

У. С. Р. Р.

УКР. Н.-Д. ІНСТИТУТ ЕКОНОМ. Й ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Н. К. З. С.

С24
К46

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ЕКОНОМІКИ Й ОРГАНІЗАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ТОМ I

SCIENTIFIC RECORDS

OF THE UKRAINIAN RESEARCH
INSTITUTION OF ECONOMICS AND
ORGANISATION OF AGRICULTURE

VOL I

ХАРКІВ
1929 р.

З М І С Т

	Стор.
1. В. Качинський. — Колективне будівництво та земгромади	5
2. І. Чорний. — Місце та роля с. - г. кооперації в капіталістичній та перехідній системах	16
3. І. Білаш. — Основні моменти теорії агрокрива	48
4. І. Боднар. — Кредит і його роля в реконструкції сільського господарства . .	74
5. К. Хоменко. — До питання про розподіл та прибуток в сільському господарстві	89

У. С. Р. Р.

Н. К. З. С.

УКР. Н. - Д. ІНСТИТУТ ЕКОН. Й ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

In Exchange

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ЕКОНОМІКИ Й ОРГАНІЗАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ТОМ I

SCIENTIFIC RECORDS

OF THE UKRAINIAN RESEARCH
INSTITUTION OF ECONOMICS AND
AGRICULTURE OF ORGANISATION

V O L I

Х А Р К І В

1929 р.

„Бібліографічний опис цього видання розміщено в
„Літопису Українського Друку“, „Картковому
репертуарі“ та інших покажчиках Української
Книжкової Палати“.

Держтрест „Харполіграф“
Перша друкарня „Комуніст“
Пушкінська вул. № 31.
Укрголовліт 3266
Зам. 6051. Тир. 1500, 7¹/₄ арк.

ПЕРЕДМОВА

Цим першим томом „Науковцх Записок“ Інститут розпочинає свою видавничу діяльність. Надалі Інститут буде видавати щомісячник і неперіодично виходитимуть „Наукові записки“.

За матеріал до цього першого тому було взято праці наукових робітників Інституту.

Деякі з надрукованих тут робіт мають суто теоретичний характер, а більшість з них порушують актуальні проблеми сучасної радянської соціалістичної економіки.

Як висвітлення теоретичних проблем сільсько-господарської економіки, так і опрацювання проблем радянської економіки має своїм завданням допомогти соціалістичній реконструкції сільського господарства.

Встановлення як-найтіснішого зв'язку поміж дослідчою установою і армією наукових та практичних робітників, що працюють над будівництвом соціалізму в сільському господарстві, такі завдання стоять перед цими „Науковими Записками“ і перед всіма наступними виданнями Інституту.

КОЛЕКТИВНЕ БУДІВНИЦТВО ТА ЗЕМГРОМАДИ.

Організація земельної території — це одна з основних передумов раціональної організації с.-г. виробництва. До якої міри те або те впорядження земельної території зумовлює не тільки загальну ефективність с.-г. виробництва, але й впливає на самий лад, на організаційно-виробничу форму с.-г. підприємства, показують дані про коефіцієнт корисної роботи, про рівень мінералізації, а також різниці сівозмін в господарствах з неоднаковим вирішенням проблеми території.

Так, наприклад, господарства, віддалені до 1 кіл. в радіусі, марнують 10% корисної роботи, а господарства з радіусом в 12 кіл.—32% (дані Одеської досвідної станції).

Вивіз гною на поле теж безпосередньо залежить від радіуса віддалення садиби від поля. Більшає радіус—меншає відсоток дворів, що вивозять гній на поле, меншає й кількість гною на гектар землі. Наприклад, постава досвідного кадастра в Лебединському районі Сумської округи дає такі показники відсотка угноюваної площі в залежності від віддалення садиби від поля: при радіусі 3-7 кіл.—10,5% та 89,5, радіус більший як 10 кіл. показує на цілковитий брак угноєння.

Не менш показові дані про залежність сівозмін від того, або того методу вирішення проблеми землевпорядження. Наприклад, дані Одеської досвідної станції дають таку картину залежності просапного клину в сівозміні від віддалення: просапний клин у %% становить при радіусі до 3 кіл.—23%, до 7—12%, більш від 7 кіл.—6%. На віддаленні 8-10 кіл просапний клин майже зовсім зникає.

Отже, характер впорядження земельної території доволі впливає, як на організаційно-виробничу форму господарства, так і на рентабельність використання рухомої сили. А тому вирішення основних питань раціоналізації с.-г. виробництва насамперед зумовлюється позитивним вирішенням проблеми організації території.

Щодо цього, то буржуазно-поміщицький лад полишив нам надзвичайно тяжку спадщину. З погляду організації земельної території буржуазно капіталістична господарська система є зразок нераціонального, запутаного й випадкового вирішення питання. Приватна власність на землю, купівля й продаж землі, володіння нею без обов'язкової ув'язки землеволодіння з виробничим землекористуванням, з організацією с.-г. підприємства—все це створювало умови, за яких питання про раціоналізацію впорядження є не основним і регулятивним, а випадковим і підвладним.

Ліквідація приватної власності на землю, здійснення націоналізації землі за радянської системи, в умовах диктатури пролетаріату, трохи міняє справу. Тут утворюються сприятливіші умови для ув'язки організації земельної площі з виробничими вимогами господарства. Проте навіть націоналізація землі і радянський господарський режим не усувають розриву між вимогами раціональної організації території і сучасним використанням земельної площі.

Перевага дрібного селянського землекористування створює умови, за яких вирішення проблеми території натрапляє на дуже великі ускладнення, а часом і на непереможні перепони. Націоналізація землі, природно не могла усунути історично виниклої системи землекористування. До певної міри цю систему корегує землевпорядження, але й воно за умов дрібноселянського землекористування часто-густо не дає радикально вирішити проблему організації території, тим більше, що останнім часом землевпорядження переводилось під поглядом основних завдань відбудовного періоду в сільському господарстві.

Дійсно, перше десятиріччя Радянської влади, в період відновлення народного господарства країни, організація земельної території, що провадилась методом землевпорядження базувалась на передумові забезпечити стійкість землекористування. Основним завданням відбудовного періоду було створити такі умови землекористування, які б цілком гарантували стійкість земельної площі кожного господарства, забезпечували б раціоналізацію виробництва (угноювання і пар, стійка сівозмінна) і разом з тим були б засоби до боротьби з невідомими ще тенденціями зрівняння. Тим то метод землевпорядження до двору основний цього періоду.

На практиці застосування цього методу приводило до того, що такі основні джерела впорядження земельної площі, як багатосмужність, довго й вузько-смужність, а також і до певної міри далекоземелля процесом землевпорядження усувалися лише частково. Розміщення земельної площі господарства в 5-6 ділянках було вже великим досягненням землевпорядження, хоча в суті такий результат упорядження території далеко не відповідав вимогам раціональної організації с.-г. підприємства в господарстві.

Через цілу низку причин землевпорядження досить затяглося по всіх районах Союзу та й на Україні.

На кінець відбудовного періоду його виконано лише на 20-30% площі придатної землі. Тимчасом народне господарство країни, а так само й сільське господарство, вступило в новий період—в період соціалістичної реконструкції, коли основним завданням сільського господарства є не тільки виробнича, а й соціалістична реорганізація. Зокрема проблема усупільнення, колективізації сільського господарства стає центральною, що визначає увесь зміст розуміння соціалістичної реконструкції.

У зв'язку з цим істотно міняється й основне спрямування землевпорядження, а також і методика його переведення. Перш за все набуває надзвичайної ваги питання про темп землевпорядження. Той темп, що був останніми роками не може відповідати вимогам реконструктивного періоду. Підвищення темпу землевпорядження, прискорення робіт коло організації земельної території є доконечна передумова успішного розгорнення реконструктивних заходів у сільському господарстві.

Ухвалена на XVI Всесоюзній Партконференції, а потім і на V всесоюзнім з'їзді Рад (весна 1927 р.) перспектива п'ятирічки розвитку народного господарства Союзу встановлює строк загального першого тура землевпорядження—1933 рік. Це означає, що на Україні кожного року має землевпоряджуватись 13% усієї площі Республіки с.-г. користування, тоді як в останнє п'ятиріччя землевпоряджувано близько 7% цієї площі. Отже, темп землевпорядження в п'ятирічці піднесено проти фактичного майже вдвоє.

Проте це неминуче, цілком зумовлене вимогами реконструкції сільського господарства підвищення темпу землевпорядження приводить до

чималих ускладнень у вирішенні проблеми раціонального впорядження території. Основне ускладнення саме в тім, що темп землевпорядження геть випереджає темп колективізації.

От, наприклад, український п'ятирічний план запроєктував на 1933 рік колективізувати 26% усієї земельної площі (30% усіх господарств). Отже виходить, що на кінець п'ятирічки тільки трохи більше чверти всієї землі с.-г. користування буде об'єднано в колективи, а мало не $\frac{3}{4}$ залишається в індивідуальному користуванні.

В першому турі землевпорядження, таким чином, колективізація земельної площі лише починається, хоч землевпорядження першого туру зробить помітні поліпшення в організації земельної площі, ще до радикальнішого вирішення проблеми впорядження території далеко. Дрібне індивідуальне господарство і раціональне впорядження земельної території—це зовсім несполучні моменти. Тільки цілковите усупільнення всього сільського господарства, перехід до великого с.-г. виробництва дасть спромогу раціонально і відповідно до агрикультурних вимог виробництва упорядити земельну площу.

А тому колективістичне будівництво оце тепер є єдиний метод правильного вирішення проблеми організації території. Але тому, що колективістичне будівництво на ближче п'ятиріччя охопить тільки четверту частину території—запровадження цього методу само від себе обмежується.

Однак, складність проблеми організації території далеко ще не обмежується цим моментом. Сучасне землевпорядження ще до певної міри відбиває всі основні сказати б органічні хиби дрібного розпорошеного селянського господарства. Ці хиби в основному в тім, що землевпорядження цілком підлягає „селянському плянові“. Дійсно всі мільйони гектарів, які щороку входять до пляну землевпорядження утворюються із заявок окремих земельних громад, нічим між собою не зв'язаних. Усі ці заявки жодному загальному плянові не підлягають, землевпорядні громади розкидані в межах тієї або тієї округи чи району зовсім непризволяще. Землевпорядження цієї, або тієї земельної громади проводиться не тому, що саме цю громаду треба впорядити через певні вимоги виробничого характеру, а тільки тому, що ця громада зробила заявку, внесла аванс на землевпорядження. Отже, як бачимо, випадковість, брак загального пляну є характерна ознака сучасного землевпорядження. Державного регулювання процесу землевпорядження добору об'єктів тепер бракує. Природно, що все це приводить до певного браку пляновості в практичному вирішенні проблеми території методом землевпорядження.

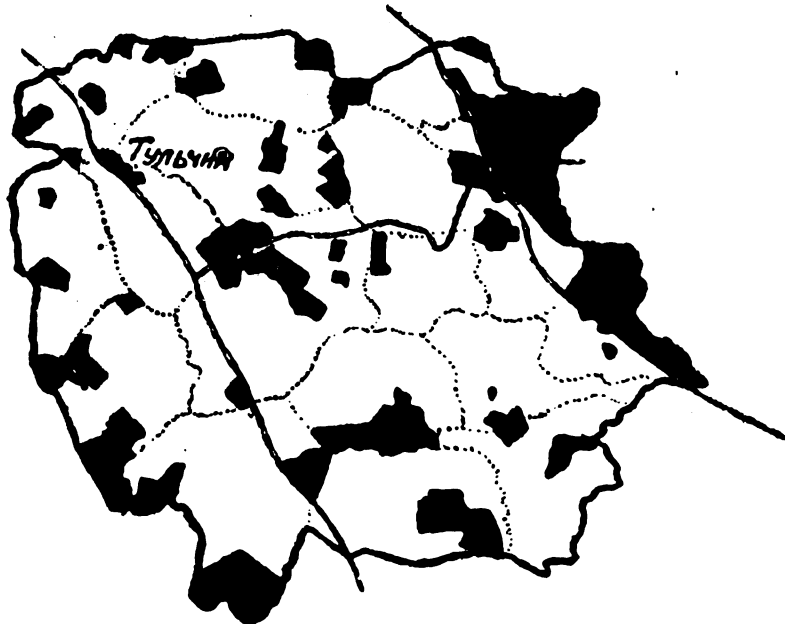
Наочне уявлення про випадковість та непляновість землевпорядження дає прикладена тут карта, де позначено чорним зеллевпоряджені площі.

Показаний на карті зразок землевпорядження зовсім не є якесь відхилення в бік максимального скупчення негативних моментів. Усе землевпорядження України (та і цілого Союзу) характеризується розкиданістю, випадковістю об'єктів. В окремих округах, правда, принцип гніздування виявлений краще (наприк. райони цукроварень) Але це все таки не міняє стану, що загалом характеризується безпляновістю, випадковістю об'єктів землевпорядження, що цілком пояснюється браком державного плянування. Тульчинська округа з цього погляду цілком типова.

Безнадійна справа натрапити на будь-яку закономірність, встановити будь-яку господарську або організаційну доцільність землевпорядження саме цих об'єктів округи, а не інших. Єдине, що до деякої міри організує сучасне землевпорядження—це його форсування в певних районах (райони цукрового буряку, особливо посушливі та прикордонні).

Держава досі не регулювала добору об'єктів землевпорядження. Землевпорядна практика до цього підійшла лише тепер. Метод гніздового землевпорядження, коли впорядження території водночас охоплює великий масив, ціле гніздо, теж почали вживати тільки останніми роками.

Отже, землевпорядження до самого останнього часу проводилось поза прямим регулюванням держави і тому воно має у собі ознаки неорганізованого селянського сектора сільського господарства. З другого

Мал. 1. Мапа землевпорядження Тульчинської округи на 1 січня 1929 р. (позатушовувано землевпоряджений масив).

боку, воно лише частково вирішувало проблему раціонального впорядження території, бо обсяг колективізації був досі дуже малий. Більше того — навіть найближчого п'ятиріччя, коли соціалістична реконструкція господарства поширюватиметься чималим темпом землевпорядження не дасть достатнього ефекту, бо при перевазі дрібного селянського господарства раціональне вирішення проблеми території неможливе.

Проте, коли за сучасних умов неможна проводити землевпорядження відповідно до вимог раціонального впорядження земельної території, то можна й треба вимагати від нього повного наближення до вирішення цієї справи. Зокрема, землевпорядження треба провадити так, щоб воно, поперше, сприяло колективізації в момент самого впорядження земельної площі, подруге, утворювало б найсприятливіші умови для дальшого росту колективів на землевпорядженій площі. Останнє завдання є надто складне й істотне, бо після закріплення першого тура землевпорядження на Україні лишиться ще не охопленої колгоспами три чверти земельної площі.

Проводити землевпорядження так, щоб воно не тільки не ускладняло, а навпаки полегшувало дальшу колективізацію, помогло б скоріше і легше організувати на тій земельній території, що лишилась після п'яти років, нові колгоспи, — отаке стоїть завдання перед землевпорядженням. Аналіз сучасної практики дає уявлення про те, до якої міри це завдання вирішується тепер, а також дозволяє намітити методи її

вирішення на найближчі роки. Завдання сучасного землевпорядження у вирішенні проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства в основному ось у чому:

а) Територіальне оформлення й закріплення досягнених уже наслідків колгоспного будівництва (землевпорядження організованих уже колгоспів).

б) Організація нових колгоспів у процесі самого землевпорядження; успішне вирішення цього завдання є в той же час один з основних засобів збільшити нинішні колгоспи.

в) Утворення таких форм організації території колгоспів, що сприяли б: 1. розвитку продукційних сил у самих колгоспах, 2. прогресивному ростові в середині цих процесів усупільнення, 3. найінтенсивнішому втягуванню в колгоспи нових членів із землею (збільшування колгоспів), а також об'єднання дрібних колгоспів в одне господарство.

г) Раціоналізація форм землевпорядження в зв'язку з дальшими перспективами колгоспного руху, себто утворити територіальні й виробничі умови для дворів, що лишилися після першого тура землевпорядження індивідуальними господарствами, які б сприяли дальшому масовому усупільненню землекористування.

Щоб встановити суть та обсяг завдань, які стоять перед землевпорядженням при вирішенні проблеми раціональної, що відповідала б вимогам соціалістичної реконструкції сільського господарства, організації території, зазнайомимося з практикою землевпорядкування останніх років. Під цей час упорядження колгоспів провадиться за трьома методами: а) оформленням території колгоспів підчас загального землевпорядження всієї земельної громади, що до складу земельної площі її входить земля колгоспу; б) через обмін смуг одного двору з іншими в землевпорядженій вже громаді; в) виділом земельного масиву для колгоспу в неземлевпорядженій ще земельній громаді. Українська землевпорядна практика 1928 року дає таке співвідношення між цими методами: разом з усією земельною громадою землевпоряджено 40% колгоспів, через обмін смуг—48% і виділенням масиву для колгоспу в неземлевпорядженій громаді—12%.

Ці співвідношення говорять про те, що основна маса землевпорядження колгоспів проходила в надзвичайно складних і несприятливих для раціонального впорядження території умовах, тим що мали перевагу методи обміну й виділу.

Найудосконалішим, а значить і найбільше бажаним видом землевпорядження колективів є той, що провадиться одночасно з землевпорядженням усієї корінної земельної громади. В цім разі можливе найраціональніше розміщення колективного й індивідуального землекористування і крім того для організації нових і збільшування тих колективів, що вже існують, можна використати всі організаційні можливості, а також земельні лишки та й утаювання, що виявити їх без землевпорядження так що й не можна.

От чому за основний вид землевпорядження колгоспів тепер має стати впорядження їхньої земельної території разом із землевпорядженням корінних земельних громад. Ця вимога неминуче викликає й другу, яка полягає в тім, щоб щорічний темп землевпорядження був цілком ув'язаний з темпом росту колгоспного будівництва в тім, або тім районі.

Під поглядом переважного проведення ув'язаного з упорядженням території цілих земельних громад землевпорядження і повинна будуватися чисто вся робота коло організації колгоспів, внаслідок чого

землепорядження колгоспів поза загальним пляном землепорядження припустиме переважно в районах завершеного землепорядження і лише в поодиноких випадках — в неземлепоряджених земельних громадах.

Отже, сполучення районів колгоспного будівництва і землепорядження є основна передумова раціонального вирішення проблеми організації земельної території під поглядом соціалістичної реконструкції сільського господарства. П'ятирічний плян землепорядження має підлягати плянові колективістичного будівництва

В цій вимозі, однак, так багато труднощів, що виконати її можна тільки при суворому режимі державного плянування землепорядження. Труднощі виконати цю вимогу впливають, головним чином, з того, що райони фарсованого будівництва колгоспів, не завжди сходяться з районами, що землепорядження їх з погляду розвитку продукційних сил сільського господарства, бажано перевести насамперед. От, приміром, у нас на Україні райони бурякосіяння вимагають форсованого землепорядження, тоді як ці райони супроти темпу колективізації відстають від приморсько-степових районів.

Хоч метод землепорядження колгоспів одночасно з упорядженням площі всієї земельної громади й є найдоцільніший саме тепер, проте прикладання його не може стати за основу для вирішення проблеми раціонального впорядження земельної території поза п'ятирічкою, бо тимчасом перший тур землепорядження уже дійде свого краю. В умовах закінченого (в першому турі) землепорядження доведеться запроваджувати інші методи впорядження земельної площі колгоспів. Землепорядження колективів у землепоряджених вже земельних громадах має провадитись переважно через обмін смуг і тільки в певному числі випадків може зайти потреба переземлепорядження всієї корінної земельної громади.

Щодо землепорядження колгоспів через обмін смуг, українська практика накреслює приблизно таке співвідношення між числом дворів, що входять до колективу і числом дворів, що їх зачіпає обмін при впорядженні колективу, але які не входять до його складу: на кожний двір колективіста припадає два двори, що їх зачеплено обміном, рахуючи як двори, що безпосередньо виводяться з площі приділення для колгоспу, так і ті, що їх зачеплено дальшим обміном при розміщенні виведених дворів серед останніх господарств корінних земельних громад.

Отже, питання про обов'язкове зачислення в спільне з колективом землепорядження всієї земельної громади при перевпорядженні давніш землепорядженої, може зайти лише тоді, коли зачислять до колгоспу не менш як 35—40% дворів корінної земельної громади.

Треба сказати, що зазначений висновок побудовано на практиці з земельними громадами, що землепоряджені давніш, себто звичайно з запровадженням жеребків.

При відмовленні від жеребків і при запровадженні однакової загальної послідовності в розміщенні дворів по всіх полях сівозміни, утворюються умови, що геть полегшують утворення, або убільшування колективів з втягненням в процес обміну смуг меншого, порівнюючи числа дворів, а значить послаблюється й потреба нового перевпорядження.

Третій вид землепорядження колгоспів — одвід землі в неземлепорядженій земгромаді, є найбільш нераціональний. Поперше, виділення масиву для колгоспу в неземлепорядженій земгромаді зовсім не вирішує питання про раціональне землекористування останньої частини

дворів, подруге, утворюються дуже складні умови для дальшого убільшування колгоспу. Застосовувати цей метод можна тільки в обмеженому числі випадків.

Центральною проблемою землевпорядження колгоспів є сума питань, зв'язаних з утворенням умов, що забезпечують дальше убільшування колективних господарств, а також ґрунтують розвиток продукційних сил колгоспу і повне усупільнення всіх засобів виробництва.

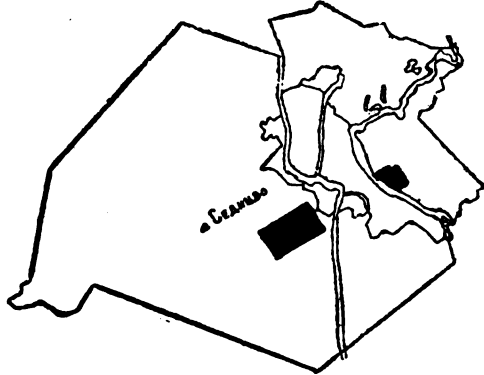
В яких же формах упоряджувати земельну площу колгоспів, щоб забезпечити організацію справді великого, побудованого на базі високої агрикультури і агротехніки колективного с. - г. виробництва, — це є основне питання землевпорядження колгоспів. Це питання інакше ставлячи можна формулювати так: які форми землевпорядження забезпечують максимальний темп колективізації в її найраціональніших формах.

Українська практика землевпорядження колгоспів висунула дві форми організації земельної площі: а) закриту, коли колгосп територіально відокремлений від земель корінної земельної громади, ніби територіально замкнутий; б) відкриту — коли рільні землі колгоспу в полях сівозміни корінної земгоради, або посмужно відокремлені масивами в кожному полі, або в одному масиві, що разом входить у всі поля сівозміни.

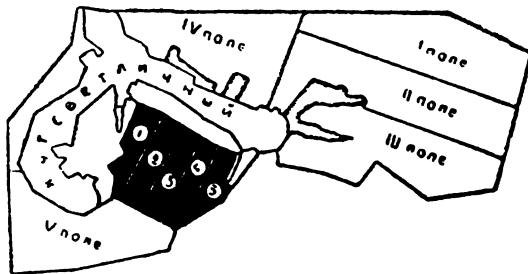
Для наочного уявлення про ці форми землевпорядження колгоспів, наводимо плани, взяті з української дійсності; характеризують вони кожний свою групу землевпорядження колгоспів.

На планах показано типові зразки закритої форми організації колгоспів. Ці форми набули особливого поширення на Україні. Можна навіть говорити про те, що закрита форма колгоспів є переважна форма, а в багатьох районах, навіть єдина.

Коли от закритий колгосп має площу, що забезпечує можливість організувати справді велике с. - г. виробництво, цю форму можна визнати за відповідну вимогам раціональної організації земельної території. Великий земельний масив такого колгоспу дозволяє організувати культурну, що відповідає виробничим особливостям свого району сівозміну, раціонально сполучити окремі галузі господарства і т. д. Навіть залучення до того або іншого енергетичного центру (машиново - тракторна станція, електробаза тощо) не становить труднощів, бо практично цей центр завсіди роботу рушіїв проводить у рамках окремих сівозмінних масивів. Коли ж закритий колгосп має малу земельну територію, то становище радикально

Мал. 2 Закритий колектив в с. Седнєві, на Чернігівщині (затушовано колектив).

Мал. 3 Закритий колектив „Свій Труд“ в землевпорядженій земельній громаді на Харківщині (затушовано колектив).

мінється. А от більшість сучасних колгоспів якраз і характеризується дрібними розмірами земельної площі.

От, для України пересічні показники будуть такі: комуна 258 га, артіль—108 га і СОЗ—114 га. Як бачимо сучасні розміри колгоспів аж ніяк не відповідають вимогам організації великого господарства. Виняток становить тільки невелике число комун і коли-не-коли артілів та СОЗ.

Отже, для більшості теперішніх колгоспів питання про поширення земельної площі є основне питання з погляду раціональної організації виробництва. Тимчасом, як закрыта форма колгоспу є основна перекона до його убільшування. Це в однаковій мірі стосується і до закрытого колгоспу в землевпорядженій і в неземлевпорядженій земельній громаді.

Як може убільшитись дрібний закрытий колгосп? Коли два, або більше таких колективів розташовані поруч, їх об'єднання з технічного боку не викликає труднощів. Звичайно колгоспам доведеться зламати налагоджену сівозміну, але це не може бути за непереможну перепону до об'єднання. При посмужному землекористуванні два або декілька колективів теж можуть об'єднатися не зачіпаючи інтересів сусідніх індивідуальних землекористувачів, але в даному разі їх земля буде в двох, або декількох масивах. Цієї незручності при певних умовах (короткі радіуси, віддалення від садиби тощо) теж можна уникнути.

Зовсім не так стоїть справа тоді от, коли колгоспові нема з ким об'єднатися ні в суцільний масив, ні посмужно. Такий колгосп може збільшити розмір свого землекористування тільки за рахунок сусідньої площі земельної громади. Тимчасом процес колективізації дуже складний і протягнений на багато років. Становище набагато ускладнюється, коли ті землі індивідуальних господарств, що охоплюють колгосп уже землевпоряджені. Тоді приєднання до колгоспу будь-якої групи землекористувачів викликає потребу землевпорядження всієї земельної громади. Зрозуміло, що поступове виділення із земельної громади вже нових груп, що приєднуюватимуться до закрытого колгоспу, утворять потребу безперервного, що переводиться від року до року переземлевпорядження, а це зовсім неприпустиме явище.

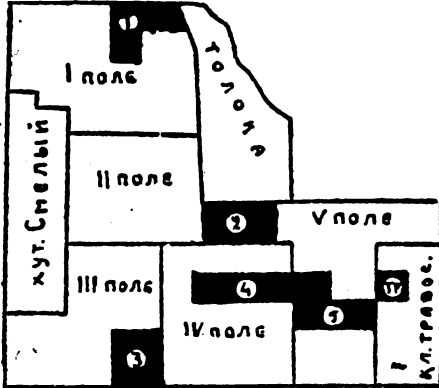
Ця складність вирішення питання про збільшення площі закрытих колективів примушує шукати інших форм упорядження земельної території колгоспів, така форма є, як уже зазначалося вище, відкритий, що перебуває в полях сівозміни (в одному або декількох масивах) колектив.

Наочне уявлення про таку форму впорядження земельної площі колективу, дають прикладені тут пляни, з них на першому подається зразок одкритого колективу, що перебуває в декількох масивах і на другому — в одному земельному масиві.

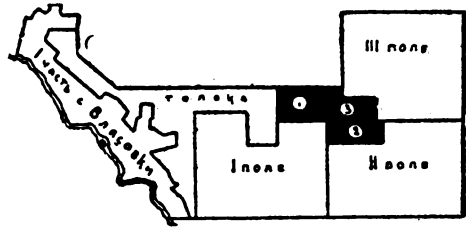
В питанні про убільшування колгоспів через приєднання до нього з землею нових дворів із складу земельної громади, відкритий колгосп має наявні і безперечні переваги перед закрытою формою. Зміна його розмірів, як це показує українська практика, землевпорядження колгоспів через обмін смуг, проходить з меншим господарським зрушенням і колективу і земельної громади, аніж це було б у закрытому територіально незв'язаному з земельною громадою, колгоспі. Разом з тим ця форма колгоспу збільшує число точок його господарської суміжності з іншою аморфною масою індивідуальних господарств і тим збільшує можливість організованого впливу колгоспу на господарство всієї земельної громади.

Територіальний зв'язок відкритого колгоспу з земельною громадою може бути негативним фактором лише тоді, коли система рільництва в колгоспі зв'язана сівозміною земгромади, що позбавляє колгосп спроби розгорнути свою громадську ініціативу. Однак, в перспективі ближчих років, в обставинах соціалістичної реконструкції сільського господарства, цей негативний момент втрачатиме дедалі все більше свою вагу.

Визнаючи відкриту за ту форму, що найбільше полегшує позитивно вирішити завдання збільшення колгоспів, особливо організуючи їх, треба домагатися при впорядженні відкритих колгоспів обов'язкового сполучення їх придатності з територіальними перевагами закритих колгоспів, так наближуючи сівозмінні

Мал. 4. Відкритий колектив „Хлібороб“ в землевпорядженій земгромаді на Запоріжжі (затушовано колектив).

Мал. 5. Відкритий колектив „Новий Труд“ в землевпорядженій земгромаді на Запоріжжі (затушовано колектив).

поля відкритого колгоспу, щоб перебуваючи навіть у полях сівозміну земгромади, земельна площа відкритого колективу являла б єдиний суцільний масив. З цього треба зробити той висновок, що проектуючи сівозмінні земгромади, треба обов'язково зважати на: 1) можливість організації колективу в полях сівозмінні, 2) потребу такого розміщення відкритого колективу, коли окремі поля колгоспу, ув'язуючись з полями сівозмінні земельної громади, складали б разом один масив.

Оскільки колективістичне будівництво під цей час набуло характеру масового усупільнення земельних громад і цілих селищ, — позитивне вирішення питання про організацію земельної території куди полегшується. Справді, коли колектив заново організується або збільшується (методом об'єднання, або методом при'єднання нових дворів з землею) в межах земельного масиву цілої сівозмінної групи (село, декілька сел, район), — тоді проблема раціонального впорядкування земельної території геть спрощується. Процес землевпорядкування тоді дуже спрощується. Основне ж полягає в тому, що в такому разі не доводиться турбуватися про нове переземлевпорядження. Однак, без сумніву те, що процес колективізації проходить не тільки через усупільнення цілих сел і земгромад на базі машинізації (тракторні станції, електроцентри і т. д.), або кушового об'єднання нинішніх колгоспів, але й більш складним шляхом, виникнення групових колгоспів (30, 40, 50 і т. д. дворів). От чому питання про закриті й відкриту форму організації земельної території колгоспів є одне з основних питань не тільки колективістичного будівництва, але й усієї проблеми соціалістичної раціоналізації сільського господарства. Останнє зрозуміло з того, що перманентне переземлевпорядження не може не відбиватись негативно (надто в районах

інтенсивного, зв'язаного з хемізацією і обігом культур, рільництва) на загальному рівні господарства.

Одно з найважливіших питань колгоспного будівництва є питання про територіальний розмір колгоспів. Розмір земельної площі колективу має забезпечувати по можливості і повне навантаження праці членів колгоспів і запровадження мінімального комплексу складних машин та механічних рушіїв, зокрема трактора.

Ідучи такою путтю українська землевпорядна практика довела можливість і бажаність встановити заведені замлевпорядні мінімуми земельної площі колгоспів. Ці мінімальні ліміти повинні: а) варіювати своїм розміром залежно від природних та економічних особливостей с.-г. районів, б) поступово збільшуватись розмірами в часі, бо з ростом колгоспного будівництва, просуненням його в маси, утворюється чим де-далі більша можливість поступового збільшення розміру земельних площ.

Питання про мінімальні ліміти земельної площі колгоспів є одно з найскладніших. Українська практика вказує на випадки фактичної неможливості дотримуватись встановлених мінімумів земельної площі колгоспів. Ця вимога в окремих випадках поєднується з вимогою підвищити темп колективізації. Утворюється альтернатива, або відмовитись від підвищеного темпу організації нових колгоспів, або ігнорувати встановлені мінімальні норми, бо по окремих районах організація колгоспів, що відповідали б вимогам земельного мінімуму дуже утруднена.

Хоч і які всі ці труднощі, проте відмовлятися встановлювати мінімальні розміри земельної площі колгоспів, аж ніяк неможна.

До найголовніших питань землевпорядження колгоспів треба долучити ще й питання про організацію усупільненого господарського центру.

В багатьох випадках і при організації найпростіших видів колгоспів (товариства спільного обробітку землі), як правило члени колективів і далі живуть собі на старих дворищах. Отже, і садиба колгоспу і його господарський центр лишаються розпороченими на дрібні індивідуальні осередки. Цей дефект усувається обов'язковим виділенням площі на організацію колективного господарського центру і усупільненням садиби колгоспу, причому усупільнену садибну площу можна приділяти і в межах земель колгоспу і поза ними.

Другий випадок може бути при організації відкритого колективу в межах максимально припустимого для колгоспу віддалення від польових земель, залежно від умов, що найбільш сприяють організації садиби. А розмір садибної площі залежить від потреб житлового будівництва, площі колгоспу і взагалі від організаційних вимог колективу. Господарський центр і садибну площу колгоспу треба організувати в безпосередній суміжності.

П'ятирічний план розвитку сільського господарства, як про це зазначалося, передбачає усупільнити трохи більше за чверть усієї земельної площі на 1933 рік. Основний масив землі майже три чверті всієї площі, на кінець п'ятирічки лишиться в індивідуальному користуванні селянських дворів. Тимчасом землевпорядкування в першому основному турі закінчиться на кінець п'ятирічки на чистоті всієї площі с.-г. користування. Розрив темпів колективізації та землевпорядження таким чином стане неминучим. Тим більше підстав ставити до загального землевпорядження вимоги, виконавши які до певної міри можна усунути незручність цього розриву. А тому землевпорядження індивідуального сектора сільського господарства неодмінно треба вести так,

щоби в дальшому не утворювалось територіяльних ускладнень при переході до колективного землекористування окремих груп господарств, як і цілих земельних громад. Утворити максимум сприятливих умов для такого переходу — ось основне завдання загального землевпорядження.

Тут повинна відіграти велику роль, як система розміщення смуг окремих землекористувачів у межах тієї площі, що її землевпоряджується, так і погодження числа смуг кожного двору з числом полів сівозміни.

Щодо наступного занесення до колгоспного будівництва індивідуальних господарств, то найпридатніша форма поодиноких дворів в сівозміні є та, коли число смуг двору дорівнюватиметься числу полів у сівозміні. Поряд цього треба: а) рішуче відмовитись від безсистемного розміщення смуг землекористувачів у полях сівозміни земельної громади; б) однаково послідовно розміщувати, додержуючись сусідства смуг тих або тих дворів у всіх полях та гонах сівозміни; в) провадячи землевпорядження індивідуальних господарств треба важити на неминучість їхнього переходу до колективного господарювання, зокрема через обмін смуг.

Проведення цих заходів куди полегшить обмін смуг і усуне зайві ускладнення для індивідуального сектора земельної громади, коли вона переводитиме ці операції.

Отже, загальне землевпорядження треба провадити під поглядом утворення максимально-сприятливих умов для дальшого росту колективізації. Метод державного плянування землевпорядження, добір районів для нього, форсування процесу в одному районі хоча б за рахунок менших — усе це треба покласти за основу раціональної організації земельної території. Слід виходити з того, що землевпорядження індивідуальних господарств є лише попередня, а не остаточна форма впорядження земельної площі. Тут, звичайно, неможна ігнорувати вимог розвитку виробничих сил сільського господарства. Неможна не вважати на той факт, що за п'ятирічку індивідуальний сектор сільського господарства матиме ще майже $\frac{3}{4}$ всієї земельної території. Одначе, задовольняючи в повній мірі виробничі вимоги, треба землевпорядження скерувати відповідно до завдань соціалістичної реконструкції сільського господарства і зокрема до завдань колективізації.

Проводячи землевпорядження треба строго додержувати послідовної лінії, виявляючи земельні лишки — ці збільшки повинні йти на збільшення колективізованої площі. І навіть тоді от, коли за рахунок тих лишків треба задовольнити гострі потреби малоземелля або безземелля бідноти — слід створити умови, що дозволяли б бідноті приєднати свої землі до колективу, або організувати нові. Наприклад, коли при землевпорядженні всієї земельної громади організується колектив, то землевпорядження слід повести так, щоб землі бідніших дворів межували з колективом. Це потрібно на те, щоб колектив міг: а) організаційно вплинути на індивідуальне господарство і б) територіяльно поширитись за рахунок індивідуальних господарств, не зачіпаючи землекористування всієї земельної громади.

Таким чином, загальна проблема раціоналізації упорядження земельної території, нерозривно зв'язана з методом і формами землевпорядження колгоспів. Тільки організація колективного сектора дає повне вирішення проблеми території. В той таки час саме землевпорядження колгоспів треба провадити в таких формах, що забезпечували б дальший ріст колгоспів і давали б спромому утворити із відповідних колективів дійсно велике с.-г. підприємство на базі високої агрикультури й техніки.

МІСЦЕ ТА РОЛЯ С.-Г. КООПЕРАЦІЇ В КАПІТАЛІСТИЧНІЙ ТА ПЕРЕХОДОВІЙ СИСТЕМАХ.

Методологічні зауваження.

Питома вага кооперації в капіталістичній економічній системі протягом довгого часу набрала досить поважної ролі, але економічної аналізи її ми так щой не маємо ані в буржуазній літературі, ані в марксіській, — от тільки висвітлено деякі окремі частини цього явища. У переходовій економічній системі кооперація набирає ще більшої сили, особливо в країнах, де докапіталістичний сектор відіграє поважнішу роль. Проте й тут, хоч і яка широка нова література, а ще багато нез'ясованого кооперативного матеріалу.

Складність аналізу цього явища, насамперед, у тім, що кооперація, як форма виробничих відносин, не набирає панівних форм ні за капіталістичних умов, ні в переходовій системі. За капіталістичних умов вона існує як підсобна до капіталістичної, додаткова форма виробничих відносин, як форма, на підставі якої, поруч капіталістичної, відроджуються капіталістичні елементи, тобто, об'єктивно через неї капіталізм опановує такі ділянки господарства, де він ще не встиг акліматизуватись безпосередньо і де через неї він має спромогу відроджувати капіталістичні елементи й набирати сили, щоб ширитись, щоб панувати. Деяким винятком є кооперація, з пролетарським складом, — тут зароджуються вже й соціалістичні елементи.

У переходовій економічній системі вона проявляється вже не так однобоко, як в капіталістичній, але й тут відіграє лише другорядну переходову роль. Панівною формою тут є форма послідовно-соціалістичного типу. Таке становище геть ускладнює аналіз цієї форми. Маркс, аналізуючи капіталістичне суспільство, абстрагувався від усіх докапіталістичних форм і розглядав капіталізм, як певну капіталістичну модель, як капіталізм у чистій абстрактній формі. Тим, що кооперація в капіталістичній системі, навіть повнотою не проявляється, а в переходовій, так само не набирає панівної ролі, аналізуючи її, очевидно абстрагуватись від панівних форм ані в капіталістичній, ані в переходовій системах неможна, бо її треба розглядати в одному і в другому випадкові в зв'язку з панівною формою. Отже, очевидно в капіталістичному суспільстві треба її вивчати в зв'язку з капіталістичною формою, в переходову добу треба її вивчати в зв'язку з формою послідовно-соціалістичною. Аналіз має показати, поперше, яку роль відіграє і яке місце посідає ця підлегла форма, взагалі в економічній системі і потім того, які причини лежать в основі її утворення. Крім того, треба ще показати, як ця панівна система впливає на підпорядкування собі цих другорядних підлеглих форм, як вона змінює і пристосовує самий зміст цих форм до своїх потреб, по якій лінії проходить монізм усієї системи, її єдність. Тим то, лише висвітливши ці питання, можна з'ясувати це явище повнотою і показати утопістам-кооператорам, що їхнє твердження помилкове про можливість мирного зростання кооперативного ладу, одночасно показавши й роль пролетарської революції в цьому процесі.

Друга складність в аналізі цього явища саме в тім, що за капіталістичних умов кооперація, як певна форма виробничих відносин, проявляється лише в циркуляції, а безпосередніх виробничих процесів на основі цієї форми, як правило, в розвиненій формі ми майже не маємо. Виробнича кооперація, хоч іноді й виникає, але, не мавши сприятливих умов для свого розвитку, або нищиться, або перероджується в капіталістичні підприємства. Правда, в деяких галузях вона затримується якийсь час, проте, рівень її такий низький, що не різниться від ремісничих підприємств і існує там, аж поки в цю галузь не приходять великий промисловий капітал. Отже, вивчення кооперації за самих капіталістичних умов буде неповним, воно було б аналогічне вивченню питання капіталістичних виробничих відносин у середньовіччя, коли капіталізм існував лише в формі торгового і лихварського капіталів. Тому то дати повне уявлення, повну аналізу цього явища можна лише заналізувавши його в розвиненій формі, за диктатури пролетаріату, коли вона проявляється найповніше. За капіталістичних умов ми маємо лише генезу цього явища, її звичайно, так само треба вивчати і показати причини її зародження, її місце й ролі в цій економічній системі і т. інш. Кооперація, як і сам капіталізм, виникає на початку лише підприємств циркуляції, а вже у другій добі набирає повних господарських форм. Між цими формами аналогія надзвичайно велика. Ріжниця лише в тім, що згодом капіталістична форма стає панівною, а кооперація і за перехідної доби панівною не буває, вона й тут відіграє другорядну перехідну ролі.

Третя з основних особливостей, що ускладнює аналізу кооперації це те, що вона не набирає відповідної до інших форм сталості. Виявившись повнотою за перехідної доби, вона набирає тут таких властивостей, що кількісно зростаючи, вона починає трансформуватись і, вростаючи в соціалістичний сектор, поступово втрачає свою товарову природу,—перетворюється на соціалістичну форму господарювання. „Тут, каже т. Ленін,—кількість переходить у якість. Кооператив, як маленький острівок в капіталістичному суспільстві,—це крамниця. Кооператив, якщо він охоплює все суспільство, де соціалізована земля і націоналізовані фабрики й заводи,—це соціалізм“. (Ленін, стаття в „Правді“ за 1929 р. ч. 86). вона ніби зростає на те, щоб далі, набравши повноти й широкого охоплення, позбутися своїх природних рис, як товарової форми і перетворитися на свою протилежність.

Отже, по пролетарській революції йде своєрідний органічний процес заміни регуляторів анархічної системи господарювання, регуляторами соціалістичної плянкової системи. Кооперативна форма в цьому процесі заміни регуляторів відіграє досить поважну ролі. Вона своєю природою має найбільше спільного з усіх відомих нам товарних форм господарства (капіталістична, проста товарова і кооперативна) з соціалістичною формою, тобто, вона є просто перехідова від капіталістичної до соціалістичної форми. Вона за диктатури пролетаріату з усіх, що зазначили ми, товарних форм, найбільш кориться регулюванню, сприяє розвитку суспільности серед охоплених нею широких трудових шарів людности. Через неї пролетаріат має можливість, звичайно, поруч інших способів, притягти широкі шари трудової людности до активної участі в будівництві нового суспільства. Крім того пролетаріат на основі цієї форми утворює єдиний шлях широкого всією масою з селянством і ремісництвом руху до соціалістичного суспільства.

Цією кооперативною формою закінчується (вона собою ніби замикає) останній етап існування товарової форми суспільства. Очевидно, через неї, своєрідним шляхом, пролетаріат ліквідує рештки старих

докапіталістичних формацій й виведе цю відсталу частину людности на широку путь безкласового суспільства.

Отож, через зазначену складність аналізу цього явища, воно й досі не має свого остаточного теоретично-обґрунтованого розв'язання. Як це не дивно, кооперація досі не має всіма визнаного, детально розобраного свого наукового визначення навіть серед марксистів. Серед буржуазних і дрібно-буржуазних „представників“ науки (так званих теоретиків кооперації) ми в теорії кооперації так само майже нічого наукового не маємо.

Соціологічна характеристика головних носіїв кооперативної форми господарювання за капіталістичних умов.

Кооперація за доби капіталізму являє собою поруч існування капіталістичної і простої товарової форм, зародок окремої, теж товарової, форми господарювання, яка від тих двох поперед зазначених нами форм, має істотні відміни. Правда, за капіталістичних умов вона повною не виявляється і існує на становищі додатку до цих двох товарових форм, але для з'ясування її ролі, її місця в цій товарово-капіталістичній системі, ми повинні спинитись на тих особливостях, що їх має ця, хоч і зародкова форма.

Головні носії цієї форми в прості товарів виробники, ремісництво і селянство, але поруч цих двох прошарувань, пролетаріят, уже як певна кляса, теж бере участь в утворенні цієї форми господарства, правда, з інших мотивів і з іншою метою. Тому перед аналізом цього зародка, кооперативної форми господарства, спинімось на характеристиці його носіїв.

Селянство за доби розвиненого капіталізму являє собою вже не певну клясу, а лише соціальне прошарування. Рівень техніки, що на ньому ґрунтуються селянські виробничі процеси, далеко нижчий від капіталістичного. Темп розвитку продукційних сил в межах цього селянського сектора застійний, тим часом, як у капіталістичному секторі на базі жвавого росту продукційности праці, на базі широкого її розподілу — росту техніки тощо, іде жвавий ріст продукційних сил, що за умов товарово-капіталістичної системи господарювання, приводить до руйнації і нищення всіх відсталих докапіталістичних формацій, поміж ними, й селянської. Матеріально-виробничий процес відбудови за цих умов іде шляхом відбудови і поширення господарства на капіталістичній основі, разом з чим відбудовується й поширюється система капіталістичних виробничих відносин, в той час, як селянські відносини знищують. Отож, жвавий ріст техніки, широкий розподіл праці, що на основі їх швидко зростають на капіталістичній основі продукційні сили суспільства, приводить до поширення товарово-капіталістичної системи, до поширення ролі капіталістів, як представників певної панівної кляси.

Ріжниця проміж матеріально-продукційними силами капіталізму і селянства зумовлює так само й ріжницю в соціальній характеристиці капіталістів і селян, як власників на засоби виробництва. „Ручний млин породжує суспільство феодалських управителів, а паровий млин — суспільство промислових капіталістів“ (Маркс. — Нищета філософії). Капіталіст, як власник на засоби виробництва від селянина-власника відрізняється вже тим, що у останнього засоби виробництва стають засобами прикладання у виробничому процесі власної праці, а капіталіст використовує їх на експлуатацію чужої праці, тобто вони являють собою

засоби експлуатації робітників. „Буржуазна політична економія принципово плуває ці два зовсім різні види приватної власності, з них один ґрунтується на власній праці, другий — на експлуатації чужої праці. Вона забуває, що остання не тільки становить пряму протилежність першій, але й розвивається лише на її могилі“ (Маркс, Капітал. ч. I, стор. 601).

Отже, митут маємо процес зміни одної системи другою прогресивнішою з більшою продукційністю праці, причому цей процес іде таким чином, що капіталістичний спосіб виробництва являє собою панівну систему, якій у процесі розвитку коряться всі інші виробничі системи, що поступово зовсім зникають. В такому саме розумінні Маркс каже, що капіталістичний лад будується на могилі інших капіталістичних. Звідси саме виходить і соціальна несталість селянства за панування капіталізму, звідси перетворення його з конститутивного елементу капіталізму на перехідний, що зникає, а це й позбавляє селянство головніших рис кляси.

Історія селянства за капіталістичних умов є історія його розкладу й нищення. Головна форма цього процесу є форма соціальної диференціації селянства. Процес цей закінчується лише з перетворенням селянства в одну з двох основних кляс: на пролетарів або капіталістів. Головніші умови цього процесу — це втягнення селянства в сферу капіталістичного товарозбігу, знищення натуральних ознак його господарства й підпорядкування його впливам і дії капіталістичних законів. Ці умови виникають і поширюються самим фактом росту й поширення капіталістичного способу виробництва. Процес диференціації селянства проходить різними темпами і в різноманітних умовах, але напрямок його єдиний, він іде шляхом капіталізації виробничих відносин.

Одна з основних перепон, що заважає швидкому розвитку продукційних сил взагалі й особливо в сільському господарстві, — це наявність приватної власності на землю. Про надзвичайно важливий вплив цього чинника на ріст продукційних сил суспільства за капіталістичних умов. т. Ленін підкреслював багато разів. На підставі цього чинника побудовано й нашу аграрну програму і нашу тактику до селянства взагалі, ще під час революції 1905 р. „Отже ж питання про націоналізацію землі, — пише Ленін — в капіталістичному суспільстві, розпадається на дві істотно різні частини: на питання про диференціальну й абсолютну ренту. Націоналізація міняє власника першої і підриває факт існування другої. Отож, націоналізація є, з одного боку, приватна реформа в межах капіталізму (зміна власника однієї частини додаткової вартости), а з другого боку — вона є відміною монополії (на землю — І. Ч.), що стискує весь розвиток капіталізму взагалі“ (Ленін, 9 т. стор. 494) Тут т. Ленін показує, яке велике гальмо приватна власність на землю в розвитку самого капіталізму, в розвитку продукційних сил капіталістичного суспільства.

Такої самої думки додержувався і Маркс, що на нього посилається т. Ленін, цитуючи з другого боку теорію додаткової вартости, оце місце: „землевласник зовсім зайва фігура для капіталістичного виробництва, що мета цього останнього“ досягається цілком, коли земля належить державі (там таки, стор. 495). Про дрібну земельну власність Маркс пише: „Витрати капіталу на купівлю землі відволікає цей капітал від культури“ (Маркс, т. III, стор. 344) „Витрата грошового капіталу на купівлю землі не є прикладанням хліборобського капіталу, а якраз навпаки, вона визначає відповідне зменшення того капіталу, яким можуть розпоряджатися в своїй сфері виробництва дрібні селяни...

Вона перешкоджає агрикультурі також і тоді, коли купується великі поміщицькі господарства. Вона своєю природою суперечить капіталістичному способу виробництва“ (там таки, стор. 347).

Підсумовуючи шкоду від приватної власності на землю, т. Ленін каже: „Отжез відміна приватної власности на землю є максимальне, яке тільки можливе в буржуазному суспільстві, усунення всіх і всіляких перешкод, які заважають вільному вживанню капіталу в хліборобстві і вільному переходу капіталу із одних галузей виробництва в другі. Вільність, широта і швидкість розвитку капіталізму, повна вільність класової боротьби, позбавлення від усяких зайвих посередників, що хліборобство роблять схожим на потогінну промисловість, оце все те, що визначає націоналізація землі за капіталістичних умов виробництва“ (Ленін, том 9, стор. 503). Отож, як бачимо, і тов. Ленін і Маркс приватну власність на землю розглядали, як величезний тягар в розвитку капіталізму взагалі і особливо в сільському господарстві. Це, звичайно, не визначає, що крім цієї зазначеної причини не було інших причин, які теж негативно відбивались на темпі розвитку капіталізму. Наприклад, політика внутрішньої колонізації теж негативно відбивалась на диференціації селянства, а значить і на капіталізації сільського господарства цих країн; були ще й інші причини. Але разом з тим, ми вважаємо, що одна з найголовніших причин, що безперечно найнегативніше відбилась на темпі розвитку капіталізму взагалі і особливо в сільському господарстві, це наявність приватної власности на землю, затримка в її ліквідації. Таке становище гальмувало розвиток суспільних продукційних сил і змушувало капіталістів шукати інших шляхів уже посередніх для опанування сільського господарства. До цих шляхів можна долучити систему гіпотечних банків, сприяння розвитку кооперативних організацій, як в організації кредиту, так і в збуто - постачальних операціях і т. інш.

Чому ж саме капіталізм не знищив приватної власности на землю? Поперше, само перетворення з феодалної власности на приватну власність на землю спричинилось до розвитку товарової форми суспільства і, крім того, було за одну з передумов до настання самого капіталістичного способу виробництва. Перетворення феодала на приватного власника на землю з привласненням громадських кланових і інших земель, чи то в формі огорожування, чи іншим способом, вело до пролетаризації селянства, створювало одну з найголовніших умов до зародження самого капіталістичного способу виробництва. Але, виконавши свою історичну місію, воно вже при розвиненому капіталістичному способі виробництва перетворювалось на свого антипода, на свою протилежність, воно вже стало на перешкоді жвавому розвитку самого капіталізму. Така діалектична природа всякого суспільного складного явища, на основі чого і створюється справжній рух суспільства, його історичний розвиток.

Подруге, а що під час уже розвинених капіталістичних відносин, промислового капіталові ще не вистачало сили, щоб знищити всі старі рештки, для нього вже непотрібні, а поміж ними і приватну власність на землю, то йому довелось іти на компроміс з феодалами. Таке становище ми спостерігаємо в класичній країні зародження і розвитку промислового капіталу в Англії. Часом буржуазія йшла на компроміс з іншими частинами третього стану і шляхом революції знищувала на інший спосіб феодалний лад, але й тоді вона мусила спиратись теж на власників землі, на селянство: щоб удержати в своїх руках здобутки цих буржуазних революцій і тому йти йому на поступки, насаджуючи дрібну приватну земельну власність. Наполеонівські успіхи в основному

ґрунтувались якраз саме на цьому компромісі буржуазії з селянством. Отже, підчас свого революційного запалу, буржуазія, мавши відносно слабкі сили, примушена була вчиняти компроміси або з великими власниками земель, — феодалами, як це ми спостерігали в Англії, або з дрібними, як це було у Франції.

Потрете, промисловий капітал, коли вже набрав більшої сили, коли капіталістична форма виробничих відносин стала панівною, коли вже утворилась вишколена капіталізмом армія пролетаріату, перед буржуазією стала вже інша загроза — знищення приватної власності на землю. Тут перед буржуазією, з одного боку стає загроза подати приклад до знищення і в неї самої приватної власності на фабрики, заводи, а з другого боку, — вона підчас революційних заходів пролетаріату, іде на компроміси так само з аграріями і з інших тактичних міркувань, хоч, правда, тут уже аграріями, почасти капіталізованими. Завдяки цьому, наявність приватної власності на землю накладає певне тавро і на темп і на форми капіталістичного опанування виробничих процесів взагалі й особливо в сільському господарстві,

Тому то ці ж самі причини відбиваються і на темпі диференціації селянства, як одній із складових частин цього процесу капіталізації сільського господарства. Правда, на процес диференціації селянства впливали й інші чинники, як - от, митна й податкова політика, особливо як переважали аграрії в урядах, низький рівень техніки в сільському господарстві, впливи природних чинників на урожаї і т. інш, але всі вони походили від попередніх зазначених уже чинників, і тому основний, найважливіший — це безумовно є наявність приватної власності на землю. От, наприклад, жвавий процес диференціації селянства, точніше, його нищення в Англії, був можливий лише за умов компромісу буржуазії з великими феодалами, цей же процес у Франції затягся на цілі століття. У нас, у Росії, через цілу низку причин, як - от, земельну громадську власність, великий податковий тягар на селянство і взагалі через існування різного феодального мотлоху, він теж мав далеко слабший поступовий біг. Через усі ці перепони, капіталізові довелося віднаходити інші, вже не прямі радикальні шляхи опановувати сільське господарство, а всякі посередні, як гіпотечний кредит — юнкерсько-прусського типу розвитку с. г. і т. інш. Зокрема для опанування селянського господарства йому довелося йти на утворення такого шляху, як сільсько-господарська кооперація за капіталістичних умов.

Отже, утворення кооперації було не тільки наслідком суб'єктивних бажань окремих селян, бажанням поліпшити умови свого господарювання і позбутись надмірної експлуатації торговельним і лихварським капіталом, але — об'єктивними потребами промислового капіталу в капіталізації сільського господарства. Тим то цей кооперативний шлях і для промислового капіталу був об'єктивно-бажаним, бо він сприятливо відбивався на пошкваленні диференціації селянства, він допомагав відроджуватись капіталістичним елементам у селянському оточенні, концентруючи в руках сільської верхівки селянські землі, досконаліші засоби виробництва, вживання найманої праці і т. інш. Тимчасом, сама дрібна земельна власність, та ще й в умовах громадського користування, без кооперативних форм, стала на перешкоді до диференціації селянства, до його капіталізації, до підвищення продукційних сил в сільському господарстві, набувши кооперативних форм, цей негативний вплив власності почасти неутралюється.

Отже, хоч такий чинник, як приватна дрібна земельна власність, і стояла на заваді розвиткові капіталізму в сільському господарстві,

він проте ішов манівцем у боротьбі з цим негативним явищем, використавши на це селянський кооперативний рух. Цей рух, власне, був скерований і проти його самого, але промислового капіталові пощастило спрямувати його в таке річище, що не то не заважало йому розвиватись, а ще й допомагало його розвитку. Правда, в таких країнах, як Англія, цієї потреби майже зовсім не було, там капіталізм ужив інших „радикальніших“ заходів проти селянства. Та наявність навіть великої приватної власності на землю в тій таки Англії, все одно й по цей день заважає розвитку капіталізму. Виплачування ренти у сільському господарстві, вугільній промисловості, у містах — міській, давить важким тягарем на розвиток продукційних сил країни ще й досі.

У таких країнах, як Росія, де аж до кінця XIX віку капіталізм ще не підготував ґрунту для кооперації, де ще існувала громадська земельна власність тощо, йому довелося домагатись буржуазних реформ. Століпінська реформа саме й була об'єктивно наслідком цього тиснення промислового капіталу. Відносно мала капіталізація Росії, якраз і була за ту причину, що заважала розвитку капіталізації у нас другої половини XIX віку. Наявність громадської власності на землю, як відбиток малої капіталізації, мала негативний вплив і на розвиток с. господарчої кооперації у другій половині XIX віку. Лише по ліквідації виплати за надільну землю селянством, з переведенням Століпінської реформи, створились умови для жвавого розвитку с.-г. кооперації.

За другий основний рушій у розвитку капіталізму кооперативним шляхом, переважно, в країнах напівколоніальних, в країнах з малим розвитком капіталізму, є становище дрібної тубільної буржуазії. Розвинений чужоземний капітал для цих країн не дає можливості тубільному, дрібному, ще кволому капіталові розвиватись в безпосередньо капіталістичній формі (через великі вільготи в конкурентській боротьбі), тому останній пристосовується до цієї кооперативної форми і робить спроби сконцентруватись і розвиватись саме в цій формі. Тоді дрібний капітал використовуює і національний рух цих пригноблених країн, скеровуючи його проти великого чужоземного капіталу, або капіталу країн експлуататорських. Наприклад, на Україні після 1900 року цей дрібний тубільний капітал сконцентрувався в кооперативних формах і скеровувало його було проти російського і чужоземного капіталів, звичайно, використовуючи і український національний рух. Та ці заходи дрібного капіталу не дали і не могли дати можливості перебороти великий промисловий чужоземний капітал. Розвиваючись у цих формах, він спромігся лише стати агентом великого капіталу, його додатком. Отож, відродження капіталістичних елементів через кооперацію в селянським оточенні, особливо в країнах пригноблених і мало-розвинених посилюється й організовується іноді дрібною міською буржуазією, яка надає цьому рухові національних фарб, і вже під цими національними прапорами, під гаслами боротьби за національне визволення і т. інше, точиться боротьба за розвиток тубільного капіталу.

Отже, хоч і різноманітні умови розвитку селянського кооперативного руху в різних країнах, його суть від цього не міняється. Змінюється лише розмах цього руху, його особливі риси для різних країн, але основний зміст — бути додатковою формою капіталізму, додатковим шляхом капіталістичного розвитку, залишається за капіталістичних умов єдиним для всіх країн.

Ремісництво в суті можна дати таку саму характеристику, як і селянству, лише з деякими відмінностями. Перша й головна відмінність — це те, що процес диференціації ремісництва не має таких передон, як власність

на землю, напівнатуральні форми господарювання й взагалі в нього менше феодальних решток. Це, звичайно, відбивається на жвавішому процесі диференціація ремісництва, на його розкладі й нищенні. Правда, тут є ще й інші властивості. От, приміром, цехова рутинність тощо, але з великими технічними досягненнями в галузі транспорту, машинізації, капіталізм нищить таку спадщину ремісників без великого перешкод. А що характер виробничих відносин ремісників здебільшого базується на продукуванні товарів, натуральна ж частина не відіграє значної ролі, як це ми спостерігали серед селянства, та закони капіталістичної концентрації виробництва перетворюють ремісників на пролетарів і капіталістів, куди швидче, ніж селян.

Найбільше заважає цьому процесові недостатньо високий рівень техніки в самому капіталістичному секторі взагалі, а особливо в деяких поодиноких галузях. Що більша різниця в рівні техніки, в рівні продукційних сил у капіталістичному і ремісничому секторах, то тяжче ремісникові боротись за своє існування, то хутчій іде соціальна диференціація серед ремісників.

Але, як правило, для розвитку виробничої кооперації, якщо організуються ремісники за капіталістичних умов, поле роботи дуже вузьке. Найчастіш виробнича кооперація існує лише в тих галузях, де капіталізм ще не вкоринився як слід, але й тут їх технічний рівень такий низький, що майже не різниться від некооперативного ремісничого.

Розвиток ремісничої кооперації в обслуговуванні громадської циркуляції за індивідуальних виробничих процесів, як - от : кредитової кооперації, збуто-постачальної тощо, має межі далеко ширші. Ці види кооперації куди краще живаються з капіталістичною системою, правда, на становищі тимчасового придатка її, аж поки капіталізм не набирає більшої сили. Загалом, беручи становище селянства і ремісництва, як дрібних продуцентів, за капіталістичних умов принципово однакове — вони являють собою вже не певну класу, а лише певні прошарування, що нищить їх капіталізм у міру свого росту. Він це, правда, часом примушений робити в прихованій формі, особливо в галузях, де він ще мало розвинувся, як - от у формі рівних видів кооперації і т. інш., але в суті сама природа справи від цього не змінюється. Селянин і ремісник за капіталістичних умов набирають прав громадянства, лише перетворившись або на пролетарів, або капіталістів. Таке „взавтра“ цих соціальних прошарувань за капіталізму.

Роль пролетаріату від перших двох зазначених уже прошарувань, зовсім відмітна. З розвитком капіталізму він не тільки не втрачає своєї ролі в цьому суспільстві, а якраз навпаки : зростає капіталізм, зростає, міцніє й пролетаріят. Капіталізм зростає не на його могилі, як це ми спостерігаємо на селянстві і ремісництві, а на його зростанні, на його поширенні. Але роль пролетаріату в капіталістичному виробничому процесі, це доля тієї курції, що несе золоті яєчка капіталістові, що утворює додаткову вартість, тобто, без пролетаріату капітал втрачає свою природу капіталу. Там, то, одно із головних протиріч самого капіталізму, яке розвивається лише зі зникненням, самого капіталістичного владу, саме в тій, що він сам утворює собі могильника, — пролетаріят, — він мусять підготуватись, вишколюватись від капіталізму, аж поки не повалить усієї тієї капіталістичної системи.

„Прогрес промисловости, несвідомим і покірним носієм якого є буржуазія, виставляє натомість роз'єднання робітників конкуренцією, їх революційне згуртовання через асоціації. Тим то з розвитком великої промисловости з-під буржуазії зникає той самий дунд, на якому вона

виробляє таким побутом своїх власних могильників, свою загибель, і перемога пролетаріату однаково неминуча“ (Капітал, том I, стор. 601). Внутрішні суперечності цієї капіталістичної системи, як-от, періодичні кризи, безробіття, характер розподілу суспільного продукту, — все це утворює досить тяжке і нестале становище для існування пролетаріату, веде воно до загострення і поширення класового антагонізму. Самий зріст продукційних сил цього суспільства, ріст техніки, призводить до зменшення пайки пролетаріату в суспільному продукті, збільшує безробіття, а це й собі призводить до збільшення антагонізму серед пролетаріату й буржуазії. Межа цих суперечностей є знищення цієї капіталістичної форми господарювання. Отже, роля пролетаріату в розвиткові капіталістичного суспільства діаметрально протилежна ролі ремісників і селян.

„З усіх клас, що на цей час стоять проти буржуазії, тільки пролетаріат являє собою справді революційну класу. Інші класи нищатья і гинуть з розвитком великої промисловости, тимчасом, як пролетаріат є специфічний продукт цього розвитку... Середні шари людности, дрібні торговці, ремісники, селяни, — всі вони змагаються проти буржуазії, щоб вибороти собі існування, як середнього стану, вони реакційні, бо вони хочуть повернути колесо історії назад“ (там таки, цит. із. Ком. маніф.).

Ще перед пролетарською революцією, пролетаріат вживає чимало заходів, щоб дещо поліпшити свої умови. Він організується в профспілки, в політичні партії, в кооперативи, тим самим об'єктивно готуючи себе до прийдешого перевороту, до знищення капіталізму. Отже, для нього кооперативна форма, що в ній він гуртується, є не лише засіб дещо поліпшити свій добробут, але й форма готування до знищення капіталістичного ладу, елемент нової форми. Самий факт підтримки через кооперацію робітників підчас страйку, безробіття то-що, є момент організаційного підготування пролетаріату до утворення нової соціалістичної форми.

Тим то тут кооперація (з пролетарським складом) виступає, як організаційне начало, як соціальний досвід пролетаріату в боротьбі з капіталізмом.

А в формах виробничої кооперації пролетаріат уже має один із зародків нової форми господарювання.

Тут перед пролетаріатом з одного боку постають завдання вишукувати такі форми боротьби, що негайно дали б свої наслідки в межах цієї ж капіталістичної системи, з другого боку, класовий антагонізм, що все зростає, штовхає його шукати основ нової суспільної системи, щоб перетворити суспільство на новий соціалістичний лад. Отож, пролетаріат у боротьбі з капіталістами використовує кооперативну форму — і як один із способів поліпшити своє матеріальне становище в межах цієї капіталістичної системи, і як метод підготувати кадри для будівництва нової форми. А для ремісників і селян кооперативний лад виступає, як певна мета, що до неї суб'єктивно прагнуть вони, але об'єктивні умови розвитку суспільства ідуть іншим шляхом, усупереч бажанням їхнім і тим самим роблять ті бажання ілюзією¹⁾. Така принципова різниця між носіями цієї кооперативної форми господарювання за капіталістичних умов.

¹⁾ Ремісників і селян ми беремо в цих висновках в своїй трудовій неексплуаторській частині. Дрібні ж капіталістичні прошарування входять у кооперацію з тим, щоб нагромадити через цю форму власні капітали.

Місце та роль с.-г. кооперації в капіталістичній системі господарства.

За панування натуральної форми господарства, очевидно, немає ніякого ґрунту для існування будь-якого виду кооперації, як соціально-економічного явища, а тим більше с.-господарської, тому, що за панування цієї форми в селянстві, господарська натура проявляється найповніше¹⁾. А що натуральна форма господарювання характеризується такими ознаками, на основі яких не існує економічних зв'язків проміж окремими виробниками, то немає зовсім потреби в такому явищі, як кооперація. Тут, у цій натуральній формі виробництво, безпосередньо ув'язане з розподілом і споживанням. Цей розподіл і споживання йдуть не через ринок, не в формі товару, а продукти безпосередньо розподіляють і споживають ці таки виробники. Отож, через брак ринкових відносин, для зародження кооперації немає жодних підстав. Сучасна кооперація уявляє собою явище історично переходове, явище, що породила його товарово-капіталістична система господарства. Вона виростає лише на ґрунті високо розвинених ринкових відносин. Починається обмін — заходять і нові форми виробничих відносин. Поряд простих товаровиробників, ремісників і селян, в обміні виступають і його посередники, — торговий і лихварський капітал. Починає ширитись суспільний розподіл праці, зростає техніка, зростають жвавіше продукційні сили суспільства. Цей процес проходить через десятки віків і виступає він, як розпорошені острівки в окремих точках земної кулі, по різному, в залежності від сприятливих для його розвитку умовин. Разом з наростанням цих ринкових відносин, наростають і суперечності, як явище іманентно властиве цій новій формі господарювання.

Природа торгового і лихварського капіталів подвійна, тоді, коли вони наслідки свого зиску витрачають на ріст і поширення виробничих процесів безпосередньо, або як відсоток, що стягають вони з своєї клієнтури, не повершує величини додаткового продукту поодиноких товаровиробників, вони перетворюються на промислово-банківський капітал. Тоді от вони являють собою прогресивний чинник, тут хутко зростає техніка, зростають продукційні сили суспільства. А як ці капітали набирають хижачького характеру, тоб-то здобутий зиск не вкладають безпосередньо у виробництво, або той відсоток, що стягають вони з селян-ремісників, перевищує величину додаткового продукту, вони являють собою регресивний фактор, гальмують розвиток продукційних сил суспільства. Отож в цьому (другому) разі заходять суперечності проміж ростом продукційних сил суспільства і ростом в чистій формі торгово-лихварського капіталів. Маркс, аналізуючи умови переходу від феодальної форми господарювання до капіталістичної, вказує на подвійну роль торгового капіталу в цьому процесі. „Перехід від феодального способу виробництва проходить подвійним шляхом. Супроти хліборобського натурального господарства і зв'язаного цехами ремесла середньовікової міської промисловости, виробник стає купцем і капіталістом“ (тобто перетворюється на промислового капіталіста — І. Ч.). Це справді найреволюційніший шлях. Абож (другий шлях — І. Ч.) „коли купець безпосередньо підпорядковує собі виробництво“. (Кап., том III, кн. 1, стор. 318). І далі Маркс пояснює, що в цьому другому випадкові, коли це не змінює виробничого процесу, воно є перепоною розвитку

¹⁾ Ми розглядаємо кооперацію лише, як явище соціально-економічного порядку, а кооперації в технічному розумінні ми в цій статті зовсім не зачіпаємо.

продукційних сил суспільства і з приходом капіталізму, як прогресивнішої форми господарювання, руйнується.

Щодо ролі лихварського капіталу, то Маркс підкреслює цю подвійність його ще більше. „Отже, лихварський капітал у тій його формі, в якій він дійсно привласнює собі всю додаткову працю безпосередніх виробників, в якій останньою його передумовою стає право власности, або володіння виробника умовами його праці і відповідно до цього дрібне розпорощене виробництво, в якій капітал, проте не підпорядковує собі працю безпосередньо і тому не ставить опору йому, як промисловий капітал — такий лихварський капітал приводить до павперизації даного способу виробництва, послаблює продукційні сили, замість того, щоб їх розвивати, в той таки час увічніює ці нещасні відносини, за яких суспільна продуктивність праці не розвивається, як в капіталістичному виробництві, за рахунок своєї праці“ (Кап., т. III, кн. 2, стор. 136). Другий шлях він так характеризує: „Лише там і в той час, де і коли маються в наявності інші умови капіталістичного способу виробництва, лихвар є один із засобів утворення нового способу виробництва, руйнуючи, з одного боку, феодалів і дрібних виробників, централізуючи, з другого боку, умови праці й перетворюючи їх на капітал“ (там таки, стор. 137).

Отже, аналізуючи докапіталістичний процес виробництва і зародження вже нових капіталістичних відносин, Маркс показує на підвійну ролю в цьому процесі торговельного і лихварського капіталів. Одна частина цих капіталів виростає на базі капіталістичного способу виробництва й становить прогресивне явище, друга, залишаючись довгий час на старій виробничій базі, становить явище регресивне, з яким промисловий капітал вже пізніше примушений вести боротьбу за підпорядкування його своїм потребам. Отже, суперечність, що виникла між торговельним і лихварським капіталами й дрібними товаро-продуцентами, розв'язується лише підчас панівної ролі промислового капіталу, тобто, вона виникає ще до утворення промислового капіталу, але розв'язується почала почасті самим чинником утворення промислового капіталу, а почасті вже підчас його гегемонії шляхом утворення циркуляційного¹⁾ типу кооперації. Причому сам факт виникнення такого типу кооперації стає можливим лише на такому щаблі розвитку суспільства, коли капіталізм так підготував ґрунт (втяг у сферу ринкових відносин чимало селянства, зламав великою мірою цехові перепони і т. інше), що товарова форма господарства зробилась панівною формою. Отже, кооперація виникла лише на такому щаблі розвитку товарового суспільства, коли торговельний і лихварський капітали стають на перешкоді дальшому розвитку і поширенню промислового капіталу.

¹⁾ За браком відповідної, у згоді з автором, загальної теорії кооперації, ми спинаємось і на загальній проблемі кооперації, бо вона нам потрібна, щоб в'ясувати природу і ролю с.-г. кооперації. Ми розподіляємо всі види кооперації за функціональними ознаками на два головні розділи — на кооперацію „виробничу“ і „циркуляційну“.

Усї види кооперації, що не входять у наше поняття „виробничої“ кооперації, ми визначаємо, як „циркуляційну“ кооперацію. Цей вид циркуляційної кооперації не тільки не шкодить розвитку промислового капіталу, а навіть йому сприяє. Ця кооперація ув'язується в капіталістичну систему і являє собою додаток до цієї системи.

Кооперативні підприємства, де безпосередньо у виробничих процесах об'єднані всі праця і зв'язи цього кооперативу і всі засоби виробництва, що разом складає єдине джерело до існування його членів, або принаймні переважне джерело, ми називаємо виробничою кооперацією от як кооперативні фабрики, комуни с.-г., майстерні і т. інш.

Кооперативні підприємства, де виробничі процеси йдуть індивідуально, а об'єднано лише збут, постачання, кредит і т. інш., ми називаємо „циркуляційною“ (обращенською) кооперацією. Коли в кооперативах виробничого типу не листається всіх ознак (а в лише частина їх, то ми їх за капіталістичних умов кадемо до „циркуляційної“ і підпорядковуємо їм

Такі висновки з теоретичної аналізи підтверджуються і фактичними даними про виникнення кооперації. Перші кооперативи починають закладатись в Англії в другій чверті XIX століття, тобто вже підчас розвинених капіталістичних виробничих відносин. У Франції і Німеччині вони починають утворюватись в середині XIX віку. У нас, у Росії, де розвиток промислового капіталу набрав сили і значення лише в середині другої половини XIX віку утворення кооперації, так само почалось пізніше, її реальне існування починається лише з кінця XIX віку. Отож по всіх зазначених країнах кооперація починає утворюватись лише за умов павівної ролі промислового капіталу.

Об'єктивно перед промисловим капіталом на цей час постають такі економічні завдання: а) знищити негативні хижацькі риси торговельного і лихварського капіталів, пристосувавши їх до власних потреб, тобто перетворити торговельний капітал на агента — розповсюдника промислової продукції, а лихварський — або в банківський, або промисловий, б) в сільському господарстві перебороти труднощі, які зв'язані в приватною земельною власністю, не вживаючи радикальних реформ, щоб знищити цю власність. Для вирішення цих завдань, він використовує кооперативний рух „циркуляційного“ типу, пристосовуючи його для вирішення самих цих завдань. Цей кооперативний рух у таких формах, допомагає йому підбити під себе торгівця і лихваря, подруге — на його основі зароджуються в сільському господарстві і тих галузях промисловости, що не охоплено ще капіталізмом, капіталістичні елементи господарювання.

Друга суперечність, що вкупі з попередньою і складає умови для виникнення повної кооперативної форми господарства, це суперечність проміж ростом простої товарової форми господарства й ростом капіталістичної форми. Остання, маючи на своєму боці багато переваг, надає ростові продукційних сил величезного темпу. Вона має можливість вживати складної недоступної ремісничим підприємствам техніки, використовує економічні і наукові досягнення, — машини, великі капітали і т. інш., через це ефективність праці в ній куди більша. Таке привальоване становище капіталістичної форми приводить до занепаду й руйнації першої, що й утворює серед ремісників стимули шукати порятунку в цій боротьбі. В наслідок такого становища ремісники і селяни, гуртуючись у товариства, пробують знайти вихід із нього, збільшуючи і об'єднуючи власні дрібні підприємства до рівня капіталістичних, але вже на нових кооперативних основах. А що під цей час капіталістична форма підприємств являє собою найпрогресивнішу форму господарств, подруге, що розвиток кооперативної форми природою своєю становить одну із загроз принципам капіталістичної системи, що розвиток її, як повної форми не знаходить місця в капіталістичних умовах, то вона тут розвивається, однобічно лише в формі „циркуляційної“ кооперації. Крім того, сама соціальна основа кооперативної форми під цей час (ремісники й пізніше селяни) ще така консервативна, (наприклад, бажання повернутися до цехових відносин тощо), а робітництво, хоч і бере до якоїсь міри участь, проте воно ще являє собою на цей час, як каже Маркс, „класу в собі“, а „не класу для себе“. Воно ще не вишколене так щоб висадити в повітря капіталістичну систему й утворити соціалістичний кістяк, при якому могла б розвиватись як допоміжна й ця кооперативна форма підприємств. Отже, як правило, виробничий тип кооперації в капіталістичному оточенні не має можливости розвинути, та де, за умови простору, не має об'єктивних умов її виникнення, ми ще бачимо періодично, лише за доби імперіалізму, спостережувати часом подібні випадки й

виникнення, але тут її жде: а) або переродження в капіталістичні підприємства, б) або знищення шляхом руйнації, в) або, нарешті, існування деякий час на рівні ремісничих підприємств саме в таких галузях виробництва, де капіталістична форма ще просто не вкорінилась і не витиснула ремісництва.

Отож, друга суперечність за капіталістичних умов не сприятливо розв'язується для дрібних виробників, а поступово розв'язується через капіталістичну концентрацію, тобто, великі капіталістичні підприємства поступово знищують дрібне виробництво. Перша суперечність за капіталістичних умов розв'язується організацією „циркуляційного“ типу кооперації.

Процес розвитку товарової форми господарства, є в той таки час процесом втягування натурально-селянських господарств у сферу ринкових відносин, підбивання їх під товарову капіталістичну форму господарства. Процес утворення кооперативної системи за капіталістичних умов іде в площині розв'язання першої суперечности, як противенства, скерованого переважно проти торговельного і лихварського капіталів, а не проти капіталістичної системи виробничих відносин. Взагалі боротьба дрібних виробників (ремісників, селян) проти лихварського й торговельного капіталів, є тимчасом і боротьбою за інтереси промислового капіталу, або кажучи точніше, дрібні виробники, організуючись в „циркуляційну“ кооперацію, допомагають промислового капіталові підкорити собі торговельний і лихварський капітали. Перед промисловим капіталом, що все зростає, постає завдання знищити їх хижацький характер і тим самим розв'язати проблему швидкого росту продукційних сил на товарово-капіталістичній базі.

Лихварська кредитова система, зубожуючи й виснажуючи дрібних виробників, тим самим заважає зростати споживанню промислової продукції, здорожує сировину і т. інш. Подруге, ця система не дає можливості користуватися дешевим кредитом самому промислового капіталові й через це він так само повинен утворювати іншу, для себе придатнішу кредитову систему. Правда, утворена дрібними виробниками кооперативна кредитова система формою своєю ніби спрямована проти капіталізму взагалі, а по суті вона спрямована тільки проти лихварства. Промисловий капітал, утворюючи банківську систему, тим самим опановує грошовий ринок, тим самим підбиває фактично під свій вплив і кредитову кооперацію. Він через неї збирає й використовує дрібні капітали і через неї ж має можливість вкладати свої вільні кошти в дрібне виробництво.

Особливо кредитова кооперація допомагає йому опанувати сільське господарство з його специфічностями. Для промислового капіталу, кооперативно-кредитова система в сільському господарстві, — це найраціональніший своєю дешевизною й гарантійністю апарат. Через нього капітал, як власність, може перетворитися в дрібному господарстві на капітал як функцію, навіть за таких умов, коли безпосередньо капіталістичним шляхом для нього було б просто це неможливим.

Торговельний капітал, який до утворення промислового посідав одну з командних ролей, зводиться останнім на другорядне підлегле місце, тобто промисловий капітал поступово робить його агентом збуто-постачальних операцій, пристосовуючи до своїх потреб. Утворення сільсько-господарських кооперативів постачання, збуто, перероблення і т. інш., не тільки не шкодить цьому процесові, але якраз навпаки, допомагає зменшити торговельні й інші непродукційні витрати на циркуляцію, в той таки час допомагаючи й підпорядковувати сільське

господарство капіталістичній формі господарства. Тому то утворення сільсько-господарської збуто-постачальної кооперації так само не тільки не шкодить розвитку промислового капіталу, а якраз допомагає йому перемогти й пристокувати до своїх потреб торговельний і лихварський капітал. Крім того, самий факт утворення сільсько-господарської кооперації допомагає промислового капіталові розкладати і далі натуральне господарство та втягувати широкі шари селянства в систему товаро-ринкових відносин. Більш того, сільсько-господарська кооперація за панування промислового капіталу, об'єднуючи здебільшого заможного-глитайські шари селянства, тим самим сприяє утворенню елементів капіталізму в хліборобстві, сприяє перетворенню заможних селянських господарств на капіталістичні.

Отож, як правило, за панування промислового капіталу сільсько-господарська кооперація є організація, що об'єдує здебільшого, глитайсько-заможницьку частину селянства. Навіть тепер, за доби панування фінансового капіталу, коли в деяких державах і кооперація набуває монопольних форм, склад її в основному мало змінюється. Так, наприклад, у Німеччині 1926 року з селянських господарств до 2-х гектарів землі було членів т-в тільки 5% цієї групи господарств, від 2-5 гектарів — уже 48%, від 5 до 20 гектарів — 78%, і, нарешті, від 20 й більше — вже мало не 100% господарств (праці Київської катедри кооперації К. Пажитнов, ст. 125). Такі ж приблизно дані ми маємо й у нас, у Росії, перед війною. Так, 1907 року в Сибірський Союз маслоробів входило з однією коровою 7,3% всіх членів, з 2-3 коровами — 35,5% усіх членів, з 4-ма — вже 57,2%, тобто, ця зверхня група входила майже вся (Збірник „Кооперація за 10 років“ ст. 7).

Той факт, що в ці організації часом увиходять і інші шари людности, як от: дрібні промисловці, поміщики, попи, урядовці і т. інші, не знімає загальної картини, а навіть доповнює її. Коли зароджувалася кооперація у нас, то поміщики сами сприяли її народженню, бо в цьому вони вбачали поліпшення свого становища. Піднявши добробут селянського двору, більше було гарантії діставати регулярно орендну плату і більше можна було стягти з селянина. Входячи в кооперацію поміщики Німеччини підсилювали цим свій політичний вплив підчас виборів до парламенту тощо. В тій частині, яка відшаровувалась на селі, як глитайсько-заможницька верхівка, поміщицька кляса вбачала свою підпору проти революційних настроїв біднішої частини селянства і крім того їм іноді вдавалося у політичних кампаніях використовувати цю заможну частину селянства, як „аграріїв“, проти промислового капіталу, але ці явища промисловий капітал переборює за капіталістичних умов.

В тій частині, що репрезентував її селянин, як представник власности на землю, як прибічник мита на довіз хліба, як це ми спостерігали в Німеччині, його інтереси збігалися з поміщиком-аграрієм (особливо це стосується до заможних шарів селянства). Далі інтереси його, виробника й споживача товарової продукції збігались з інтересами промислового капіталу. Нарешті селянин, як представник трудової частини людности, мав загальні інтереси і з робітничою клясою (що найбільше стосується до біднішої частини), але за панування капіталізму, останньому щастило припасувати селянина до своїх капіталістичних інтересів і розвивати більшою мірою елементи капіталізму, ніж інші ворожі капіталістичні елементи. Причому, ця потрібність інтересів найбільше відповідає середняцькій частині селянства. А крайні полюси селянства, біднота і глитаї, мають вже більше від цього відмітних елементів, біднота має більш спільного з робітництвом, а глитаї з капіталістами.

А що в кооперації за капіталістичних умов гуртувалось майже все глитаїство і велика частина середняцтва, причому глитаїство було за організатора, то само соціальне прошарування селянства створювало для капіталізму сприятливі умови, для опанування і підгортання під нього цього кооперативного руху. А селянська біднота, як правило, не брала участі в кооперативному русі, для неї не було просто відповідних сприятливих умов. Тим то в сільсько-господарській „циркуляційній“ кооперації ми маємо, якраз відзеркалення цього самого потрібного процесу з перевагою капіталістичних елементів під проводом капіталізму.

Також не змінює капіталістичної суті цих організацій і таке явище, коли вони перетворюються на організацію монопольного типу, в організації, куди входить уже майже все селянство, як це, наприклад, ми спостерігаємо в Данії й до деякої міри в Канаді. Тут, правда, є ціла низка особливостей, але це ще більше викриває їхню буржуазну природу. У Данії ми маємо такі особливості: а) це особливість „пригородного“ села, його вона використовує на даному шаблі техніки. Вона постачає Лондон і деякі інші міста Європи, молочарською і м'ясною продукцією. Правда, ця можливість пояснюється не тільки територією, що в попередні роки мала більше значення, а ще й тим, що такі аграрні країни, як Росія, Канада тощо, не встигли ще перейти на вищий шабель техніки в сільському господарстві, і не виступили тут, як конкуренти, з далеко більшими можливостями. Тимчасовість такої особливості очевидна. З розвитком культури й техніки у великих сільсько-господарських країнах ця особливість зникне, і тим самим поживається диференціацію селянства Данії, бо рівень цін спадаючи вдарить якраз найбільшою мірою по незаможній середняцькій частині селянства. Цей факт спричиниться до того, що відпаде й друга особливість — втягненість в кооперацію всього селянства, а держиться вона в основному на тій попередній особливості. Проте це не значить, що неможливе монопольне кооперативне об'єднання. Це тільки каже про те, що поживається темп концентрації виробництва і капіталів, поживається і темп капіталізації.

Характерно, що в цій „обітованій“ для дрібно-буржуазних авторів-кооператорів, державі, де кооперовано майже все сільське господарство, розвиток капіталістичних елементів не тільки не зменшується, а навіть збільшується, що можна ілюструвати такими даними: а) 1891 року було акційних т-в 274, з капіталом 273 міл. крон, 1910 року — було 2876 т-в з капіталом 804 міл. крон, 1924 року вже аж 5517 т-в з капіталом 2 мільярди 295 міл. крон; б) робітників було 1901 року 215 тис. чоловіка, 1928 року — стало 272 тис. чол., або вони складають 25% усієї сільсько-господарської людності; 21,3% селянських дрібних до 3,3 гектарів господарств, мають землі 2,5% усієї площі, середні до 10 гектарів, 31% господарств, мають 12% усієї землі, вище середні до 15 гект. 12,4% господарств, мають 9,7% землі, глитаїсько-капіталістичні до 60 гектарів, 32% господарств, мають 56,7% землі, поміщицько-капіталістичні більш 60 гектарів, 2,6% господарств, мають 19% землі, або коротко кажучи 34,7% капіталістичних господарств мають 75,8% усієї землі; г) заборгованість селянських господарств досягала $\frac{3}{4}$ мільярду карбованців, або 45% вартості всього селянського майна. На 1921 р. припадало пересічно на селянський двір боргів 1350 карб. (Усі цифрові дані про Данську кооперацію взято із книги Вар'яша „Кооперативна Данія“). Отже, бачимо, що держава, де сільське господарство на 100% охоплене кооперацією, не тільки не має соціалістичних нарістків, але там розвивається, хоч і специфічним шляхом, справжній сільський капіталізм. Тут ми так само не спостерігаємо росту „виробничої“ кооперації,

от як і в інших капіталістичних країнах, а бачимо лише зріст „циркуляційної“ кооперації, що, не зважаючи на свою міць, являє собою просто додаток до капіталістичної системи.

Отже, на прикладі Данії ми можемо сказати: перша суперечність тут майже зовсім розв'язана, лихварський капітал знищено, торговельний що знищено, а що зведено до ролі простого агента промислового капіталу, а їх місце посіла „циркуляційна“ кооперація яка за капіталістичних умов сама виконує ролю агента промислового капіталу. Така організація майже не має в собі елементів соціалізму, у всякому разі ніякої загрози для капіталізму вона собою не являє. Взагалі можна сказати, що „циркуляційна“ кооперація, особливо непролетарського складу, за капіталістичних умов становить собою один із шляхів капіталізації дрібного господарства.

Що до другої суперечности, проміж ростом капіталістичної форми господарства й ростом простої товарової форми, тобто можливістю утворити простими товаро-виробниками таку форму виробництва, яка б стояла і з економічного, і з технічного боку, на рівні капіталістичних підприємств, але не на капіталістичних засадах, то ці спроби за капіталістичних умов не розв'язуються на користь дрібних виробників. По-перше, виробничі кооперативи при своїй організації натрапляють на багато „матеріальних перешкод“, от, приміром, брак достатніх капіталів, брак потрібних майстрів, або більше, як треба, якоїсь одної кваліфікації робітників серед членів і т. інш. Подруге, капіталістичне оточення не тільки не сприяє розвитку кооперативних підприємств такого типу, а саме навпаки, давить на нього, як суб'єктивно, з боку поодиноких капіталістів яким природою своєю воно вороже, так і об'єктивно, з боку ринкових відносин, кредиту й т. інш. Воно просто не може використати всіх переваг великого підприємства за цих умов і в цій формі. Потретье, капіталістичне суспільство має цілу низку капіталістичних, адміністративних та інш. підойм в особі урядів, бірж, банків, через них воно нищить усі ворожі йому некапіталістичні формації. Отож ми й спостерігаємо такі наслідки розвитку виробничої кооперації: а) при несприятливій кон'юнктурі члени такого т.-ва часто-густо примушені працювати більше, ніж у капіталістичних підприємствах, а заробляють вони частенько менше й тому, члени починають утікати з нього, а нові члени тимчасом не вливаються і воно здебільшого руйнується, б) коли воно вдержиться й починається промислове піднесення, поліпшуючи становище товариства, воно замикається, не приймає далі нових членів, перетворюючись на капіталістичне підприємство, тим більше, що цьому перехідові сприяє ціла низка інших чинників, в) третій вид їх існування, це в тих галузях промисловости, куди капіталістична форма ще не досягла, або де вона не набрала панівних форм і ремісничя проста товарова форма є основна форма виробництва цих галузей промисловости. Значить, як правило, великих підприємств на основі цієї форми ми за капіталістичних умов не спостерігаємо.

В деяких випадках ми спостерігаємо організацію цієї, правда, не чисто виробничої форми кооперації професіональними союзами, або релігійними товариствами, але це має штучний характер і великої ваги не набирає. Крайній показчик неживучости за капіталістичних умов таких товариств є Італія, де рух за організацію такої форми підприємств в с. г. набрав великих розмірів, але недовгорічність їх ми можемо ілюструвати теперішнім їхнім станом. Ми мали в Європі цілу низку кооперативних майстерень, фабрик, взагалі рух за утворення цієї форми кооперації, але це все нищилось і нищиться, не набираючи твердого ґрунту.

Причому є ще один тип так званих „кооперативних“ фабрик, що природою своєю мало чим відрізняються від капіталістичних і їх ми ото ж записуємо до капіталістичного типу підприємств. Це фабрики і заводи, що належать споживчій кооперації, як от в Англії, Данії та й інших країнах. Поперше, ми вже ото доводили, чому саме „циркуляційна“ кооперація за капіталістичних умов, будучи залучена в капіталістичну систему, сприяє розвитку капіталізму, а що вона утворює власні допоміжні підприємства, то від цього її роля не змінюється. По-друге, характер виробничих відносин проміж робітникам цих фабрик і її власниками (споживчою кооперацією) нічим не відрізняється від капіталістичних відносин. Купівля робочої сили на ринкові, її звільнення і т. інш. поставлене на таких самих основах, як і в капіталістичній фабриці. Тут ми в особі споживчої кооперації маємо лише колективного капіталіста та й годі. Робоча сила тут протистоїть капіталові (хоч і під кооперативною маркою), додаткова вартість привласнюється власником засобів виробництва і взагалі ніякої відміни в характері виробничих відносин від капіталістичних підприємств немає.

На цьому прикладі найкраще можна ілюструвати процес підпорядкування капіталізмом усіх інших формацій. Самий факт існування кооперації, як це ми вже доводили, за капіталістичних умов, розвиває і сприяє розвитку капіталістичних відносин за межами кооперативної форми, в межах же кооперативної форми він, ніби не існує, він тут завуальований ілюзіями анти-капіталістичної форми, але панівна капіталістична система пронизує по суті не лише весь зміст цієї форми, але перетворює і саму кооперативну форму на капіталістичну. На підставі цієї форми відроджуються елементи капіталізму не тільки в формі капіталізації індивідуальних господарств членів, як от у заможних селян починає вживатись наймана робоча сила і т. інше, а навіть починають відроджуватись елементи капіталізму і в межах самої кооперативної форми, чим по суті й є ці кооперативні (споживчої кооперації) фабрики. Це одна з форм перетворення панівною системою не лише змісту чужорідних їй формацій, але прищеплювання їм і своєї форми. В даному разі ми маємо прищеплювання капіталістичної форми кооперації, тобто, панівна капіталістична система не лише впливає на утворення в кооперації капіталістичного змісту, але завершує цей процес перетворенням і самої кооперативної форми на капіталістичну. Не дарма такі апологети і капіталістичних справ майстри, як Туган-Барановський, підносять саме цей вид кооперації, як ідеал кооперативної творчости, як мирний шлях до переборення капіталізму без клясової боротьби тощо (Дивись „Кооперація, соціально-економічна природа її та мета“. Туган-Барановський). Ці фабрики з самого початку організуються просто на підставах капіталістичних підприємств. То правда, вони організуються, як допоміжні підприємства й іноді вживається, особливо на початку існування, деяких заходів, що затушковують їх капіталістичну природу. От, наприклад, іноді приймають і робітників у члени споживчого товариства, вводять грошові відміни в оплаті за працю членів і т. інш., але суть їх залишається капіталістичною. Вони схожі на ті капіталістичні підприємства з витонченими засобами експлуатації робітників, що вживають преміяльної форми зарплати, зарплату з одержанням прибутків і т. інш. Таке внутрішнє переродження на безпосередньо вже капіталістичні підприємства, трапляється і з „виробничого“ типу кооперативами, що замикаються і починають вживати найману працю на власних підприємствах за всіма правилами капіталістичного ринку.

Отже ж розвиток капіталістичної системи виробничих відносин іде діалектичним шляхом: з одного боку, зростає армія робітників, позбавлених засобів виробництва і засобів до існування, з другого боку— зростає на другому полюсі кляса капіталістів, там нагромаджуються засоби виробництва і засоби до існування, тобто, всі матеріальні добра суспільства. Цьому процесові в суті кориться й кооперація. А що „виробнича“ кооперація, об'єднуючи робітників, силкується розвиватись іншим від капіталістичного напрямком, то її нищить капіталістична система, а „циркуляційна“ кооперація з її кооперативними фабриками, кредитними установами кориться і скеровується капіталізмом цим капіталістичним напрямком. Правда, іноді вона зберігає своє кооперативне покривало, свою кооперативну форму, але капіталізм пронизує цю форму капіталістичним змістом у процесі свого розвитку так, що навіть і форма змінюється на капіталістичну, або вона так линяє, що мало чим різниться від капіталістичної.

Отож твердий ґрунт для розвитку виробничої кооперації може з'явитись лише підчас захвату пролетаріатом усіх політичних і економічних висот і утворення своєї диктатури. Утворення „виробничої“ кооперації за капіталістичних умов являє собою утворення ембріону нової антикапіталістичної форми господарства, але розвиватись він може лише за певних умов, лише в певнім оточенні. Тому то, помилково гадають „кооператори“, що він може розвиватись і органічно зростати в капіталістично ворожому йому оточенні. „Усякий суспільний лад настає лиша при фінансовій підтримці певної кляси. Нема чого нагадувати про ті сотні й сотні мільйонів карб., що коштувало зародження „вільного капіталізму“ (Ленін, т. XVIII, ч. 2, стор. 130). Досить глянути у матеріяли початкового нагромадження капіталізму, щоб побачити, як зароджувався цей новий ще тоді капіталістичний лад, щоб зрозуміти, що таких умов для розвитку виробничої кооперації за капіталістичної доби не було й немає. Маркс у цім означенім розділі на прикладі Англії показує, як зароджувався цей вільний капіталістичний лад, якими методами і формами. Перш за все селянство зганялось з своїх земель, села, будівлі тощо, усе нищилось, і на тих землях розводили вівці. Для ілюстрації цих метод досить навести декілька прикладів. „Тільки за 30 років (з 1801—1831) в Англії сконфісковано лендлордами через парламент 3.511 тис. акрів селянської громадської землі, за цю землю їм не виплачено й шербатої копійки“ (Кап. т. 1, стор. 672). „З 1814 р. по 1820 рік графіня Shuterland зпляндрувала 3.000 селянських дворів з 15 тисячами людности. Усі їх села поруйновано і спалено, чисто вся земля пішла під пасовиська. Британських салдат посилено на екзакуції, точилися справжні бої з місцевою селянською людністю. Одну стару жінку спалено в її власній хаті лише за те, що вона не покинула своєї оселі. Отак, ця графіня загарбала собі 794 тис. акрів землі, що з давних-давен належала кланові (селянській громаді). Вигнаним селяням приділила вона над берегом моря 6 тис. акрів землі, по 2 акри на родину. Ці 6 тис. акрів — то був голий пустир, не давав він власниці зовсім прибутку“ (там таки, стор. 574). На цім справа не стала. Згодом власники цих надморських земель запродали береги рибалкам — капіталістам, а людність зігнано і з цих земель.

Підсумовуючи лише саму низку цих метод „вільного“ зародження капіталістичного ладу, Маркс також: „Пограбування церковних маєтків, шахрайське відчуження державних земель, розкрадання громадського майна, перетворення феодальної власности і власности громад на сучасну приватну власність, що робилось узурпаторськими методами з

безпощадним терором—такі різноманітні ідеалістичні методи початкового нагромадження капіталізму. Таким шляхом пощастило завоювати поле для капіталістичного хліборобства, передати землю капіталові і утворити для міської промисловости потрібний прилив вільного, як птахи, пролетаріату“ (Капіт., том I, стор. 576). Ми навели лише частину метод і не торкались кривавого законодавства тощо, але й цього досить, щоб показати утопістам-кооператорам, чи справді можливе зародження нового кооперативного ладу в межах капіталізму.

Що й казати, для розвитку „виробничої“ кооперації в межах капіталізму не було сприятливих умов. Вони утворюються лише після пролетарської революції, коли пролетаріат починає закладати нові підвалини для побудови вже соціалістичного суспільства. Маркс, ще в середині 17 віку, зазначив природу цієї виробничої кооперації. „Кооперативні фабрики самих робітників являють собою в межах старої форми перші щілини (цієї—І. Ч.) нової форми, хоч вони скрізь в їх дійсній організації звичайно випродуковують і повинні відпродуковувати всі хиби чинної системи. Але, протилежність проміж капіталом і працею знищується в межах цих фабрик, хоч спочатку лише в такій формі, що робітники, як асоціація, являють собою власного капіталіста, тобто споживають засоби виробництва для використання власної праці. Вони показують, як на певному щаблі розвитку матеріальних продукційних сил і відповідних до них суспільних форм виробництва з природною немичістю з одного способу виробництва утворюється й розвивається новий спосіб виробництва. Капіталістичні акційні підприємства і кооперативні фабрики, слід розглядати як перехідні форми від капіталістичного способу виробництва до асоційованого от тільки в одній суперечності (акц. т-ва—І. Ч.) знищено негативно, а в других, (кооперативні фабрики—І. Ч.), позитивно“ (Маркс, т. III, стр. 426).

Отжеж Маркс характеризує кооперативні фабрики, як певний зародок нової антикапіталістичної форми господарства, тут протилежність проміж капіталом і працею знищується, але Маркс не робить тих помилок висновків утопістів-кооператорів, що ніби то шляхом організації цих підприємств можна вростати в соціалізм. Маркс розглядає за капіталістичних умов ці кооперативні фабрики, як соціальний досвід, як форму підприємств, яка показує суспільству, що вже є можливість перебутись й без капіталістичних підприємств, а значить і без капіталістів. Подруге, Маркс підкреслює, що слід розглядати цю форму підприємств, як переходову форму до соціалістичного суспільства, потрете, Маркс тут розглядає кооперацію, як школу готування кадрів з робітничої класи, як нагромадження певного досвіду до майбутньої перебудови суспільства на соціалістичних основах, і, нарешті, він розглядає її як організацію, що під скруту (безробіття, страйк) може матеріально допомогти робітникам.

Маркс негативно ставився до спроб трактувати кооперацію, як мирний шлях до соціалізму і показував її обмеженість за капіталістичних умов. „Хоч і яка корисна кооперативна праця в принципі і за практиці, але вона нездатна припинити зріст монополій, що розвиваються в геометричній прогресії, розкріпачити маси, або хоч би істотно полегшити їх становище від гніту та злиднів, якщо вона обмежена вузьким колом випадкових спроб ізольованих робітників, кооперативна система повинна розвиватись на національному ґрунті, користуючись національними засобами. В резолюції Женевського конгресу I Інтернаціоналу, він ніби то додає до цього ось що: „Кооперативний рух обмежений у своїй еволюції тими карликовими формами, що можуть йому надати декілька

репрезентованих своїм власними силами найманих робітників, ніколи не матимуть змоги перетворити капіталістичне суспільство на велику і гармонійну систему вільної і кооперативної праці. Для цього потрібні зміни в загальних умовах суспільства, що ніколи не здійсняться аж поки організована влада суспільства, тобто державна влада, не перейде з рук капіталістів і земельних власників до рук робітників“ (цит. за Мещеряковим „Теорія кооперації“, стор. 25). Отже ролі і силу виробничої кооперації вже давно з'ясував був Маркс і протягом 60 років життя повнотою ствердило ці погляди.

Ми тепер, крім штучних тимчасових спроб в Італії, ремісницького їх рівня в інших капіталістичних країнах, ще не маємо більш-менш розвиненої „виробничої“ кооперації. Якщо взяти останні 2-3 десятиріччя, тобто епоху фінансового капіталу, то тут для розвитку її ще менше сприятливих умов. Технічний рівень в переважній більшості капіталістичних підприємств так зріс, капіталістичні об'єднання набрали такої сили, що для утворення кооперативних фабрик за цих умов зовсім немає ґрунту. Правда, в окремих галузях промисловості ремісницького рівня і в сільському господарстві, ми ще спостерігаємо випадки її утворення, але становище цих кооперативних підприємств, їх питома вага в капіталістичній системі, найкраще ілюструє нам Марксові твердження. Щодо кооперації „циркуляційного“ типу, то вона, розвиваючись в деяких країнах, починає набирати інших форм, вона починає набирати слідом за капіталістичними підприємствами, монопольного характеру.

Цей процес можна ілюструвати американськими пулами й до деякої міри данською кооперацією. Розвиток канадських пулів, що існують усього 5 років, починає захоплювати мало не все виробництво сільсько-господарської товарної продукції. Першого року свого існування, вони об'єднували 7,2% усіх фермерських господарств, з 11% всієї земельної площі, цих трьох округ, де вони є. Як досить слушно зазначає т. Мещеряков, вони під цей час об'єднували лише найважливішу частину фермерів. 1924-25 року вони вже об'єднували 48% фермерських господарств із 61% усієї площі, а 1926-27 р. вони об'єднували вже 75,1% господарств із 78,6% всієї землі (дані взято з статті Мещерякова в кн. I Agr. Ін. за 1927 рік, ст. 87).

У данській кооперації об'єднано 80% усієї людності, або трохи не всю сільсько-господарську людність країни. Число кооперативів зросло з 250 1885 року до 5000 1925 року. Обіг кооперації за цей таки час виріс з 10 мільйонів до 1 мільярда 750 мільйонів данських крон. Ця кооперація має в себе 80-90% усієї, головної данської промисловості. Експорт охопила вона на 50%.

Але хоч і великі досягнення кооперативного будівництва, капіталістичний характер виробничих відносин не тільки не змінюється, але набирає, як це ми наводили вже, ще більшої сили. Ці організації не тільки підривають міць капіталістичної системи, а навіть усе більше підсилюють її, перетворюючись сами в колективні об'єднання капіталістичного типу. Причому процес капіталізації виробничих відносин в середині такого об'єднання аж ніяк не припиняється, надто під час депресії іде жвавий процес концентрації підприємств і дрібнота відсівається, поповнюючи пролетарську резервну армію. Отож для виробничої кооперації немає місця в капіталістичній системі господарств, вона тут позбавлена права на своє існування. Т. зв. „циркуляційна“ кооперація, коли вона не несе загрози основам капіталізму, точніше кажучи, коли вона є один із шляхів капіталізації взагалі й особливо сільського господарства, вона має права громадянства й являє собою додаток до капіталістичної системи господарства.

Соціологічна характеристика носіїв кооперації в перехідній системі.

Процес розвитку капіталістичного суспільства є одночасно процесом росту і суперності, як явищу іманентно властивих цій антагоністичній системі. З ростом капіталізму, на одному полюсі зростають багатства суспільства, зростає монополія на засоби виробництва, — на другому ростуть злидні, гніт, експлуатація, теж росте й обурення робочої класи. Сам процес росту капіталістичної системи є рівночасно процес підготування, виучки і загартованості робітничої класи для боротьби з цією капіталістичною системою. Монополія капіталу стає кайданами того способу виробництва завдяки якому вона утворилась і що разом з нею і через неї капіталізм досяг свого найвищого розквіту. Централізація засобів виробництва й усупільнення праці досягає рівня, коли вони стають несполучними з його капіталістичною оболонкою. Остання розривається. Б'є (останній І. Ч.) час приватної власності. Експропріаторів експропріують (Маркс, Кап., стор. 600). Пролетаріят, відібравши економічні і політичні висоти у буржуазії, утворює свою диктатуру для перебудови суспільства на новий соціалістичний лад.

Тут перед пролетаріатом, як організатором нового суспільного ладу, постають величезні історичні завдання. Поруч капіталістичної спадщини, пролетаріят дістає ще й рештки старої феодальної і всякої іншої спадщини, яка набагато ускладнює його творчу організаційну роботу. Тут перед ним поруч цілої низки інших політичних і економічних проблем, постають проблеми, що їх він зможе вирішити найкраще, організувавши кооперацію. Проблема піднесення матеріально-технічного рівня відсталого докапіталістичного сектору (селянсько-ремісничого) до рівня високо розвиненої індустрії. Проблема самої методи переведення цього докапіталістичного сектора на соціалістичні основи. Проблема економічних зв'язків за перехідної доби, як проміж містом та селом так і в самих містах та селах. Проблема активізації широких трудових шарів міста і особливо села, як в питаннях виробничих, так і питаннях культурних, організаційних і т. інш. Отже, для вирішення усіх, що зазначили ми, проблем, пролетаріят повинен узяти найактивнішу участь в організації кооперації, як форми, на підставі якої розв'язуватимуться ці найважливіші в будівництві соціалістичного ладу проблеми.

Тут, звичайно, перед пролетаріатом за мету стає як і за капіталістичних умов, побудова не кооперативного ладу, що до нього прагнула дрібна буржуазія, а побудова соціалізму, кооперація стає лише засобом досягнути цієї метя, але обсяг і актуальність його участі в організації кооперації тепер незрівняно більша й далеко відповідальніша. В умовах своєї диктатури, пролетаріят стає за головного організатора цього явища, за головного його носія. На підставі цієї форми пролетаріят відроджує через усупільнення соціалістичні елементи в секторах простих товарово-продуцентів (селянство-ремісництво). Нищачи цим самим умови для відродження капіталістичних елементів, він створює тимчасову, систему зв'язків, і активізує маси у цих процесах, готує склад членів майбутнього соціалістичного суспільства.

Тим то пролетаріят в умовах своєї диктатури, вже як певна, панівна класа, з великими економічними й політичними можливостями, являє собою головного носія цієї форми. Через таке становище і ті соціальні проширвання (селянство і ремісництво), що за капіталістичних умов організувались лише в „циркуляційного“ типу кооперативи,

тепер мають сприятливі умови організуватися в виробничий тип кооперації. Пролетаріят і економічно і політично сприяє розвиткові цієї форми. Навіть і „циркуляційна“ кооперація, включаючись у соціалістичний сектор, перетворюється на свого антипода, тобто вона тепер сприяє розвиткові не капіталістичної системи, а вже соціалістичної. Пролетарська революція розчистила ґрунт від усякого і капіталістичного і феодального мотлоху, а так само і приватної власності на землю. Що з другого боку створює сприятливі умови для розвитку виробничої кооперації в сільському господарстві (комун. артелей і т. інш.).

Процес соціальної диференціації теж зазнав великих змін. Перш за все замість росту бідняцької і глитаївської частини та зменшення середняцтва іде, навпаки, зріст середняка і зменшення бідноти, а глитаїв на перших етапах, хоч поволі й зростає, але далі в процесі росту соціалістичного сектору, глитаїв не стане. Процес соціальної диференціації тепер за умов перехідного періоду набирає інших форм і в суті його природа зовсім відмінна від капіталістичної. Селянство тут уже набирає знов ознак певної класи. Правда, підсилення класових ознак тут має перехідний характер, характер органічного поступового їх зникання в процесі дальшого росту соціалістичного ладу. Але це зникання вже відбуватиметься разом із зниканням класового суспільства взагалі, а не зникання одних класів і відродження других, як це ми спостерігали за капіталістичних умов. У цьому принципова різниця цього процесу. На перших шаблях перехідної доби він набирає подвійного напрямку. З одного боку перед бідняцько-середняцькою частиною селянства розгортаються величезні можливості переходу до нової техніки, до нових форм виробництва, вже на базі великих підприємств, тобто цей напрямок іде шляхом об'єднання селянських засобів виробництва, праці і т. інш. З другого боку, йде процес, формою своєю схожий на капіталістичний процес диференціації, але суттю він теж відмінний від капіталістичного. Поперше, він відмінний уже тим, що становище пролетаря за умов диктатури пролетаріату зовсім відмінне. Тут пролетаріят виступає, як колективний господар усіх державних підприємств, як гегемон політичної влади і т. інш. Закони руху зарплати тут так само відмінні, його становище, як пролетаря матеріально й політично не гірше від його попереднього навіть, середняцького, стану, якщо він був селянином і т. інш. Отож і ця частина, що формою пролетаризується і втягається у виробничі процеси державної промисловости радгоспів тощо, вже не протистоїть капіталові в середині підприємства і наслідки росту продукційности праці вже йдуть на користь самих пролетарів, чи то в безпосередній чи посередній формі.

Правда, ще частина пролетаріату, особливо сільського, перебуває в досить тяжких матеріальних і виробничих умовах, вона на перших етапах перехідної доби ще примушена продавати свою робочу силу глитаєві на селі і капіталістові в місті, але ж політичне, правне становище пролетарів принципово тут уже інше. У процесі дальшого розгортання соціалістичного сектору ці рештки капіталістичної спадщини, як чорні плями на ясному обрії соціалістичного будівництва, зітруться в процесі дальшої боротьби, пролетаріят закріпить свої перемоги.

На перших шаблях цього процесу ще чимало таких плям, як от—ще існує безробіття, хоч досить поволі, але ще росте і глитаївська частина селянства, деяка частина селянської бідноти ще примушена продавати цій глитаївській частині свою робочу силу, або експлуатуватись від глитаїв у формі оренди, найму реманенту і т. інш. Але самий процес розвитку нових соціалістичних відносин є процес боротьби,

процес подолання глитайсько-капіталістичних елементів і знищення шляхом буйного творчого росту соціалістичного сектору всієї тої спадщини, що ще має елементи експлуатації, злиднів тощо, шляхом буйного творчого росту соціалістичного сектору. На дальших етапах цей процес, набираючи соціалістичних форм, втрачатиме всі ці наслідки старої капіталістичної спадщини і перетворюватиметься на безкласове суспільство.

Глитайсько-капіталістична частина селянства повинна буде, як і інші капіталістичні прошарування, нищитись і асимілюватись після повного роззброєння її від усяких засобів експлуатації. Для її розвитку, як експлуаторського прошарування, за часів диктатури пролетаріату, немає зовсім перспектив. З нею треба рішуче боротись, аж доки не зникнуть усі експлуаторські елементи і доки вона не втратить своєї капіталістичної ідеології, весь час обмежуючи її і політично і економічно.

Процес росту системи соціалістичних відносин в суті діалектичний процес боротьби двох начал, причому гегемон у цьому процесі, безперечно, є і повинно бути соціалістичне начало. Тому то питання напрямку цього процесу, питання темпу його, підіграє головну вирішальну роль. Отож другий носій кооперативної форми, селянство, за переходової доби набирає зовсім іншої сили. Для нього через цю форму розгортаються якнайширші можливості позбавитись своєї старої ролі в суспільному виробничому процесі, ролі „тваринного“ життя і переходу до культурного соціалістичного життя.

Ремісництво, цей третій носій кооперативної форми, і своєю природою, і процесами соціальної диференціації за умов диктатури пролетаріату принципово нічим не відрізняється від селянства. Перед ним, так само, як і перед селянством, виростають сприятливі умови для переходу на соціалістичний шлях розвитку, тобто формою кооперування і об'єднання виробничих процесів втратити своє стародавнє ремісницьке буття. Боротьба проти експлуаторської частини ремісництва повинна так само йти, як і з глитайством, до повного зліквідування цієї частини.

Тут, в умовах диктатури пролетаріату, ці капіталістичні рештки роблять спроби теж використати національний рух. Причому капіталістичні шари націй, що давніш були пригнічені, пробують поширити серед пролетаріату і трудових шарів селянства і ремісництва свій буржуазний вплив під націоналістичними гаслами, капіталістичні шари націй перше пригнічувателів, силкуються прищепити шовіністичні великодержавні гасла. Але пролетаріат, оскільки він провадить будівництво соціалістичного ладу через форми розвитку національних культур, дає відсіч на обидва боки, він фактично своєю політикою вибиває ґрунт у буржуазних прошарувань і показує пригніченим національностям, що лише він може дійсно до кінця переводити розвиток національної культури. Отже й тут, у цьому питанні, капіталістичні прошарування зазнають ідеологічної і практичної поразки. Правда, пролетаріатові доводиться переводити рішучу боротьбу з буржуазними засмічуваннями, з буржуазними націоналістичними впливами, боротись за чистоту марксо—ленінського розв'язання національного питання.

Отож, за часів диктатури пролетаріату змінюються всі умови кооперування, і сама кооперація набирає принципово іншого значення. Пролетаріат стає організатором цієї справи. Процес соціальної диференціації ремісництва і селянства набирає іншої форми: перед бідняцько-середняцькою частиною стелються нові шляхи простувати до нових культурних форм виробництва, до культурного людині гідного

життя. Отож, по пролетарській революції перед всіма, (крім експлуаторських) соціальними шарами і прошаруваннями, що були за носіїв кооперативної форми, розгортаються зовсім нові можливості, нові шляхи органічно зростати і поліпшувати свої матеріальні, культурні та інші умови, шляхи органічного росту соціалістичної системи господарювання.

Місце й роль кооперації в перехідній системі.

На характері народження і існування кооперації за капіталістичних умов ми вже спинались були, а тепер розглянемо ті закономірності, що лежать в основі її існування і поширення за диктатуру пролетаріату. Перед пролетаріатом ще під час його боротьби в межах капіталістичної системи і підготування до знищення її, заходить потреба в нейтралізації та ідеологічному розброєнні від буржуазного впливу таких прошарувань, як селянство, ремісництво і деякі прошарки дрібно буржуазії. Виникає потреба підпорядкувати їх своєму пролетарському впливові, організувати біднішу їх частину в різні політичні й економічні організації тощо коло пролетаріату й його політичної партії.

Виходячи з тих завдань пролетаріат в особі його політичної партії вносить відповідні моменти в питання тактики класової боротьби, в питання своєї стратегії, політики, фіксуючи всі ці моменти відповідним чином у своїй програмі, в резолюції своїх з'їздів і конференцій. Так, наприклад, аграрне питання в програмі комуністичної партії, розроблено було на основі зваження боротьби селянства за землю. В гаслах „уся влада радам“, „геть імперіялістичну війну“ і т. інш. відбивалась тактика й стратегія пролетаріату в захопленні влади до рук пролетаріату й т. інш.

Під час пролетарської революції ці прошарування йдуть у спільці з пролетаріатом і разом знищують буржуазний лад, але у цих прошарувань окрім загальних спільних з пролетаріатом інтересів і завдань є ще ціла низка дрібно-буржуазних особливостей, які пролетаріатові доводиться переборювати вже за своєї диктатури. Причому методи цього переборення, звичайно, повинні відмінитися, від тих, які пролетаріат уживає проти своїх безпосередніх ворогів — буржуазії і феодалів. Пролетаріат несе в себе досвід класової боротьби багатьох попередніх поколінь, досвід великих класових перемог і поразок, і тому його тактика в закріпленні здобутків революції вимагає від нього зважати попередній досвід, а також відповідно ставиться до своїх спільників, до бідняцько-середняцьких прошарувань селянства і ремісництва. „На другий же день“ пролетарської революції перед пролетаріатом постає завдання організувати ці прошарування таким чином, щоб вони в процесі розвитку нової пролетарської системи, вросли в неї і втрачали свою дрібно-буржуазну природу.

Перша проблема в цій справі — це проблема підвести матеріально-технічну базу під великі підприємства, під цей дрібний відсталий селянсько-ремісний сектор. Вирішивши цю проблему, пролетаріат утворює основні передумови до будівництва соціалістичної системи по всіх, а так саме і по відсталих галузях господарства. Теж і питання темпів, питання „догнати“ і „перегнати“ капіталістичні рівень і темп росту продукційних сил вимагають вирішити цю проблему. Далі розв'язання цієї проблеми тим самим підводить технічну й економічну базу під політичну спілку пролетаріату з селянством і ремісництвом, тобто воно знищує основи економічної нерівності поміж містом та селом. З другого боку, скеровуючи цей процес шляхом усуспільнення засобів виробництва і праці цієї

частини продуцентів, пролетаріят тим самим сприяє розвиткові нової ідеології, допомагаючи ремісникам і селянам стерти свою стару дрібно-буржуазну ідеологію. Отож вирішенню цієї проблеми, до якої ще за капіталістичних умов (в боротьбі з ними) прагнули іноді під скруту і робітники, ремісники й селяни, стає можливими лише тепер під проводом пролетарської диктатури.

Друга не менш важлива проблема — це проблема самої методи переведення цього селянсько-ремісничого сектору на соціалістичні рейки. Складність цієї другої проблеми в тім, що селянство і ремісництво візьме активну, широкими лавами участь у будівництві нової соціалістичної системи, лише шляхом безпосереднього матеріального зацікавлення. Селянство і ремісництво не підготоване попереднім суспільним ладом до будівництва соціалістичної системи, в ньому ще багато дрібно-буржуазних прагнень, і будувати нову соціалістичну систему воно буде лише зацікавившись у поліпшенні своїх матеріальних умов, мавши безпосередні матеріальні вигоди. Лише активною політикою сприяння цьому процесові пролетаріят матиме змогу розвивати ці соціалістичні паростки і вести селянство по соціалістичному шляху розвитку. Замість пересаджування простих товаропродуцентів, як це завжди робиться за капіталістичних умов, на „коня“ великої індустрії шляхом кидання їх в обійми злиднів, розору й т. інш., пролетаріят вживає методи поліпшувань матеріальних і всіляких інших умов, тоб-то усупільнюючи засоби виробництва і працю він досягає тим побудови великих підприємств, але вже на кооперативних основах. Отже, для вирішення питань, зв'язаних з цим докапіталістичним сектором, пролетаріят повинен вжити таких форм і методів, які б з одного боку, зміцнювали його політичну спілку з селянством і ремісництвом, з другого боку — допомагали будівництву соціалістичного ладу.

Причому сам процес вирішення цих основних проблем повинен проходити так, щоб не заважати розвитку самої індустрії, яка в розвитковій продукційних сил взагалі і в цьому процесі зокрема відіграє роллю тарана всієї системи, роллю провідного чинника. Конфіскувавши у буржуазії всі великі підприємства і організувавши їх на основах підприємств послідовно-соціалістичного типу, пролетаріят допомагає селянсько-ремісничим продуцентам, через об'єднання їх у кооперативи, дійти рівня високо розвиненої індустрії. Цей факт якраз і є основне джерело, що дасть можливість селянству і ремісництву, на основі росту продукційності праці, підносити свій матеріально-культурний рівень. Там, в капіталістичних умовах, капіталісти, власники великих підприємств, не тільки не сприяли таким способом розвиватись ремісникам і селянам, а якраз навпаки, руйнували всіма способами заходи в цьому напрямкові, а тут в умовах пролетарської диктатури пролетаріят активно сприяє цьому процесові.

Третя проблема, що постає перед пролетаріятим у зв'язку з організацією кооперації — це проблема організації економічних зв'язків, як проміж містом та селом, так і в самих містах та селах. А що процес розподілу в старій капіталістичній системі був заснований на системі ринкових зв'язків на принципі „еквівалентного“ обміну, а перед пролетаріятим стоїть завдання знищити всю стару капіталістичну систему, отже і її розподільчу частину, то перед пролетаріятим постає надзвичайно важлива проблема в організації нового розподільчого апарату. А як в соціалістичному суспільстві ринок зникає, зникають і всі ринкові зв'язки, то проблема утворення розподільчого апарату для переходової системи вимагає таких особливостей, що забезпечували б зникання

рештків старої капіталістичної розподільчої системи і тим часом не заважали б відроджуватись новій соціалістичній системі розподілу. Проблема розподілу в суті є одна із складових частин проблеми самого процесу виробництва, а що кожній суспільній системі виробництва повинна відповідати й система розподілу, без чого виробничий процес надзвичайно гальмуватиметься і навіть спинятиметься, то звідси й ті труднощі, які падають на плечі пролетаріатові в утворенні розподільчої системи. Перехідної доби організація системи суспільного розподілу ще складніша, ніж організація безпосереднього процесу виробництва. Складність цієї проблеми саме в тім, що капіталістичні закони, які керували всім капіталістичним виробничим процесом, вже тепер зникають, а нові регулятори соціалістичної системи ще не набрали таких чітких форм і сили, щоб на їх основі вже цілком можна було б будувати нову систему розподілу. Далі, як соціалістична система базується в основному на далеко вищому від капіталізму рівні продукційних сил, система стимулів у виробничих процесах ґрунтуватиметься зовсім на інших від капіталістичних принципах, матеріальні ресурси суспільства там будуть, очевидно, далеко більші, той вистанова проблеми розподілу в соціалістичному суспільстві, очевидно, не буде набирати такої складності й гостроти як в перехідній системі. Оскільки матеріальні ресурси у нас ще обмежені, продукційність праці ще не досягла соціалістичного рівня, оскільки взагалі ми ще соціалістичних, матеріальних і різних умов не досягли, то нам доведеться мати розподільчу систему „нормативного“ типу, тобто систему, яка б в основному допомагала і нищити рештки капіталістичної системи, і підносити продукційні сили швидким темпом, і нарешті, відроджувати нові соціалістичні елементи господарювання. З цих саме причин і виникають труднощі в проблемі розподілу на перших етапах перехідної доби. Властивості кооперації за умов перехідної доби якраз і являють собою таку форму, що під проводом пролетаріату найбільше відповідає всім тим вимогам, які ми ставимо до неї, як до розподільчого апарату перехідної доби. Тут надзвичайно важливе є те, що на підставі цієї форми пролетаріат утворює економічні зв'язки як в самому послідовно-соціалістичному секторі, так і зв'язки цього сектора зі всім іншим ладом нашої економіки. Причому на підставі цієї форми пролетаріат, руйнуючи капіталістичний апарат, як безпосередньо у виробництві, так і в обігові (де він задержався і заховався геть більше ніж у виробництві) утворює таку форму, яка на певних щаблях розвитку, трансформуючись сама перетворюється на соціалістичну форму. На підставі цієї форми, пролетаріат має можливість економічними методами пересувати відповідні ресурси з одних ділянок господарства в інші і взагалі плянувати розподіл, а через нього й виробництво. На підставі цього розподільчого апарату при обмеженій продукції, пролетаріат так само має можливість вживати класового підходу в самому розподілі і т. інш.

Нарешті четверта проблема — вона теж по часті зв'язана з організацією кооперації — це проблема активізації широких шарів людности, піднесення її кудьтурно-громадського рівня тощо навкруги зазначених уже проблем. А оскільки в перехідній системі капіталістичні саморегулятори всієї системи відмирають, питання боротьби проти бюрократизму, питання боротьби за якість роботи всього господарського апарату, питання суспільної контролю, набирають величезної ваги. Крім того, сам процес участі широких мас у будівництві цього апарату, його перевірки, критиці розвиває елементи суспільности, розвиває громадські звички, допомагає на живій практичній роботі широким радянським

масам боротись проти рештків старого капіталістичного ладу, а значить і будувати тим самим нове суспільство.

Отож для вирішення цих усіх зазначених тут проблем, пролетаріят повинен взяти найактивнішу участь в організації кооперації, як форми через яку він повинен розв'язати всі ці зазначені проблеми.

Через кооперативну форму виробничих відносин пролетаріят втягує і підкоряє під себе переважну частину докапіталістичного сектору, чи то організуючі виробничі процеси на підставі цієї форми, чи організуючи обіг, чи обслуговуючи виробничі й обігові процеси разом. Через неї таки він організовує розподіл основної продукції. Пролетаріят і безпосередньо і через кооперацію підпорядковує через ринок всі старі уклади і формації своєму впливові і регулюванню, поступово нищачи і заміняючи їх або кооперативною або послідовно-соціалістичною формою. Через цю форму пролетаріят скеровує розвиток простих товаро-продуцентів до усупільнення виробничих процесів. Через цю форму пролетаріят витискує з виробничого процесу капіталістичні рештки, нищить умови для їх відродження.

Отож, в цій переходовій від капіталізму до соціалізму системі кооперативна форма господарства посідає досить показне місце. Вона якраз являє собою таку переходову форму, де переломлюються, як у фокусі, і ув'язуються різні й докапіталістичний, капіталістичний лад і формації в провідною послідовно-соціалістичною формою господарювання.

Отже, з'ясувавши причини, що лежать в основі виникнення і існування такого явища як кооперація ми повинні поставити таке питання: чи закономірна постава питання про кооперацію, як окрему від інших відміну хоч і тимчасово переходову форму виробничих відносин?

В історії розвитку господарських форм ми вже маємо аналогічні випадки, коли для переходу від одної господарської системи до іншої утворюються переходові аналогічні форми виробничих відносин. От, наприклад, по переході від панської (феодальної) системи виробничих відносин до капіталістичної, в середині XIX віку, у нас, у Росії, утворилася була так звана „виробітна“ система. Становище, яке склалось після знесення кріпацтва, як от брак власного реманенту в багатьох панських вотчинах, бо велика частина кріпацького селянства обробляла панську землю власним реманентом, брак підготовлених робітників для роботи на машинах і т. інш., з другого боку наділення селян невеликими шматками землі та ще й розташованими так, що у селян не було, наприклад, випасів для худоби і т. інш., це все привело до утворення такої системи відносин, що мала в собі й елементи старої феодальної системи, і елементи капіталістичної.

Тов. Ленін з приводу цього явища писав: „Панщинну систему господарства підорвано знесенням кріпацького права. Підорвано головні основи цієї системи: натуральне господарство, замкнутість, „самодовільний“ характер панщини і вотчини, щільний зв'язок проміж її окремими елементами, владу поміщика над селянами“ (Ленін, том III, стор. 145). Тобто товарова система господарства вже розклала цю стару феодальну систему, але для утворення капіталістичної форми відносин, ще не вистачало основних елементів. „Отож капіталістичне господарство не мало змоги відразу настати, панщинне господарство немало змоги зразу зникнути. За єдину можливу систему господарства була отож переходова система, вона сполучає в собі риси і панщинної й капіталістичної системи“ (там таки стор. 145). Звичайно цей аналогічний процес не може стати за доказ повної тотожності, але як історичне аналогічне явище воно може ілюструвати нам аналогічний процес у цілому.

Ми якраз маємо аналогічний випадок коли соціалістична система господарства не має змоги відразу настати, а товаро-капіталістична відразу зникнути. До того ж цей перехідний період куди складніший від попередніх перехідних епох уже тим, що товаро-капіталістична система являє собою не окремі розпорошені індивідуальні натурального типу господарства, а єдину всесвітньо зв'язану економічно систему господарства; далі ми тут маємо поруч капіталістичної форми господарства цілу низку інших докапіталістичних формацій, що теж ускладнює процес переходу до соціалістичної системи господарства.

Настання й існування самої простої товарої форми господарства як форми, що на ґрунті її проходив процес переходу від феодальної системи господарювання взагалі до капіталістичної системи, по інших країнах, так само, має чимало схожих аналогічних рис з сучасним процесом переходу. Правда, той перехідний період ішов геть довше (в деяких країнах десятки років), але в суті він на багато схожий на теперішній перехідний період. Так от як тепер послідовно-соціалістична форма господарства, стоячи панівною формою в сучасній перехідній економіці надає розвиткові кооперативної форми великого розмаху і повноти, так і колись капіталістична форма господарства надавала повноти й розмаху простій товарої формі господарства. На її основі місцеві ринки ставали світовими, стиралась цехова обмеженість і рутинність, поширення суспільного розподілу праці набрало великих темпів і т. інш., що разом вело до надзвичайно (на той час) жвавого розвитку продукційних сил суспільства. Отож, як бачимо аналогічні історичні процеси вже знані й давніші, находили свій відбиток у певних господарських формах, а значить і законність нашої постави питання про кооперацію, як окрему господарську перехідну форму, не повинна викликати ніякого сумніву.

Маркс з приводу цього процесу каже: „типовою особливістю капіталістичної доби є той факт, що робоча сила для самого робітника набирає форми його власного товару, а через це праця набирає форми наймані праці. З другого боку лише відтоді товарова форма стає „завальною“ формою для всіх продуктів праці“ (Маркс, Кап. т., I, стор. 113). Тоб-то за Марксом, позбавлення виробників власности на засоби виробництва, або відрив засобів виробництва від самого виробника надає товаровому суспільству загальности, що звичайно, в свою чергу надає і простій товарої формі (як перехідній) широкого розмаху. За нашої перехідної доби, тобто доби переходу від капіталістичної форми господарювання, де безпосередні виробники відірвані від засобів виробництва, до соціалістичної, ми маємо відворотний процес, процес повернення назад засобів виробництва безпосереднім виробникам. Правда, не в індивідуальне користування кожному зокрема, а цілком колективі, суспільству. Самий факт знищення приватної капіталістичної власности на засоби виробництва є в суті поверненням цих засобів виробництва назад до рук безпосередніх виробників. Тимто, коли Маркс каже, що характерною особливістю капіталістичної доби є факт відриву робітника від засобів виробництва, коли праця набирає форми товару, тобто форми наймані праці, то очевидно характерною особливістю нового суспільства буде зліквідування цього становища, тобто перетворення цих суспільних засобів виробництва з монопольної власности „групи“ капіталістів, із засобів експлуатації, на засоби вільного прикладання людської праці соціалістичного суспільства. А за перехідної доби ці конфісковані у буржуазії засоби виробництва організовані пролетаріатом в форму підприємств послідовно-соціалістичного типу, якраз і надають широкого

розмаху і загальности, цій новій що настає, соціалістичній формі господарства. Разом з тим і кооперативна форма господарства, аналогічно до простої товарової в минулий перехідний період, набирає широкого розмаху. Така аналогічність перехідних епох, така закономірність існування тих перехідних форм, якою в суті й є кооперація.

Тепер розгляньмо саму відмінність кооперативної форми господарства від інших товарових і соціалістичної форми господарства, на яку вона перетворюється в процесі свого розвитку за диктатури пролетаріату. Ми спинимось спочатку на трьох основних господарських формах, які характеризують цілі чітко визначені економічні епохи: на натуральній формі господарства, капіталістичній і соціалістичній. Першу можна характеризувати як форму, коли засоби виробництва перебувають у руках виробників безпосередньо у кожного індивідуально; власник виробленої продукції тут є теж нарізно сам виробник; мета виробництва — задовольнити власні споживчі потреби виробника; процес розподілу і споживання продукції тут зв'язаний безпосередньо з виробництвом, тобто сам виробник безпосередньо споживає вироблену ним таки продукцію.

Другу капіталістичну форму можна характеризувати якраз протилежними ознаками, тобто її принципи ґрунтуються на протилежних ознаках: виробник відірваний від засобів виробництва, які монополюють належать певній класі капіталістів, що самі у виробничому процесі участі не беруть; власник продукції тут уже є не виробник, а власник засобів виробництва — теж класу капіталістів; мета виробничого процесу тут не забезпечувати власні споживчі потреби виробників, а вже безмежно нагромаджувати капітали не те, щоб поширити панування кожного капіталіста зокрема і всієї класу капіталістів взагалі, над рештою суспільства; процес розподілу і споживання суспільної продукції, іде через ринок в формі товару, тобто вся продукція виробляється лише на інших.

Третя це вже синтетична форма: власник засобів виробництва тут цілком колектив виробників (суспільства в цілому); воно-ж є власник суспільної продукції, всі члени суспільства беруть участь у виробничому процесі, мета виробництва — задовольняти споживчі потреби всього колективу виробників; процес розподілу і споживання безпосередньо зв'язаний з виробниками продукції. Очевидно, ми тут маємо діалектичну тріяду, діалектичний процес розвитку господарчих форм суспільства, тобто діалектичний процес розвитку самого суспільства, його справжній поступовий рух, відбитий в суспільних господарських формах.

Отже, ми маємо зміну суспільних форм виробничих відносин усього суспільства, як процес, що характеризує нам і прогресивний рух усього суспільства і форми розв'язання тих суперечностей, які виникають на певних щаблях проміж розвитком продукційних сил суспільства і його економічною структурою, його суспільною формою.

„На певному щаблі свого розвитку, продукційні сили суспільства стають у противенство до тих виробничих відносин, що на той час існують, або кажучи юридичною мовою, до майнових відносин в середині яких вони досі розвивались. З форм, що сприяли цьому розвиткові, вони перетворюються на перепону їх розвитку. Тоді настає доба соціальної революції (зміна одної форми виробничих відносин на іншу, вже нову — Ів. Ч.). Зі зміною економічної основи, змінюються більш, або менш хутко, й уся, що підноситься над нею, величезна надбудова. Жодна суспільна формація не зникає попереду, аніж розростається всі продукційні сили, що їм вона надає достатнього простору, та й нові вищі виробничі відносини ніколи не

проходять перш аніж утворюються в надрах старого суспільства матеріальні умови до їх існування" (Маркс, цит. за Плехановим „Основа Марксівзму“ стор. 55). Плеханів до цього додає: „Ми маємо справжню ще й до того чисто матеріалістичну альгебру суспільного розвитку. У цій альгебрі є місце до стрибків — доби соціальних революцій, як і для поступових змін. Поступові кількісні зміни у властивостях даного ладу речей ведуть, нарешті, до зміни якості, тобто до нищення старого способу виробництва, або, як каже Маркс, до зміни старої суспільної формації і заміни її на нову“ (Плеханів там-таки). Така природа змін одних суспільних форм на інші. Ми навели ці довгі цитати лише на те, щоб показати і природу цієї зміни, і те місце, що посідають перехідні форми у процесі зміни одних виробничих систем на інші. Отже, очевидно, щоб виникла після натуральної форми господарства така нова (в той час) форма, як капіталістична, потрібна ціла перехідна доба. Потрібне народження елементів цієї капіталістичної форми в старій феодальній, потрібні матеріальні умови існування цієї нової форми бо без цього, каже Маркс, вона ніколи не приходить натомість старої. Ці умови якраз і створюють зародження таких перехідних господарських форм як проста товарова підчас переходу до капіталістичної форми і кооперативна підчас переходу до соціалістичної.

Проста товарова від натуральної форми господарства різниться характером виробництва. На її основі вже випroduкують не продукти для власного споживання, а товари, тобто став щілина між виробництвом і споживанням звідки виростають і ринок і посередники тощо. Перекидається фактичний місток для переходу до капіталістичної форми господарства. В цій частині проста товарова форма господарства поріднюється з капіталістичною, для розвитку якої вона створює сприятливі умови. Але поруч того, ця проста товарова форма, цього перехідного періоду ще не відірвалася від своєї пуповини, натуральної форми господарства. Виробник цієї форми залишається і власником засобів виробництва і продукції, мета його виробництва, так само є задовольняти власні потреби, хоч уже це відбувається і через обмін, через ринок. На перших щаблях і ця товаровість ще неповна, в деякій частині вона має і натуральну форму і т. інш. Отже, безперечно, ми маємо таку форму, що має спільні риси і з старою натуральною формою і новою капіталістичною, або попросту кажучи, ми маємо перехідну форму господарства. Процес зародження товарово-ринкових відносин у межах натуральної форми господарства, є, тимчасом, процес зародження капіталістичних елементів, процес утворення, як каже Маркс, „матеріальних умов для виникнення нової прогресивнішої форми господарювання. Він проявляється в формі утворення дрібних товаровиробників, у формі лихварського і торговельного капіталів, у формі наростання нагромаджень у грошовій і в інших формах.

Отож прямим історичним завданням перехідних форм якраз і є завдання стати матеріальною умовою до виникнення й поширення вже чинних у надрах старої елементів нової форми господарства.

Так само, ще перед пролетарською революцією в надрах капіталістичного суспільства нагромаджуються елементи нової соціалістичної форми господарства, одним із цих елементів поруч інших є й кооперативна форма господарства. Той факт, що вона розвивається в капіталістичних умовах лише як „циркуляційного“ типу підприємства, свідчить лише за те, що для її повного розвитку ще немає сприятливого оточення і що пролетаріят повинен буде поруч інших завдань революційним

переворотом ці умови створити. Народження простої товарової форми на перших щаблях її розвитку теж більш поріднювало її з натуральними формами господарства, але вже потім, після буржуазних революцій, після ліквідації середньовічної цехівщини, після знищення великої частини феодального мотлоху, вона набрала своєї повноти. Аналогічний процес ми маємо й в розвитку кооперативної форми господарства. Ріжниця сучасного процесу лише в тім, що він ще куди складніший від попереднього. За капіталістичних умов ця кооперативна форма, як форма додаткова, звичайно не мала змоги органічно зростати і розвиватись у соціалістичну форму. Стара капіталістична форма виробничих відносин, за доби, коли загнивається капіталізм, гальмує і розвиток продукційних сил суспільства взагалі і, зокрема, вона негативно впливає і на ріст зародка нової кооперативної форми. Вона накладає і на цю форму і на зміст певне капіталістичне тавро, скеровуючи розвиток її на капіталістичний шлях. Лише революційний стрибок, надаючи процесові виникнення нової форми (в сучасному переходовому періоді форми послідовно-соціалістичної) набагато поштовхує темп росту продукційних сил суспільства взагалі і темп розвитку такої переходової форми, як кооперація зокрема.

Від капіталістичної форми господарства кооперативна відрізняється тим, що власник засобів виробництва тут уже є не кляса капіталістів, що її протистоять кляса робітників, а в межах кооперативу робітники вже не протистоять капіталові навіть за капіталістичних умов¹). А за умов пролетарської диктатури цього протиставлення в великій мірі немає і за межами цієї кооперативної форми тому що основна промисловість, банки, залізниця, тощо, перебувають у руках самих робітників. А що характер економічних зв'язків на перших щаблях переходової доби має товароринкову форму, то кооперативна форма набуває чимало схожих рис і на капіталістичну, як товарова форма господарства і на просту товарову. Через це пролетаріят, припускаючи як тимчасове явище дрібно-капіталістичні форми, навіть концесійно-капіталістичні великі, прості товари і навіть натуральні — використовує і цю кооперативну форму і як форму що із всіх тут перелічених, найбільше відповідає його потребам і як форму, через яку він регулює, плянує, підпорядковує (через ринок і іншими заходами) всім цим приватно-капіталістичним сектором господарства, поступово нищачи його і замінюючи на кооперативну або послідовно-соціалістичну форму.

Ріжниця проміж кооперативною формою господарства й формою послідовно-соціалістичною, за диктатури пролетаріату, лише в тім, що власник засобів виробництва і продукції у першій є обмежений колектив (члени колективу), а у другій власник засобів виробництва і продукції є пролетарська держава, або спілка пролетарських держав, тобто людство частини світу, що будує соціалізм. В обох випадках ми маємо колективне відношення виробників, як до засобів виробництва, так і до виробленої продукції, але до певного часу ще існує і деяка невелика принципова різниця, яка поступовим розвитком нового соціалістичного ладу знищується. Крім того за панування послідовно-соціалістичної форми, навіть і такі форми кооперації, що не досі ще до певної кооперативної форми („циркуляційна кооперація“), і вони, розростаючись підсилюють і розвивають соціалістичний сектор.

¹) Ми беремо не „циркуляційну“ кооперацію, а повну кооперативну форму господарства, тоб-то форму господарства в якій і виробництво і циркуляція побудовано на кооперативних принципах.

Отже кооперативна форма за диктатури пролетаріату є, безперечно одна із форм соціалістичного сектору, але до включення її в послідовно-соціалістичну форму, навіть у її вищих формах, як комуна, артіль, у неї ще не вистачає такого елемента як суспільна (суспільно-державна, пролетарська) власність на засоби виробництва і продукцію. У процесі дальшого росту кооперативна форма, трансформуючись, безперечно, вростає в соціалістичну форму. Їй залишилось тільки поширити темп нагромадження неподільних капіталів настільки щоб засоби виробництва було охоплено неподільними капіталами. Але річ не лише в академічному підході до цієї ріжниць, річ саме в тім, що охоплену кооперативною формою людність потрібно підготувати і з боку технічно-матеріальної частини, і з боку культурно-політичної і з боку стимулів до виробничих процесів — до соціалістичної форми виробничих відносин. Ми загострили це питання не лише з академічно-теоретичних міркувань, а й через надзвичайно важливе принципове значення цього моменту для практичного здорового будівництва соціалізму. Питання сталості, як самих колгоспів так і їхнього складу, питання швидкого нагромадження саме в цій формі неподільних капіталів, і як чинника технічної реконструкції і як чинника швидкого росту продукційності праці в цій усупільненій формі особливо в сільському господарстві, тобто як чинника соціалістичної реконструкції, питання зміни приватно-власницької присології серед селянських шарів, питання боротьби з приватно-капіталістичним нагромадженням через використання колгоспних форм, питання гарантії від усяких рецидивів з боку старих, що відживають формацій і швидкої їх ліквідації, це все питання, які впираються в ліквідацію цієї зазначеної нами вже раніше ріжниць, в питання дальшого жвавого росту соціалістичної форми.

Тимто дальші шляхи розвитку цієї кооперативної форми, темп цього розвитку відіграє надзвичайно важливу ролі. Правда, процес будівництва соціалістичної форми вимагає ще переборення чималих труднощів і не лише на селі, де кооперативний шлях є одним із найголовніших, а і в самих містах, де пролетаріат загартованіший і більше підготовлений попереднім ладом. Питання технічної реконструкції, питання культурної революції, питання створення нових соціалістичних стимулів до виробничих процесів, питання освічених кадрів, питання контролю і в містах і в селах тощо, це все питання, що вирішуватимуться на протязі певного часу, певної підготовної доби в якій кооперативна форма виробничих відносин відіграватиме величезну ролі. Отож процес переходу до соціалістичної форми виробничих відносин, вимагає не лише від робітників, а й від селянства-ремісництва найактивнішої участі їх у цьому будівництві. Кооперативна форма якраз і є найпростіша, доступна для їх розуміння особливо для селянства форма будівництва соціалізму. Сама ж кооперативна форма виробничих відносин, зростаючи і вростаючи в соціалістичну форму втрачатиме де далі свої товарово-приватні риси і перетворюватиметься під проводом пролетаріату на єдиний господарський апарат соціалістичного суспільства.

ОСНОВНІ МОМЕНТИ ТЕОРІЇ АГРОКРИЗ.

Проблема взаємин між промисловістю та сільським господарством за буржуазного виробництва.

Кожний із авторів, що так чи інакше торкався питання про теорію агрокриз зауважував, що цієї проблеми ще зовсім не розроблено. І не дивно. Цей факт цілком пояснюється місцем, станом та ролю сільського господарства за буржуазного виробництва. Коли ми визначимо ці чинники, то стане ясно, чому саме було так, що тоді, коли теорію промислових криз розроблювано десятки років, теорії аграрних криз ще зовсім не існує. Виробництво за умов буржуазного засобу продукції поділяється в основному на дві частини. Перша — промисловість і друга — сільське господарство. Це за об'єктом прикладення капіталу. Є ще поділ за характером продукту: виробництво засобів виробництва та споживання. Очевидно, що визначити місце, стан та ролю сільського господарства в народньо-господарському цілому неможна не вивчивши проблеми взаємин поміж промисловістю й сільським господарством. Ця проблема поділяється в основному на три частини: 1) Питання ваги і звідси, яка галузь є „провідна“, 2) Питання темпу й взаємозалежності розвитку сільсько-господарської промисловости, 3) Питання цін і ринку за промислові та с.-г. продукти.

Беручись до вирішення першого питання ми мусимо зробити перш за все такі зауваження. Ми поділяємо той погляд, що с.-г. економія є складова частина теоретичної економії. Політична економія вивчає розвиток капіталістичного засобу виробництва, як такий. Вона бере його в найтипівішому вигляді. Те, що вона фактично була в більшості наукою про розвиток капіталізму в промисловості, є лише об'єктивний історичний факт. Але це зовсім не значить, що вона є наука про розвиток капіталізму в промисловості¹⁾. Сільсько-господарська ж економія є наука про розвиток капіталізму саме в сільському господарстві. В цьому у неї є спільне і різне з політекономією. Це спрямовання щодо предмету с.-г. економії дає нам спрямовання про підхід до проблеми взаємин промисловости й сільського господарства, а потім і до проблеми аграрних криз. Очевидно, що коли ми підходимо до визначення різниці й спільного між промисловістю і сільським господарством, то тут маємо на увазі не те, що їх різнить і об'єднує взагалі поза історичним ходом розвитку, а те що їх різнить в конкретному. А конкретне за Марксом саме в тім, що форма виробництва є капіталістична. Що репродукція відбувається в формі репродукції капіталу. І тому, звичайно, що коли ми визначаємо спільне й різне для сільського господарства й промисловости — їх взаємодію, зумовленість і взаємозалежність, то ми тут маємо спільне й різне в розвитку капіталізму в процесі опанування й розвитку його капіталізмом.

¹⁾ У Маркса в цілі розподіли теоретичної економії, присвячені розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Краще над усе, коли ми дослідження цього процесу, — бо проблему взаємин проміж промисловістю та сільським господарством можна розглядати лише як процес, — почнемо з часу зародження капіталізму, точніш з часу переходу від феодального до капіталістичного засобу виробництва. За Марксом кожний інший засіб виробництва найкраще розвивається за умов панування якоїсь однієї найпристосованішої до цього засобу галузі виробництва. За феодалізму такою галуззю було сільське господарство. Воно було основною й панівною галуззю виробництва. Його розвиток зумовлював розвиток продукційних сил людства. Його розвиток зумовлював мораль, релігію, право, смаки й т. інш. Його категорії панували, коли почали зростати інші категорії й іншого порядку виробництва, то й вони набирали забарвлення панівної, тобто с.-г. форми виробництва. Але зріст продукційних сил ішов усе далі, геть далі. Феодальні форми виробництва стали важкі. Потрібний був інший засіб виробництва, що дав би волю продукційним силам. Але, очевидно, мур старого ладу, старих форм виробництва, продукційні сили не могли зразу розбити. Для того, щоб з'явилась на світ нова якість, потрібне було певне нагромадження кількості. Це нагромадження могло, очевидно, йти швидшим темпом у тій галузі виробництва, що менш була скута феодальним засобом виробництва. Капіталістичному засобові потрібні були вільні руки. Ці вільні руки, очевидно, неможна було прикласти до землі. Земля, як відомо, робила людей, за тодішніх умов, невірними: „немає землі без пана“. А коли хто намагався обробити цю землю він потрапляв у особисту залежність від пана. Очевидно капіталістичний засіб виробництва міг почати робити прорив не тут. Нагромадження кількості почалось у галузі ремесла, що не зв'язувалося безпосередньо з землею і на яке не давив через це таким тягарем феодальний засіб виробництва. Промисловість — тільки вона могла стати найпридатнішим тереном для розвитку капіталізму, Але промисловість, що спочатку зародилась з хатніх ремесел, мала невелику питому вагу, продуктивність праці ще теж не була на багато вищою, щоб могла змагатись якістю свого розвитку з сільським господарством. А що категорії сільського господарства панували, то категорії промисловости (капіталізму) ще довго набирали забарвлення категорій сільського господарства (феодальних), хоча між ними й була колосальна різниця. Як відомо, тепер властність, на землю обстоюють, аргументуючи від аналогії з буржуазною власністю, з власністю на капітал. А тоді було не так. Промисловці, торгівці і лихварі доводили законність своїх прибутків аналогіями з земельною власністю. Тому вираз Бріссо, що „власність то є крадіжка“, мав зовсім іншу якість ніж тепер. Бріссо був захисник землевласників і крадіжкою він обзивав не феодальну, а буржуазну власність. Але торговельно-розбійницький, просто розбійницький і лихварський (в квадраті розбійницький) капіталі зробили певне нагромадження; дальша спеціалізація праці спростила процеси праці і підвищила продуктивність її в промисловості. Відбулись такі процеси, які дали певну потрібну кількість вільної робочої сили і кількість перетворилася на якість. Капіталістичний засіб виробництва посягав на права не лише рівноправности, а й на пануючу ролю.

З'являється в політекономії Адам Сміт і Рікардо, виникає школа позитивістів у соціології. Тепер і саме тепер кажуть про те, що лише буржуазна власність законна. Промисловість, як ми вже про це відзначали, мала більше даних для розвитку капіталізму і вона взяла першу скрипку.

Абсолютно ще питома вага сільського господарства багато більша, про це свідчить таке прислів'я, що коли є гроші в кишені селянина,

то вони й скрізь є. Але майбутнє за капіталістичним засобом виробництва, бо цей засіб виробництва має всі переваги для розвитку в промисловості. У сільському господарстві він скутий наявністю ще сильного феодального засобу господарювання. Тут йому доводилось боротись проти дрібного виробника за виробництво, що вже існує, і притому в умовах ще сильних рештків феодалізму. Тут йому доводилось боротись за додатковий продукт з могутньою клясою феодалів. У промисловості він боровся лише з дрібними виробниками і то не завжди. Були цілі нові галузі, що їх не опанували ще дрібні виробники. Тому зрозуміло, що капіталізм почав буйно розвиватись саме в промисловості, вона стала провідною галуззю народного господарства. Очевидно, що промисловість тепер є така галузь народного господарства, зміни якої зумовлюють основні зміни народного господарства. Перейдімо тепер до другого пункту — про темпи розвитку індустрії і сільського господарства. Ми можемо зразу лише на підставі цієї попередньої аналізи сказати, що причина відсталості сільського господарства не в його біологічно-технічній якості, а є причини цілком історичні. Існування третьої кляси землевласників не доконечне, а навіть шкідливе для розвитку капіталізму.

Спочатку сільське господарство відставало тому, що феодальні підвалини в промисловості були слабкі і тут капіталізм розвився швидче. У сільському ж господарстві через те що економія капіталістичного способу виробництва пішла по лінії промисловості, феодальні рештки зникли дуже повільно. В промисловості виявив себе закон розвитку продукційних сил і сільське господарство залишилось відсталішим за промисловість лише тому, що воно й давніш відставало.

В чому ж тепер ці основні рештки феодального ладу?

Земельна власність, як юридичний вияв факту існування кляси землевласників та її земельної власності „економічна реалізація,“ — рента є основні рештки феодального ладу, які менш сприяють розвиткові капіталізму в сільському господарстві, ніж у промисловості. Конкретне капіталістичного ладу в тім, що виробництво відбувається в капіталістичній формі. Процес виробництва, це є процес виробництва капіталу. А як же впливає земельна власність на процес виробництва? „У дрібному хліборобстві — каже Маркс — ціна землі, ця форма приватної власності на землю обмежує виробництво. При великому хліборобстві і при великій земельній власності, що базується на капіталістичному засобі господарювання, власність теж обмежує виробництво, бо вона „заважає“ фермерові у продукційних витратах капіталу, які приносять користь у кінечному розрахунку не йому, а землевласникові“. Тому то „відміна приватної власності на землю є максимальне (підкреслення наше — Б. Т.), яке тільки можливе в буржуазнім суспільстві, усунення всіх і вселяких перепон, що перешкоджають вільному прикладенню капіталу до хліборобства та вільному переходу капіталу з однієї галузі виробництва до другої“. „Ось чому, каже тов. Ленін, вільність, широта і швидкість розвитку капіталізму; повна свобода клясової боротьби, усунення різних зайвих посередників, що роблять подібним хліборобство до „потогонної промисловості“, — ось що таке націоналізація землі за капіталістичного виробництва.

Але в тім то й сила, що проблема продукційних відносин є проблема клясових відносин. І розчищення шляху через таке радикальне спрощення продукційних відносин неможливе. Бо спрощення продукційних відносин є спрощення клясових відносин. А найбільше спрощення клясових відносин це є скасування всіх інших клясів, залишивши буржуазію та робітництво. Колись це було можливе, колись буржуазія

була міцною і, визнаючи свою історичну ролю не боялась того спрощення і навіть її теоретики вимагали цього. Тепер не то. Буржуазія вже не сміє залишатись сам-на-сам з робітничою клясою. А що відстаість сільського господарства є явище цілком історичне, то різні біологічно-технічні причини треба відкинути, як неістотні і шкідливі. Це треба твердо пам'ятати. Тому абсолютно був правий Маркс, коли він казав, що у хліборобстві ще переважає ручна праця, а буржуазному засобові виробництва властиво розвивати індустрію швидче, аніж хліборобство (Теорії, т. II, ч. 1).

Спробуємо тут точніше визначити темпи розвитку промисловости і сільського господарства. Як відомо „відстаість“ сільського господарства є загальне твердження від усіх визнає. Але перш, ніж говорити про темпи розвитку, ми хочемо визначити, що саме являє собою „відстаість“ сільського господарства. Для цього ми маємо визначити розвиток. Під розвитком сільського господарства ми розуміємо підвищення продукційности праці в цьому господарстві¹⁾.

Отже, під „відстаістю“ сільського господарства ми розуміємо слабкий, або слабший темп розвитку продуктивности праці в сільському господарстві проти промисловости. Що саме так треба розуміти відстаість сільського господарства, ми покличемось на Меркса. Полемізуючи проти того, що Рікардо „перетворює історичне явище на вічний закон“, він каже: „це історичне явище є відносно швидкий розвиток мануфактури (специфічної англійської галузі промисловости) в протилежність хліборобству. Останнє стало продукційнішим, але не такою ще мірою, як промисловість. Коли продукційність промисловости виросла вдсятеро, продукційність хліборобства збільшилась лише вдвоє. Хліборобство, значить, стало відносно (підкреслення Марксове — Б.Т.), менш продукційним, хоча позитивно-продукційніше. Це показує лише на те, який дивний є розвиток буржуазного виробництва та на присутні йому суперечности“. Що „хліборобська праця в процесі розвитку капіталістичного виробництва стала відносно менш продукційною ніж промислова праця, означає лише те, що продукційність хліборобства розвивається не з такою швидкістю і не в такій мірі“ (Маркс. Теорії, т. II, ч. 1).

Візьмімо питому вагу сільського господарства (американського) щодо промисловости:

Елементи народнього прибутку Спол. Штат. у відсот. до заг. суми.

Р о к и	Сільське господарство	Промислов. і електрика	Транспорт
1850	34,06	20,6	18,6
1910	22,04	30,0	8,7
1918	21,01	34,8	8,67

З цих даних ми бачимо, що питома вага сільського господарства поступово, але неухильно від року до року зменшується. Меншає звичайно не абсолютно (абсолютно росте). Але, коли судити лише з цього факту, ми мусимо тут сказати, що падіння питомої ваги сільського господарства ще аж ніяк не говорить за те, що сільське господарство відстає. Візьмімо транспорт П. А. С. Ш. Усім відомо, на якому високому рівні він там стоїть. Відомі велетні вагони, велетні паротяги і їхня шалена швидкість. І проте, коли взяти сільське господарство і транспорт після 1880 років та порівняти, то виявляється, що питома вага транспорту падає куди швидче, ніж сільського господарства. Отже, очевидно, що не питома вага свідчить про розвиток сільського господарства, або його падіння. Коли б питома вага сільського господарства не падала,

¹⁾ Це не вичерпує, але це основне.

то це б свідчило про зменшення темпу розвитку продукційних сил. Бо відомо, що постачальниками засобів виробництва (так само і для сільського господарства) є промисловість. Для характеристики розвитку сільського господарства треба простежити динаміку продукції й капіталовкладень у сільське господарство і зокрема порівняти продукцію на одного робітника у промисловості та сільському господарстві.

Коли порівняти темп росту світової с.-г. продукції й світової промислової — матимемо такі дані:

Коли порівняти продукцію робітника в сільському господарстві і промисловості, ми матимемо за Кінг'ом для 1910 р. в Америці для першого 341 дол. на рік, а для другого — 849. Для 1925 р. Спектатор вираховує 1241 дол. і 2732 дол.

Коли вираховувати по вартості продукції, то виявиться що продуктивність праці в сільському господарстві Америки вже тепер вища, ніж у промисловості цілої низки країн Європи.

Отже, це вже безперечний факт, що продуктивність праці в сільському господарстві передових країн набагато вища, ніж у промисловості, яку вже почали хитати капіталістичні кризи. Звідси видно, до якої міри безграмотні своєю відсталістю твердження тов. Пікус про те, що „в сільському господарстві продукційні сили праці надзвичайно мало розвинені проти промисловости, а тому довести для сільського господарства неодмінність таких самих криз, як кризи промисловости неможливо“. Дивно, чому можливі кризи в промисловості Європи і неможливі вони в американському сільському господарстві, продуктивність праці де дорівнює продуктивності праці в промисловості деяких країн Європи. Правда, тут Пікус посилається на слова тов. Леніна, що писав: „Капіталізм у хліборобстві перебуває в стадії, що ближча до мануфактурної, ніж до великої машинової індустрії, коли порівняти його еволюцію з еволюцією промисловости. Ручна праця, що переважає в хліборобстві і вживання машин порівнюючи (підкреслення наше — Б. Т.) надзвичайно мале“.

Тов. Пікус, поперше, не вмів читати. Коли Ленін писав тоді, що „капіталізм у хліборобстві перебуває в стадії, що ближча до мануфактурної, ніж до великої машинової індустрії“, то це не значить, що сільське господарство „майже на рівні мануфактури“. Коли взяти промисловість наприклад 20 років XIX сторіччя, то до чого вона була ближча до мануфактури чи до сучасної індустрії? Очевидно, вона була ближча до мануфактури, багато ближча, тов. Пікус! І проте вона вже почала переживати капіталістичні кризи. А чи насмілиться тов. Пікус стверджувати, що сучасне американське сільське господарство, де комбінована машина убирає й вимолочує врожай з акра за 0,75 людино-годин, стоїть нижче від продукційности праці в промисловості періоду перших криз. Але можливо, тов. Пікус, стверджуючи, що „сільське господарство може переживати специфічні аграрні кризи“ і тільки, а не ті, які викликаються причинами, що утворюють „звичайні промислові кризи“, права через те, що сільське господарство не може швидко поширювати виробництво й значить і швидко скорочувати його. Вона каже: „коли б технічні перевороти в сільському господарстві відбувались теж швидко, як і в промисловості і коли б ці технічні перевороти могли, поперше, збільшити кількість землі, втягнувши необроблені землі в обробіток і, подруге, через нові способи обробітку збільшити врожайність уже оброблених земель, то сільське господарство проходило б по тому ж характерному шляху, що й промисловість“.

Перше, що треба сказати з приводу цього це те, що прав був т. Спектатор, коли казав, що автор зовсім не задає собі справи в питанні, про

яке йде мова. Хіба невідомо, тов. Пікус, про ті технічні перевороти, які переживало європейське, або американське сільське господарство.

Навіть українське сільське господарство, на вже оброблених землях, чого вимагає т. Пікус, за останні 35 років збільшило врожайність удвоє тоді, коли ми навіть не вважаємо, що воно переживало швидкий прогрес.

Хіба невідомо, який технічний переворот казково швидко переживає тепер американське сільське господарство. Чи відомо тов. Пікус, що з американського сільського господарства пішло за останні шість років більше за десять мільйонів чоловіка. І що вони не поповнилися тими, хто йде з міст на село.

Але продукція сільського господарства; дарма, що скорочена засівна площа і відходять із села робочі руки, не лише не зменшується, а більшає.

Хіба, коли пасив сільської людности дорівнює за останні 8 років 3915 тисяч чоловіка,¹⁾ а продукція більшає, то це не є революція?

Ось що каже А. Г. Боссе: „продукційність на голову сільської людности через посилення механізації та інтенсивніше використання с.-г. площі виросла за 5 років (кінчаючи 1926) на 15%“.

А. П. Чу каже: „що продукція на голову сільської людности виросла з 1910 року на 25%, причому,— і це важно,— за останні роки. А загалом за першу чверть 20 століття продукційність праці виросла на 47%“.

Ось що пише Боссе про комбіновану жнивварсько-молотарську машину: „робочий час, що витрачається на збір врожаю комбінованою жнивварсько-молотарською машиною для пшениці становить 0,75 людино-годин на акр, проти 3,8 людино-годин при роботі зі Стрімпером і нерухомою молотаркою і 4,6 людино-годин при зі снопов'язалками та нерухомою молотаркою“. А ми, як відомо, і снопов'язку та нерухому молотарку не вважаємо за відсталі знаряддя.

Коли взяти на увагу, що продукційність сільського господарства П.А.С.Ш за перше десятиліття росла мляво (див. Ленін, том IX) то звідси видно, що й сільське господарство може мати великі темпи, хоч звичайно не такі, як промисловість. Але не менші, ніж мала промисловість у часи своїх попередніх криз. Отже, ми можемо сказати, як висновок з цього розділу—темп розвитку сільського господарства млявіший ніж в промисловості. Але цей розвиток уже тепер набрав темпів, які промисловість мала за часів перших криз. І в сільському господарстві, як і в промисловості, можуть відбуватись революції техніки. Що й сільське господарство швидко, звичайно, не таким темпом, як промисловість, може побільшувати свою продукцію, так само як і скорочувати її.

Тепер ми можемо перейти до останнього пункту „проблеми взаємин між промисловістю й сільським господарством“, до пункту про спільне й ріжницю в динаміці ринку та ціноутворенні. Ринок зумовляється виробництвом. Особливості ринку визначаються особливостями виробництва. Але перш ніж перейти до позитивного викладу нашого розуміння цієї проблеми, ми хочемо спочатку для ясности дати критичну оцінку однієї такої спроби, спроби т. Спектатора. Він намагається дати визначення економічній ріжниці між промисловістю та сільським господарством.

Всі його тези можна звести до таких тверджень: 1) врожайність землі в основному є наслідок природних умов¹⁾. Як логічний висновок з цього першого твердження йде друге основне твердження: „применение орудий производства в сельском хозяйстве, уменьшая затраты

¹⁾ Сільсько-господарська людність П. А. С. Ш. на 1 січня 1920 р. дорівнювала 31.614 тисяч, а на 1 січня 1928 р. — 27.699 тисяч.

труда на производство единицы продукта, имеет лишь относительное значение для увеличения массы продукции". Звідси цілком зрозуміле й третє твердження: „чтобы увеличивать продукцию, необходимо, главным образом, расширять площадь обработки земли". Виходить, що коли не стане вільних земель, зникне й „головна" можливість збільшувати продукцію сільського господарства! А відомо, що земля куля обмежена! Бідне людство, що ж йому доведеться тоді робити! Та тов. Спектатор показує шлях до порятунку. Виявляється, що можна ще „в известных рамках интенсифицировать производство (хвалити бога — Т. Б.), что при неизменной технике вызывает часто рост производственных расходов (кепська справа — Т. Б.) и только улучшение техники и способов производства повышает производительность труда (знову ліпшає — Т. Б.), но (і тут найдивніше — Т. Б.) применение техники часто, в свою очередь, связано с возможностью увеличения количества производственного продукта. Дело в том что спрос на сельско-хозяйственные продукты имеет ограниченные размеры и спрос на сельско-хозяйственные продукты увеличивается весьма медленно".

Почали з того, що „применение орудий производства (себ-то підвищення техніки — Т. Б.) имеет лишь относительное значение для увеличения массы продукции", а кінчили тим, що застосовувати техніку нераціонально, бо це збільшує продукцію, а через те, що попит невеликий, це неможливо. І це все на одній сторінці. Як бачимо тут велика плутанина. Ясно тільки те, що за Спектатором важко буде людству, коли йому доведеться поширювати виробництво за рахунок збільшення капіталовкладень.

З того факту, що с.-г. продукти через млявість свого поширення не можуть швидко розвиватись, тов. Спектатор робить такий висновок: „сильное предложение продуктов сельского хозяйства вызывает такое понижение цен, которое не покрывается соответственным увеличением потребления". Це буває часто, і от чому. Виводить це тов. Спектатор із факту фізичної обмеженості можливості поширення с.-г. продукції. І саме з факту фізичної обмеженості можливості поширення споживання продуктів сільського господарства він виводить економічну різницю між сільським господарством і промисловістю. „Сільське господарство тим і різниться від промисловості, що воно розвивається разом з попитом, слідом за ним. А промисловість прагне випередити попит, зміцнюючи його, робить його інтенсивнішим, посиленням і навіть сама викликає його".

Промисловість прагне поширити пропозиції, а „сільський хазаїн — навпаки" — він хоче давати мало, „але по найвищій ціні". В цьому саме „корінна різниця в характері ринку для с.-г. і промислових продуктів".

Малий попит на с.-г. продукти примушує хлібороба брати особливо високі ціни, бо він не може збільшувати прибутку через побільшення продукції. Коли в промисловості ринкова ціна зумовлюється загалом пересічними продукційними витратами, то в сільському господарстві ринкова ціна продукції визначається найвищими витратами. А „існування земельної ренти визначається тим, що ціна (ринкова вартість) с.-г. продуктів зумовлюється високими продукційними витратами".

Закон за яким ринкові ціни зумовлюються вищими виробничими витратами за Спектатором „виникає з того, що попит на с.-г. продукти,

¹⁾ Правда, т. Спектатор знову ж дає: „впрочем плодородие является также результатом исторического развития". Але це „впрочем", бо ніяких економічних наслідків в конденсації тов. Спектатора цей додаток не має. Маємо втіху повністю навести, як це виглядає у т. Спектатора „урожайность земли в основном есть результат природных условий. Впрочем, плодородие есть также результат исторического развития". Треба бути Спектатором, щоб так написати! Коли „родючість є наслідок історичного розвитку", то чому ж „урожайність в основному є наслідок природних умов"

як нормальне явище обганяє пропозицію". А попит обганяє пропозицію тому, що в промисловості відбувається перепродукція основного капіталу (ст. 62. Вісник соц. ак. ч. 26 1928 р.).

Далі, „хуткіший ріст технічного розвитку у промисловості, порівнюючи з сільським господарством — факт безперечний". І тут таки т. Спектатор пояснює: „Це вже не обмеженість споживання на с. - г. продукти, а роздрібненість сільск. господарств, бідність дрібних господарів, їх некультурність" тощо. А чому капіталістичне с. господарство відносно мало застосовує машини? Відповідь маємо тут же — „сільське господарство поширює своє виробництво лише тоді, коли ціни досить підносяться".

Отож можемо підбити підсумки. Продукція сільського господарства збільшується переважно через природні чинники. Через ці ж чинники та обмеженість споживання, продукція сільського господарства не може швидко поширюватись, а в зв'язку з цим мляво розвивається й техніка. Тож і пропозиція іде лише за попитом. Далі, ринкові ціни на с. - г. продукти зумовлюються найвищими витратами, бо попит обганяє пропозицію. А в зв'язку з тим, що ціни зумовлюються найвищими витратами існує й рента. Ціни на с. - г. продукти ростуть швидче за промислові, тому що на с. - г. продукти росте й попит через перепродукцію основного капіталу у промисловості. Відстале сільське господарство не дає доволі продуктів та не застосовує машин, бо воно роздрібнене й зuboжиле, себто через те, що воно відстале. А капіталістичне сільське господарство мало вживає машин, тому, що йому потрібні високі ціни. По низьких цінах воно не може продавати через обмеженість споживання. Все кружить навколо того, що с. - г. продукти мають малу здатність поширюватись через обмеженість споживання — зачароване коло, яке, очевидно, буде вічним. ¹⁾

Що тут у цій концепції непевного? Непевного багато, як у самих висновках, так і в аргументації. Перш за все давно вже минули часи, коли врожайність була „в основному наслідком природних умов". Хіба т. Спектатору не відомо, що статистика зареєструвала кількаразові збільшення врожайності. Наприклад, на Україні врожайність збільшилась за останні 35 років удвоє. Досить проглянути динаміку збільшення врожайності по Англії, Німеччині та інших країнах, щоб сказати, що тут тов. Спектатор абсолютно неправий. А коли так, т. Спектатор, то й для збільшення продукції сільського господарства зовсім „необов'язково поширювати площу обробітку землі".

Значить основний спосіб поширення продукції в чомусь історичнішому ніж площа землі.

Далі т. Спектатор наводить дані, які мусять характеризувати малу можливість поширювати с.-г. продукти. Він мотивує це тим, що, мовляв, у Німеччині за 25 років споживання пшениці та жита на душу збільшилось лише на 50%, а бавовни на 100% і заліза на 200%. Перш за все спробуйте порівняти зріст споживання пшениці й жита на душу і... ну хоч би житлоплощі. Тут, очевидно, наслідки будуть інші. А тому ніяк неможна рівняти заліза й пшениці, бо в ті 200%, що він за цей самий період наводить пішло й залізо потрібне для здобування пшениці. Чим же пояснити, що не ростуть в тій самій пропорції, як залізо, скажімо, мандарини, виноград, памаранчі, цитрини. Я думаю, що їх сучасна людина споживала б так відсотків на 1000 більше. Мале споживання с.-г. продуктів треба пояснит чимсь іншим, історичнішим. Е, тов. Спектатор! Очевидно причина недостатнього росту споживання не в цьому. Яке

¹⁾ Тоді, очевидно, неправі Маркс і Ленін. Адже вони вважали, що відсталість сільського господарства є чисто історичне явище і воно необов'язкове.

непевне твердження про те, що ріст продукції сільського господарства не може поширюватись швидким темпом, можна бачити з таких даних. Молочарські господарства Південь-Східніх штатів П.А.С.Ш. в 1920 р. по 1926 р. збільшили продукцію: а) масла коров'ячого з 87,25 мл. фунт. до 153, 5 мл. фунтів, кондензованого й сгущеного молока від $22\frac{3}{4}$ до $51\frac{3}{4}$ мл. фунт., в) сиру з 400.000 до 2.840.000 фунтів.

Непевне й те, що в сільському господарстві ціни зумовляються найвищими витратами. Маркс казав, що вони зумовляються не найвищими витратами, а витратами на найгіршій землі. А найгіршу землю можна обробляти або дуже кепсько, або середньо, або найвищою технікою. Ми вважаємо, що ціни зумовляються, як правило, середньою технікою на найгірших землях. Що це так, то можна бачити із такого, — коли б ціни зумовлювались найвищими витратами, то за умов, коли і абсолютна і диференційна рента дістаються землевласникові, не було б зовсім стимула для розвитку техніки у сільському господарстві. Потім, неможна було б пояснити, чому саме руйнуються навіть у звичайні роки цілі маси сільських господарств. Дуже непевне є й те, що рента визначається тим, що ціна на с.-г. продукти зумовлюється найвищими витратами. Тут не береться на увагу те, що лише диференційна рента є результат високих цін. Абсолютна ж рента, як відомо, сама утворює високі ціни—це азбука, яку треба знати. Нарешті, твердження тов. Спектатора, що с.-г. продукція збільшується лише тоді, коли ціни на неї підвищуються, є абсолютно неправдиве. Очевидно, тут тов. Спектатор має на увазі, що закидають найгірші землі за часів кризи і скорочують продукцію сільського господарства в цілому. Тут треба зазначити, що це робить і промисловість підчас криз. Але, скаже тов. Спектатор, кращі промислові підприємства виходять з криз не через скорочення продукції, а через збільшення по здешевлених цінах продукції. Це звичайно так, але в цілому промисловість скорочує виробництво. А в сільському господарстві відбувається те саме. Досить глянути на динаміку врожайності, щоб побачити, що після кожного різкого падіння цін врожайність збільшується й не лише через те, що гірші землі виходять з обігу. Потім, що найважливіше, так це те, що сільське господарство Європи й його продукція ніколи не розвивалось таким швидким темпом, як підчас різкого й довгого падіння цін в останніх десятиріччях ХІХ віку. Треба лише пригадати Марксові слова, що буржуазія після знищення хлібних законів, думала перетворити аристократів на павперів, але від цього вони збагатились. Аристократи на відміну до попереднього стали вимагати вкладень на акр не 8, а 12 фунтів капіталу. До речі, звідси може бачити тов. Спектатор, що заважає розвитку техніки не сам факт обмеження споживання і не потреба високих цін для сільського господарства, як така. Ні, тов. Спектатор, очевидно й факт обмеження споживання с.-г. продуктів в цілому, а не лише зернових і факт високих цін на с.-г. продукцію і низька техніка має якесь інше коріння. Ці всі факти не лише не обґрунтовують одні одних, а самі вимагають пояснення, чого т. Спектатор не дає. Причина тут напевно в малому розвитку капіталізму в сільському господарстві, про що ми вже попереду говорили. Але це теж вимагає пояснення! Так, вимагає. Позитивне пояснення механізму цього ми подамо тоді, коли перейдемо до питання, що ж особливого є в аграрних кризах, порівнюючи їх з промисловими. Зараз же перейдемо до визначення того, що саме являло собою сільське господарство? До цього часу у визначенні розуміння сільського господарства панували визначення надісторичні. Визначення неконкретні, буржуазні. В основному вони поділялися на такі визначення: перше—за характером вироблених продуктів. На-

приклад, Альбрехт Теер так починає свої „Grundsätze der rationellen Landwirtschaft“: Сільське господарство це є галузь промислової діяльності, що має собі на меті одержувати прибуток за допомогою виробництва, (а іноді й за допомогою дальшої переробки) рослинних, або тваринних субстанцій“. Друге визначення—це за характером процесу. Ось, на думку проф. Кажанова, „коли хемічною ми називаємо промисловість тому, що її основними продукційними процесами є хемічні процеси, механічною тому, що основою її є процеси механічні, то сільське господарство можна цілком назвати біологічною промисловістю“. Тут проф. Кажанов іде в згоді з Ю. Кюне. Третє визначення, де головна увага звертається на факт використання поверхні землі. Сюди можна залучити Бруцкуса, хоч у нього це й не єдина відзнака.

Далі йдуть уже різні комбінації цих трьох основних чинників. Причому вони бувають або суто натуралістичні, як у Конрада, або з додатком моменту прибутку, як от у Фортунатова. Нарешті, що то є сільське господарство? Очевидно, що під поглядом поставленого завдання нас мало цікавить позаісторичний, матеріально-технічний зміст цього об'єкту.

Нам потрібне конкретне визначення. Це частина народньо-господарського виробництва, де капітал має первісним об'єктом землю й що за даних історичних умов через монополію на землю та взагалі феодалні і півфеодалні рештки є найвідсталіша ділянка розвитку капіталізму, де в процесі розподілу додаткової вартості з'являється ще один претендент—землевласник. Таке визначення можна зробити з усієї аналізи, якою ми починали статтю і що є єдино певне та історично конкретне. Тепер, коли ми вже маємо уяву про особливості сільського господарства, можемо перейти і до визначення с.-г. кризи. Ми бачимо, що об'єкт с.-г. економії є вивчення розвитку капіталізму в сільському господарстві¹⁾. Звідси легко вивчити й те, яку саме кризу ми маємо на увазі, коли говоримо про с.-г. кризу. Очевидно, це буде криза капіталістичних підприємств та взагалі елементів капіталізму в сільському господарстві. Криза, що її переживає часом капіталізм у сільському господарстві. Звідси очевидно, що в загальному аграрні кризи збігатимуться з так званими промисловими кризами. А ми знаємо, що кризи „промислові“—кризи народньо-господарські є кризи капіталізму. Не може бути декілька окремих капіталізмів. Отже, кризи сільського господарства, є кризи, що мають в собі причини спільні з кризами народньо-господарськими й є складова частина останніх є передусім кризи, що виникають внаслідок перепродукції товарів, періодичної неможливості реалізувати додаткову вартість та дістати пересічну, або навіть нижчу від пересічної норми прибутку, що в цілому має за основу суперечність між суспільним виробництвом та суспільним споживанням. А що процес виробництва, себто процес продукції капіталу в сільському господарстві неможливий без згоди на те землевласника, то очевидно, що криза настане й тоді, коли немає можливості дістати землевласникові певну ренту. А дістати він її не може коли падають ціни. Тому с.-г. криза є відносна перепродукція с.-г. продуктів, що приводить до падіння цін внаслідок суперечності між виробництвом і реалізацією й неможливості покрити всі тягарі, які накладає на сільське господарство монополія на землю та діставання нормальної для даної країни пересічної норми прибутку. Отже, цілком зрозуміло, що кризи які є наслідок стихійно-природних явищ, не є об'єкт нашого вивчення. Вони не є наслідком закономірного розвитку капіталістичного суспільства, вони не є наслідком ка-

¹⁾ Це, звичайно, не означає, що з об'єкту політичної економії капіталізм сільськ. госп. зникає.

піталістичних суперечностей. Як відомо, Маркс вважає, що причина капіталістичних криз є всі суперечності, властиві капіталістичному ладові. Але зрозуміло, це не значить, що Маркс виходив у цьому питанні від моністичної підхідки. Ні, ніколи. Капіталістичний лад має основну суперечність, що споріднює всі останні і є основна причина всякої капіталістичної кризи. Ця суперечність, як відомо, є протиположність між суспільним характером виробництва і приватною оболонкою його. Але, очевидно, не вона має стати за об'єкт вивчення. Не те, що є спільного.

Нам треба дослідити, яка саме є ще додаткова суперечність у сільському господарстві супроти промисловості. Як ця основна особня суперечність впливає на розвиток і на виявлення в с.-г. кризі тих протиположностей, які модифікації відбуваються з цими причинами—суперечностями. Чим посилюються, чим полегшуються й чим відрізняються с.-г. кризи від промислових¹⁾.

Тепер, коли ми визначили об'єкт нашого вивчення, визначили, які кризи ми вивчаємо, нам легше зрозуміти, чому ще аграрні кризи не мають своєї теорії. Річ у тім, що кризи сільського господарства за капіталізму виникли значно пізніше, аніж у промисловості. І цілком зрозуміло. Ми вже знаємо, що капіталізм найшов найпридатніший ґрунт у промисловості, там продукційні сили розвивались швидче. Основні продукти сільського господарства були довго малотранспортабельні. Вони не могли витримувати далекого перевозу. Тому й світовий с.-г. ринок в широкому розумінні цього слова утворився далеко пізніш, аніж на промислові продукти. Лише в 70 роках, ми бачимо, що П.А.С.Ш.²⁾ ця заокеанська країна, виступила сильним конкурентом для європейських постачальників хліба. Це сталося лише внаслідок тієї революції, що відбулося в промисловості, зокрема парового, пароплавного й залізничного транспорту. І лише в кінці ХІХ та напочатках ХХ століття ми маємо остаточно зформований світовий ринок с.-г. продуктів.

Під цей час на арену вийшла Канада, Аргентина, Індія, Австралія, Нова Зеландія, Китай. Від нині світовий концерт може мінятися лише в залежності від питомої ваги учасників гри, але нових партнерів ждати не можна. Адже властиво цілий світ охоплений шляхами сполучення. Памятаючи за Марксом, що причина кризи є всі суперечності капіталістичного ладу й що основна суперечність є основна причина капіталістичних криз, ми вважаємо, що основна причина аграрної кризи є спільна з кризою промисловості, бо як каже Маркс, капіталізм у хліборобстві відзначається лише об'єктом прикладення. Далі ми побачимо, що це так і є. А тепер перейдемо до того, які ще є додаткові суперечності в розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Перше, що ми мусимо відзначити, то це те, що капіталізм в сільському господарстві не може розгортати виробництва слідом за попитом³⁾. Багато авторів висловлюють думку про те, що зріст виробництва в сільському господарстві йде всупереч промислового. Промисловість, мовляв, може обганяти попит, знижуючи ціни, а сільське господарство йде лише за попитом. Це абсолютно не так. Тільки промисловість може йти буквально слідом за попитом. Як тільки попит більшає — промисловість негайно теж збільшує пропозиції. Сільське господарство цього зробити не може, воно обмежене часом. Ще нещодавно воно могло збільшувати виробництво не раніш, як через рік і лише раз на рік. І тому, загалом кажучи, лише ціна на с.-г. продукти, а значить і земельна рента, могли

¹⁾ Кризи промислові є для нас класичні.

²⁾ Ми увесь час пам'ятаємо, що відсталість сільського господарства є явище історичне і тому зазначене протиріччя невічне.

рости слідом за попитом. Отже, коли за Марксом капіталізм у своєму поширенні в промисловості зустрічає переponу, „реальну“ лише в можливості реалізації, то в сільському господарстві переpona є й неможливість раптово поширити продукцію.

От, коли піднісся попит і пропозиція не може зразу побільшати, ціни хутко вирости, виробники, поширюючи виробництво, вважать у своїх витратах на високі ціни, але ріст цін відбиває не так велику недостачу, як неможливість її вчасно задовольнити. Наслідки тут ясні. Такі саме наслідки дає й хитання врожаю.

Не дарма одного разу король Франції змушений був сказати, що-ніякий закон не може попередити втрат, що несе з собою великий урожай. Не дарма довгий час дискусували, що краще для сільського господарства — чи великі неврожаї, чи великі врожаї. Але треба сказати, що перші суперечності, особливо противенства врожаю тепер усе зникають. Так, завдяки тому, що ми маємо вже цілком зформований світовий ринок, сільське господарство швидче може реагувати збільшенням пропозиції на побільшений попит. В той час, коли в країнах одної півкулі врожай лише збирають, у другій ще тільки заходжуються сіяти. Ціла низка продуктів завдяки зростанню капіталовкладень скоріш тепер стають готовими продуктами. Але треба сказати, що все ж таки обмеженість побільшення продукції в часі дуже несприятливо відбивається на с.-г. ринку. Щодо другої суперечності, то її тепер уже не існує. Нині неврожай — нещастя, а врожай — щастя. Минули ті часи, коли Парвус міг писати: „зменшення с.-г. продукту збагачує капіталістичних сільських господарів“. Революції в транспорті, що дають спроможу негайно вивозити найбільший врожай на світовий ринок, або довозити з усього світу, як невродить, привели до того, що це само від себе явище (врожай) не може хитати дуже цін. Що це так, можна бачити з того, що ціни на с.-г. продукти за останні перед війною десятиріччя менш хитались, аніж ціни на продукти промисловості.

Дальші додаткові труднощі в реалізації додаткової вартості саме в тім, що в сільському господарстві неможна раптово скорочувати виробництво. Коли землю засіяно, то врожай треба зібрати, хоч які низькі ціни. А в промисловості капіталісти, як настає криза, можуть відразу скоротити виробництво. І вже зменшену продукцію вони легше можуть реалізувати на згорненому ринку, навіть з прибутком. Нарешті промисловість, на випадок, коли вона упирається в межі ринку, може збільшувати його через здешевлення товарів, запровадивши нові машини та вкладаючи нові капітали. А сільське господарство робити цього дуже часто не може. Чому ж саме не може? Щоб пояснити це ми й переходимо до того, що становить суть особливостей аграрної кризи. До того, що ж власне творить усі основні особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві. Ми раз-у-раз пам'ятаємо, що розглядаємо капіталістичні кризи сільського господарства. Кризи капіталізму за умов клясичних, себто там, де ми маємо три кляси, — некапіталістичні виробники (селяни) на даній стадії аналізу ще не об'єкт нашого дослідження.

Для того, щоб відбувся процес репродукції капіталу в промисловості треба на те мати згоду двох агентів: 1) капіталіста — власника знаряддів виробництва й капіталу в цілому та 2) робітника — власника своєї сили. Згода другого дістається, як відомо, дуже просто. Наслідком цього відбувається процес, з якого виходить робітник з своєю ж робочою силою й капіталіст з своїм капіталом, плюс ще й деякий прибуток — додаткова вартість. Не те в сільському господарстві. Там потрібна ще

й згода власника землі, — об'єкта прикладання капіталу та праці, що їй дає рух капітал. Свою згоду землевласник дає лише з тим, щоб витиснену додаткову вартість поділити між капіталістом та ним. В цьому тільки й треба шукати суті особливостей аграрної кризи¹⁾. Всі інші причини вже виходять з перших. Земельна власність — ось де треба шукати причин аграрної кризи, або точніш її своєрідности, рівняючи до промисловости. Яким же чином землевласник бере участь у розподілі ренти? Яким чином він реалізує своє право на землю?

Коли капіталіст захоче обробити якийсь шматок землі, він мусить виплатити певну суму грошей землевласникові, або абсолютну земельну ренту. Звідси очевидно, що кожний новий шматок землі можна обробити лише тоді, коли потреба в продукції сільського господарства выросла до такої міри, що суспільство змушене витратити з свого фонду таку кількість вартости (праці), яка покрила б не лише ціну виробництва, а ще й ту кількість вартости, яку треба виділити землевласникові.

При поширенні виробництва на гіршій землі треба оплатити не лише побільшені витрати на ній, а й на стільки ж підвищити й ціну на хліб, що вироблявся до цього на кращій землі, тобто треба оплатити ще й диференційну ренту. Побільшення попиту на с.-г. продукти, включаючи потребу в засіві земель дальших від ринку, особливо при незмінній техніці транспорту, примушує споживача оплачувати вартість перевозу кожного пуда с.-г. продукції по ціні найдалшого пункту від центра споживання. Себто розвиток індустрії родить ренту першу позицію. Тоді ж, коли побільшення продукції досягається інтенсифікацією, додатковими витратами, наслідком яких вартість одиниці збільшується, то більша й ціна всієї решти продукції, виробленої за більшої продуктивности витрат. Це родить ренту диференційну другу. Увесь цей тягар, усі ці види ренти капіталізуються в формі ціни на землю. Причому всяке підвищення попиту, що приводить до підвищення цін, фіксується в формі ренти, а значить підвищення ціни на землю. В сільському господарстві це відбувається різкіш, аніж у промисловості, бо протягом довгого часу неможна збільшити продукцію. До цього треба додати що дальший розвиток капіталізму з його тенденцією до зниження норми прибутку, приводить у передових країнах до зниження відсотку. А це знову підвищує ціну на землю. Тепер візьмімо на увагу ще й те, що земля ввесь час переходить з рук - у - руки. В Німеччині вона за 30 років міняє пересічно двічі хааяїна. Далі, тим, що земля вважається за особливо вигідну й надійну операцію, її купують, передбачаючи навіть і низький відсоток прибутку від неї. До цього ще кожний покупець розраховує на підвищення ренти, тобто рента антиципується подвійною. Коли земля не перепродується, то вона обтяжується гіпотеками, закрєдитовується. Коли ж нема ні того, ні другого, ані третього, то все одно прибуток від землі фіксується на певному рівні життя її власника та сім'ї останнього. Отже, ціна на с.-г. продукти мусить обов'язково покрити не лише витрати на виробництво, плюс пересічну норму прибутку, а й ренту, що пересічно має дорівнювати відсоткові на ціну землі. Коли ж взяти на увагу, що навіть в Америці, клясичній країні по малій висоті ренти, і там ціна на землю перевищує в декілька разів витрати на виробництво, то з цього видно, яку вагу має рента в ціні с.-г. продуктів. Кожний господар, коли він не одержує з ціною хліба, крім витрат виробництва й пересічного прибутку на них, ще й певного відсотку на ціну землі, вважає, що „сільське господарство руйнується“.

1) Підкреслюємо: Не суті аграрної кризи, а її особливостей; суть аграрної кризи спільна з промисловою.

що сільське господарство кризує, навіть тоді, коли воно має всі матеріальні ознаки швидкого розвитку. Тепер уявімо, що будь-яка причина приводить до того, що рента не реалізована (для селянина рента має вияв у ціні землі); „капітал не окупився“, капіталіст і капітал кризує.

Отже, ці причини й є причини особливостей аграрної кризи. Які ж це причини?

Уявімо, що площа обробленої землі дорівнює 100 т. дес., то пуд продукції продається по ціні 1 крб., далі треба для задоволення попиту обробити ще 10 тисяч десятин; вартість пуда на цих 10 тис. десятин з виплатою абсолютної ренти буде 1 крб. 50 коп. Тоді ціна на 1 пуд продукції із зазначених 100 тисяч десятин підноситься теж до $1\frac{1}{2}$ крб. Ця ціна негайно закріплюється, як нормальна, через підвищену капіталізацію землі, через підвищення її ціни. Одні землевласники землю продали за високу ціну, другі закредитувались, треті нахватали гіпотек, четверті вихохали синів гвардійців, а п'яті придбали пишних красунь, „що потребували великих грошей“. А тимчасом як з неба впав шматок у 10 тис. десятин кращої якості землі, де можна продукувати дуже дешево. Споживання ж суспільства не поширилось, або поширилось дуже мало. Ціна продукції падає знову до карбованця, оренда тисне на орендарів. Скрізь лементують, що „сільське господарство руйнується“, що ціни надзвичайно низькі, один по одному банкрутуються сільські господарі. Відсоток на гроші тимчасом підвищується, ціна на землю падає, а борги чи гіпотеки не меншають. Маємо повну картину аграрної кризи в сільському господарстві. Такою землею, що ніби впала з неба в 70-80 роках були П. А. С. Ш. з їх безмежними степами; тільки вони не з неба упали, а приєднались до світового ринку через розвиток парового, пароплавного та залізничного транспорту. Тепер уявімо собі другий випадок. Промисловість, що швидко поширювала свій попит на с.-г. продукти закризувала через причини загально-економічних криз. Попит поменшав. Ціни упали. Власники гірших земель кризують, бо їхні витрати дуже високі, а власники кращих земель кризують, бо вони обтяжені рентою. Таку кризу сільського господарства, що заходить як наслідок зменшення попиту, ми мали б і за умов браку власності на землю. Але річ у тім, що тут є особливість, яка все таки кладе різку познаку. Криза сільського господарства Америки після світової війни була кризою, в основі якої лежали причини цілком спільні з промисловістю. Тут не тільки ренти, але й прибутку неможна було виручити. Тут ріжниця в тому, що тоді, коли промисловість не добирає, приміром, лише свого прибутку, капіталіст — сільський господар мусить ще з авансового капіталу сплатити й ренту землевласникові. А тоді, коли категорії дідича й капіталіста сполучені — гіпотеку банкові. І ми справді бачимо, що в Америці спочатку, коли кризувала й промисловість, фермери банкрутували по трьох лініях: а) вони не могли сплатити заборгованості під урожай, б) орендарі не могли заплатити оренди, в) власники землі не могли сплачувати гіпотечної заборгованості.

Потім того, коли промислова криза минула, залишилися тільки останні два параграфи і причина гіршого стану тепер є земельна власність.

Таку картину ми мали й у кризі німецького господарства 20 років. Таку кризу ми мали й у 60 роках. Це перша причина особливостей кризи 70-80 р.р. та кризи післявоєнної¹⁾.

Так, Ленін, тлумачучи Кавтського каже:²⁾

¹⁾ Бо їх затяжність залежить тільки від ренти.

²⁾ В розділі 10 спеціально присвяченому заморській конкуренції.

„Суть аграрного кризиса Каутский видит в том, что сельское хозяйство Европы потеряло, вследствие конкуренции стран производящих хлеб крайне дешево, возможность сваливать на массу потребителей те тяжести, которые частная собственность на землю и капиталистическое товарное производство возлагают на сельское хозяйство, а главная из этих тяжестей — поземельная рента. В Европе она взвинчена предшествующим историческим развитием до громадных пределов (и дифференциальная и абсолютная рента) и закреплена в ценах на землю“.

Нарешті, Ленін погоджується з Парвусом, що каже: „Остання і основна причина аграрної кризи — це піднесення самим капіталістичним розвитком земельної ренти і відповідних їй цін на землю“. Ніколи не було б цих специфічних тягот, коли б не було ренти. Тоді б тільки виникло питання про вплив капіталістичної кризи на різні галузі господарства, поміж ними й на галузі сільського господарства.

Досі, аналізуючи те, як рента спричинює кризи сільського господарства, ми брали її в цілому не поділяючи на види.

Тепер ми розглянемо різні її види. Візьмемо такий випадок: нові землі збільшили пропозицію хліба, але такою мірою, що найгірша земля не вийшла з обігу. Матимемо падіння лише тієї ренти, яку платить найгірша земля, тобто абсолютної. Абсолютна рента зовсім не зникає, бо інакше тоді треба було б зовсім відмовитись від обробітку цієї землі, бо землевласник забере її, але й виплатити за землю капіталіст повністю теж не може, бо вона законтракована на вищий рівень абсолютної ренти, ніж капіталісти можуть взяти від неї. Тепер припустимо, що до обігу входить ще й певна доза кращої, не обтяженої рентою землі. Продукція збільшується, а попит лишається той самий, або побільшав невідповідно, очевидно, що найгірша земля виходить з обігу і хазяїн та капіталіст, що її обробляв кризують. Регулятивною землею стає краща земля. Назвімо її землею Б. Але вона теж кризує, бо той, хто її обробляє, законтрактувався, не кажучи вже про абсолютну, платить і диференційну ренту 1-шу (за родючістю), а вона з виходом найгіршої землі зникла. Так само зменшилась і рента із земель ще кращих (хоча й не зникає зовсім) і тому вони теж кризують. Тепер бо припустимо, що через революцію в транспорті, або пересування переробних центрів, землі найдалші стали ближчими. Очевидно, що рента на них має підвищитись, але суспільство може витратити на с. - г. продукти лише твердо визначену кількість вартості (праці). Отже, очевидно, що деякі землі мають втратити зовсім диференційну ренту першу (своєю позицією), або принаймні зменшити її. А це приведе до кінця контракту, до кризи капіталістів, що обробляють цю землю, а по закінченні контракту — землевласників — хазяїв цих земель. Нарешті, може статись, що внаслідок додаткових витрат на тих самих землях, витрат більш, або менш продукційних за умов, що відбулися, і за відповідного побільшення попиту, з'явилась диференційна рента друга. Тепер припустимо, що попит на хліб не збільшав. Очевидно, що в такому разі ми матимемо кризу.

Ми мусимо розглянути і цей випадок. Ціни впали, але такою самою мірою впала і собівартість на всіх оброблюваних землях. Очевидно, що всі види ренти залишаються в тім же розмірі і тому жодної кризи не буде. Пікус з цього факту робить, навіть, скороспілі висновки про те, що неправі ті економісти, які вбачають причини кризи в знижені цін на с. - г. товари. Справді ж такий випадок показує, що за певних умов падіння цін може не довести до кризи. Маркс куди більше наводить прикладів: „інтерференції криз“, але все ж таки причина є причина, хоча й іноді ця причина й анульована проти чинного. Звичайно ціни

є лише, сказати б, безпосередня, але не основна причина криз. Зміна цін сама вимагає пояснення. Це лише поверхня. Так само, тов. Пікус, як потрібне пояснення, чому в тім, або іншій випадку наявність ренти приводить до кризи, а іноді не приводить. Коли б була лише наявність ренти, як чинника криз, то ми б ніколи не довели їх неодмінності, а все що є одмінне, то є випадкове, незакономірне і теоретичній економіці нема чого з ним поратися. Взагалі ж ми могли би навести не лише приклади того, що за умов падіння цін аграрні кризи не відбуваються. Ми могли б навести й такі приклади, коли ціни не падають, а криза відбувається. Це ми маємо оце тепер в американському сільському господарстві. Там спостерігається таке явище, що ціни тепер уже не падають і попит не зменшується, а навіть більшає. Пропозиція теж збільшується, а тимчасом дрібні фермери, як то ми допіру ілюстрували, йдуть мільйонами до міста, збанкрутувавши. Чому так? А тому що великі капіталісти заводять великі машини, вдосконалюють виробництво. Дрібні ж капіталісти на це не мають капіталів, а оренду та гіпотеки треба сплачувати й вони кризують. До речі, тут ми бачимо, яка то нісенитниця, коли Спектатор по суті провадить думку про те, що дрібні капіталісти не витискуються від великих господарів у сільському господарстві. Бо щож то є, що збільшувати виробництво за рахунок машини можна лише за умов підвищення цін, себто збільшення попиту.

Досі ми власне розглядали ренту, як причину особливостей агрокризи по лінії ціноутворення. Тепер ми підійдемо до цього питання по лінії капіталовкладень. В теоріях загально-економічних криз роля капіталовкладення, як чинника криз, досить виявлена і, зокрема, капіталовкладення для заміни основного капіталу. Яку ми тут маємо основну відмінну? Відповідно до нашого методологічного спрямування цю відмінну і по лінії капіталовкладення може дати земельна власність та її „економічна реалізація“.

Перше й основне тут в тім, що збільшення капіталовкладень у сільське господарство не дає відповідних ефектів, як у галузі побільшення продукції, так, і головне, її здешевлення. Річ у тім, що три чверті всього капіталу, вкладеного в сільське господарство, становить ціну на землю, що є капіталізована рента. Навіть у такій країні, як Америка, країна, про яку ще недавно писав Ленін, що в ній власне ще немає вповні земельної власности, більш 70% капіталу сільське господарство має в землі, в її ціні. Себто три чверті капіталу там є фіктивного. А тимчасом ми ще з часів Маркса знаємо, що „витрата грошового капіталу на купівлю землі не є вкладення землеробського капіталу“ (Маркс, том III, ч. II стор. 342).

Можна собі уявити, щоб було, коли б ті десятки мільярдів доларів, що становлять фіктивний капітал в американському сільському господарстві та були вкладені в формі продукційного капіталу. Можна думати, що коли б увесь капітал, вкладений у сільське господарство Америки, був вкладений у продукційній формі, то продуктивність праці в сільському господарстві дорівнювала промисловій. За це говорять такі цифри:

Галузі народного господарства	Р о к и	
	1900	1910
Промисловість (капітали всіх підприємств)	—	18.427-106,03%
Сільське господарство (ціна всієї власности фарм)	20,440	40.991-100,5%

Виходить, що розмір капіталів зріс майже однаково, хоч власне з цих цифр зовсім неможна сказати, що розмір капіталовкладень має якісь особливості, з яких можна виводити особливості агрокризи.

Але зовсім іншу картину ми побачимо, коли порівняємо ріст промисловості в матеріально-технічному вияві:

Індекси фізичного обсягу виробництва П. А. С. Ш.¹⁾

Роки	Індекс продукції 1899 року — 100	
	Сільське господарство	Добувальна промислов.
1900	101	106
1910	122	208

Тут наслідки зовсім інші, Виходить, що тим часом, коли капіталовкладення з 1900 по 1910 рік зросли майже однаково, продукційність сільського господарства, зросла в чотири рази менше²⁾.

Значить, ніби то праві ті, хто говорить, що слабше зростання продуктивності праці³⁾, точніш навіть падіння її в сільському господарстві, є дійсно закон вічний, природний. Ні. Бо зовсім інше ми бачимо, коли порівняємо ріст індексу фізичного обсягу с.-г. виробництва зі зростом реального капіталу в сільському господарстві. Тоді виявиться вже щось інше. А саме, тоді, коли вся власність форм зросла за ці десять років на 20,5 мільярдів доларів, то вартість будинків, живого й мертвого реманенту зросла лише на 5 мільярдів, себто реально на 20,5 мільярдів доларів було лише 25% капіталу, а решта — фікція. За 10 років рента виросла на 118%. В цьому саме й є причина особливої гостроти й затяжності післявоєнної кризи сільського господарства в Америці. Взагалі ж власність фермерів перед війною (1914 р.) поділялась так:

Нерухоме майно . . .	39.095 мільйонів доларів
Худоба	7.137 " "
С.-г. реманент . . .	1.343 " "

Тепер зрозуміло, чому продуктивність праці в сільському господарстві Америки, де воно найпереводіше, все таки вдвое нижча за продуктивність праці в промисловості. Тепер нам зрозуміло, чому й дрібне господарство, так вперто тримається. Аджеж тимчасом, як велике капіталістичне господарство, опріч реальних витрат, має дістати ще й пересічний прибуток на капітал та ренту, а якого розміру має бути ця рента можна бачити з тих цифр, які складають ціну на землю. Дрібне ж сільське господарство може задовольнитися однією лише зарплатою і до того частіше нижчою, ніж найманого робітника; бо цей селянин працює у „власному господарстві“. Тут нашу увагу мусить привернути такий факт. У Німеччині підчас кризи 70-80 років подекуди рента зростала при падінні цін. Річ тут у тім, що через підвищення капіталовкладень, продуктивність праці й кількість продукції підвищились, а тому навіть при падінні цін рента піднеслась. Але тут виступає цікава риса. У промисловості всі, що йдуть зразу за переводиком, одержують на свій

¹⁾ Індекс добуваючої промисловості на 1910 р. був трохи вищий за індекс усієї промисловості.

²⁾ Ленін. — Том IX стор. 266.

³⁾ Дивись Кажанов. „Основы сельско-хозяйственной экономики“.

вище організований капітал надприбуток. У сільському ж господарстві його немає. Власне він є, але він негайно капіталізується в формі ренти. А рента підноситься внаслідок підняття техніки в деяких підприємствах і не лише в них, але й на землях, ще зовсім не оброблених, або оброблених старою технікою. Це приводить ось до чого, поперше, що в сільському господарстві гонитва за надприбутком не може бути великою мірою стимулом до підвищення техніки, бо цей надприбуток потрапляє до рук капіталовласникові і, подруге, що в сільському господарстві може бути, коли кращі землі пустують, тоді, як гірші оброблюють. А в промисловості цього, як відомо, не буває. Затримка розвитку продуктивності праці й капіталовкладень в сільському господарстві відбувається ще й через те, що закони ренти приводять до того, що збільшення с. - г. продукції часто вимагає непропорційного підвищення цін на неї, і як ці продукти споживають найширші маси людности, то це теж сильно відбивається на розвитку сільського господарства. Що тут ми маємо з наслідками ренти, а не з наслідком їх (с. - г. продуктів) природних якостей, не з фізичною обмеженістю їхнього споживання, як то тлумачить Спектатор, видно з того, що як тільки промисловість вийшла з депресивного стану, то споживання с. - г. продуктів сильно побільшало. До речі, треба мати на увазі, що с. - г. продукти це є не лише ті, що йдуть безпосередньо на споживання людности, але й ті, що спочатку йдуть, як сировина для промисловости.

Як наслідок розвитку ренти маємо розвиток ще одного явища воно тепер набирає дедалі більшої ваги — через його все більше проявляє свої властивості рента. Гіпотечна заборгованість, тягар ренти в час криз усе більш почуває це у формі тягот гіпотечних. Земельна власність усе більше змобілізується банками. Уже Чупров, відзначаючи велику заборгованість, вважав, що російська криза є наслідок заборгованости і що, мовляв, якраз у цьому є й особливість цієї кризи від кризи західньо-європейської. Тоді це було ще перебільшенням. Але тепер це для ряду країн стає все певнішим і в таких країнах, як Америка, Франція, Німеччина безпосередньою причиною криз стає все більша залежність від фінансового капіталу¹⁾, тим паче, що заставляють землі якраз підчас кращої кон'юнктури, коли гроші дешеві, а земля дорога, коли зважується не лише сучасна ціна землі, але й її майбутній зріст.

Особливості динаміки постійного й перемінного капіталу в промисловості вже відомі. Перше й основне це те, що відносно постійний капітал збільшується, а перемінний — меншає. Але не те буває в сільському господарстві. Тут заведення машин приводить не лише до зменшення відносної, але й абсолютної кількості робочої сили. Річ у тім, що ці машини, які замінюють робочих, виробляються в промисловості й тому, коли промисловість може компенсувати себе збільшенням робочої сили в галузях, що виробляють машини, то сільське господарство цього зробити не може. Потім, через те, що сільське господарство перебуває не на високім щаблі капіталізації, тут відбувається ще й процес боротьби з кустарями (селянами), а з історії розвитку промисловости ми знаємо про наслідки боротьби машини з кустарем. Внаслідок цього в сільському господарстві утворюється явище, відоме під назвою „аграрного перезаселення“. Як це явище вражає, можна бачити з того, що Спектатор навіть доходить до такої думки: „В сільському господарстві

¹⁾ Що гіпотеки вже в час кризи 70-80 років іноді грали рішучу роль видно з цитати, що її наводить тов. Ленін із звіту комісії, що вивчала стан англ. сільського господарства. „А именно Иомены, обремененные ипотеками, погибли первые“ — Ленін, том IX ст. 78.

машини конкурують лише з працею, тимчасом, як промислові машини дають можливість не лише замінити робочих, але й побільшувати продукцію й тим самим поставити це виробництво на цілком нових цілеспрямованих началах". Як і в багатьох місцях, тут Спектатор іде слідом за буржуазними теоретиками, в даному разі за Булгаковим у тій точці, де останній каже: „існує корінна різниця між ролею машини в обробній промисловості і в рільництві“¹⁾. Цю критичну різницю він бачить слідом за Францем Бензінгом у тому, що с.-г. машини не здатні до такого безмежного підвищення, як промислові²⁾. Різниця лише та, що Булгаков і Бензінг відкидають можливість „безмежного підвищення“, а Спектатор вважає, що вони лише заміняють робочу силу. Уже Ленін вказував Булгакову, що більше гуртова продукція, як уживати парового плуга на 10%, рядової сівалки на 10⁰/₀, молотарки на 15⁰/₀. Булгакову ще можна було пробачити, він писав свою працю, коли ще можна було писати (правда, таким пройдисвітам, як Булгаков), що нема жодної с.-г. машини, переваги якої не заперечувалися б у сільсько-господарській літературі.³⁾ Та спробуймо ілюструвати. Вже з наведених цифр ми бачимо, що навіть, не змінюючи системи господарства, самою заміною роботи однієї якості (ручної) роботою другої якості (машинною), без збільшення витрат на десятину збільшується кількість продукції. Але це ж не мірило; треба порівнювати так, скільки може викосити косар косою і скільки той таки косар викосить, мавши не косу, а жниварку з силовою тягою? В десятки разів більше — це безперечно!

Далі. Чи могли б американці давати таку кількість продукції для Європи, коли б у них не було машин? Спектатор відкидає, що машини в сільському господарстві можуть „не лише замінити робочих, але побільшувати продукцію й тим самим поставити все виробництво на цілком нових цілестрямових началах“. Чи дійсно ж вони не ставлять виробництво на нових началах? Бензінг ще в 1898 році видав книжку, де наводить дані про загальну потребу в робочих днях при обробітці землі за різними системами.

Потрібно:

При трипіллі	712	робоч. днів.
При Норфольському плодозмінному 1615	„	„
При плодозмінному з значною кількістю буряка	2608	„

І виявляється, що коли б не було машин, то робочих рук вистачило б лише на трипілля. Без машин „неможна було б перейти до плодозмінної системи, до господарства, побудованого на „нових цілеспрямованих началах“.

А. П. Чу констатує, що в Америці, не дивлячись на важкий стан сільського господарства останніми роками відбулось „збільшення продукції при меншій кількості витраченої праці і меншій площі обробітку“. Ось як малює А. Г. Боссе стан американського сільського господарства за умов побільшення постійного і зменшення перемінного капіталів у сільському господарстві⁴⁾: „заведення цих машин і раціоналізація сільського господарства підвищили продукційність багатих і замож-

1) Булгаков. — „Капитализм и земледелие“.

2) Франц Бензінг. — „Влияние с. х. машин на народное и частное хозяйство“.

3) Булгаков. — „Капитализм и земледелие“, том 1-й ст. 26.

4) Коли ми беремо „постійний“ і „перемінний“ капітал, то ми виходимо з того, що ці категорії перебувають у всьому с. г. Америки. Міжнародні аграрні проблеми книга 4 за 1928 рік.

них господарств, і тимчасом виштовхнули з сільського господарства сотні тисяч бідніших фермерів, які вже до того стояли на межі банкрутства і неспроможні були купити нові машини і господарювати за іншими більш дешевими методами. Що продукційність сільського господарства підвищується, дарма, що меншає фермерів та с.-г. робітників, говорять такі дані офіційної статистики.

Хоч за 5 років з 1922 до 1926 оброблювана площа скоротилась, продукція хліборобства за цей час виросла супроти продукції попередніх п'яти років¹⁾ на 5%, а продукція скотарства на 15%. . . . Продукційність на душу сільської людности через посилену механізацію та інтенсивніше використання с.-г. площі виросла протягом 5 років на 15%. Але який з усього цього висновок про суть агрокризи?

Поперше, через особливості динаміки постійного й перемінного капіталів у сільському господарстві, виступає особливо гостро проблема резервної армії, але тут вона модифікується в формі так званого „аграрного перезаселення“. Через наявність цього перезаселення заробітна плата в сільському господарстві дуже низька, а це дає можливість збільшувати надприбутки, що фіксуються в формі ренти.

І тому всяке найменше підвищення зарплати веде, навіть, за стабільних цін на с.-г. продукти до зниження ренти, а що рента фіксована в договорі, то кризує капіталіст.

А по закінченні оренди кризує землевласник, особливо, коли земля заборгована, або коли видатки землевласника неможна скоротити. Цей факт так вражає деяких буржуазних економістів, що вони ладні визнати за основну причину агрокризи підвищення заробітної плати²⁾. Вони не помічають того, що лише рух ренти приводить до такої ілюзії, що ніби рух заробітної плати є причина кризи. Взагалі ж, навіть у післявоєнній аграрній кризі американського сільського господарства витрати на роботу силу не зросли більше, ніж на інші елементи виробництва. Навпаки, коли фермери почали зменшувати собівартість, то вони найбільш знизили витрати на роботу силу, хоча вона й зросла не більш, ніж останні елементи собівартости с.-г. продуктів.³⁾

Особливості ж динаміки заробітної плати внаслідок особливостей динаміки постійного й перемінного капіталів приводять до того, що під час кризи часто дрібні парцельні господарства зростають швидче, ніж великі. Нарешті, слаба розвиненість капіталізму в сільському господарстві і те, що він переривається в робітному процесі капіталу, приводять до того, що не вважаючи на „аграрне перезаселення“ й на низьку заробітну плату, яка через природний закон фіксується рентою на цьому низькому рівні, капіталісти підчас гарячих робіт часто не можуть найти вільних рук. Звідси постійні скарги аграріїв „на брак вільних рук“. З цього ж факту випливає й особливість капіталообігу в сільському господарстві. Тут капітал рухається поволі. А тому йому раз-у-раз треба робити додаткові витрати. Тож сільські господарі мусять часто вдаватися по кредити, а як вони розплачуються раз на рік, то це ставить їх у дуже не вигідне становище на випадок зниження цін під час реалізації врожаю. А буває це майже неодмінно, бо основна маса продукції викидається в один час. Правда, тепер з посиленням капіталовкладень період

¹⁾ Не треба забувати, що попередні 5 років були роками найвищого піднесення сільського господарства в Америці через війну*.

²⁾ Див. Лівітський й. — „Сільсько-господарська криза у Франції“.

³⁾ Див. статтю автора. „Сучасна аграрна криза“ у „Віснику с.-г. науки“ за 1928 рік.

обігу капіталу скорочуються, а хитання цін у зв'язку з усе більшим усталенням світового ринку теж зменшується. Тепер, коли ми встановили, що всі особливості кризи сільського господарства постають із тих особливостей розвитку капіталізму в ньому, які виникають із факту існування земельної власності, особливості капіталагромадження, розвитку продуктивності праці, великої питомої ваги, природних явищ, великих рештків докапіталістичних господарських формацій, особливостей заробітної плати і, основне, особливостей утворення цін, усе це є наслідок існування в сільському господарстві земельної власності, ренти й цін на землю.

Тепер ми переходимо до особливостей форм періодичності наслідків агрокриз. Для криз загально-економічних усі дослідувачі дуже гостро ставили питання про їхню періодичність, про причину останньої. Аграрна криза цього не знає. А Кавтський, навіть, просто заперечує періодичність її. От, у своїй книжці „Теорія криз“ на ст. 57, він говорить: „капіталістичне сільське господарство так само бідує від криз, але це кризи інші, аніж індустріальні, вони не періодичні і не залежать від чергування останніх“. Правда, в статті „Фінансовий капітал і кризи“ він інакше висловлюється, а саме: „сельское хозяйство также может переживать периодические кризисы, но они никогда (підкреслення наше — Т. Б.) не совпадают с периодическими кризисами промышленности и имеют совсем другой характер“. Неможна сказати, щоб Кавтський тут стояв набагато ближче до істини. Ми вважаємо, що Кавтський, безперечно, неправий. Періодичність є і це періодичність криз загально-економічних. Ріжниця лише в тому, що, поперше, сільське господарство меншою мірою капіталізоване і тому там кризи довгий час дуже мало позначалися, подруге, через світовий розподіл праці промислова криза даної країни не обов'язково мусіла приводити до кризи свого сільського господарства, себто „інтерференція“ криз в сільському господарстві більшою мірою відбувалась, ніж у промисловості, потрете, тоді, як розвиток індустрії різко поширює ринок, сільське господарство (завдяки ренті) може це робити в слабшій формі, виключаючи роки 70-80, коли на сцену виступало не обмежене рентою американське сільське господарство та роки воєнні (для Америки), як і сучасне, знов таки Америки, але вже внаслідок технічної революції. Відкидаючи зв'язок між кризами промисловості та сільського господарства, Кавтський заперечує своїм же поглядам, викладеним в багатьох місцях його книжки „Аграрне питання“, де він говорить, що „індустрія криє в собі пружину не лише власного розвитку, але й розвитку рільництва“¹⁾. Це заперечує тому, що міська індустрія, відірвавши промисловість від рільництва, не лише поставила розвиток останнього в залежність від власного розвитку, але й на певнім ступені знов з'єднує його з собою на вищій базі. Дивно було б, коли б цукроварні кризували, а плантації розквітали.

Конюков так само вважає, що „якоїсь періодичности в настанні сільсько-господарських криз ми не спостерігаємо“. Хоча сам же далі зауважує: „Правда, слід відзначити, що криза західно-європейська чималою мірою збіглась з кризою промисловою. Але в цьому великому циклі промисловість мала й низьку менших циклів періодичних криз і їх неможна помітити в сільському господарстві“. Ми вже зазначали, чому цих дрібних циклів не помітно (точніш, мало помічали давніш), а тепер ми мусимо сказати, що це явище спостерігається рясніш, с.-г. кризи все більш стають „типовими капіталістичними“²⁾.

¹⁾ Ленін. — Том II, стор. 492

²⁾ Ленін. — Том II, стор. 494.

На цьому питанні, що є власне питання про особливості та спільне в промислових і с.-г. кризах, ми спинятимемось і далі докладніше. Тут тільки зауважимо, коли брати загально-економічні й спеціальні кризи, то побачимо, криза промислова, як криза, що відбувається у провідній галузі, завжди збігається з кризою загально-економічною, а значить викликає й кризу сільсько-господарську. А криза сільсько-господарська (криза капіталістична, а не стихійна) не раз-по-раз викликає кризу промислову, а значить і загально-економічну. Навпаки, буває, що криза не набує форм кризи матеріально-технічної. Далі, капіталістичні кризи сільського господарства з'явилися пізніше і менш чітко, як про це ми вже зазначали були. Воно правда, що більш капіталізм опановує, то різкіше проявляються ці цифри. Потім, крім зазначеної вже більшої проти промислової можливості інтерференції причин, що викликають кризу, ця можливість побільшується стихійними процесами. Так от, неврожай може затримати кризу сільського господарства, або навпаки,— що більш набирає ринок форм світових, то рідше це буває.

Що с.-г. кризи, їх циклічність залежить від циклічності промислової і що саме підвищення й падіння попиту промисловості зумовлює циклічність сільського господарства, а також, що ця циклічність існує, ми на доказ подаємо досить довгу таблицю індексів.

Що ми тут бачимо: перше й основне — це те, що ціни на с.-г. продукти йдуть слідом за промисловими з деякими лише відхиленнями, які завжди можна пояснити.¹⁾

Індекси цін в Англії та Германії

Роки	Германія		Англія		Роки	Германія		Англія	
	Сільська продук.	Промислова продук.	Сільська продук.	Промислова продук.		Сільська продук.	Промислова продук.	Сільська продук.	Промислова продук.
1870	115,4	110,8	116	135	98	101,6	102,1	85	83
71	127,3	113,0	122	137	99	96,2	116,0	81	95
72	129,3	155,0	127	157	1900	95,8	137,2	86	109
73	135,8	175,6	134	154	901	95,2	116,0	84	98
74	138,8	142,3	130	136	902	96,5	110,1	84	96
75	131,2	123,0	125	126	903	94,8	111,2	82	98
76	130,1	114,9	123	123	904	100,1	110,4	85	98
77	136,6	107,5	126	121	905	104,8	112,1	86	102
78	123,5	98,9	119	110	906	102,1	124,5	86	112
79	104,9	89,9	113	106	907	115,4	137,6	89	117
1880	118,2	113,8	117	114	908	112,9	122,8	89	100
81	115,3	104,8	118	109	909	115,4	117,7	81	102
82	106,8	105,0	111	109	910	109,1	120,0	92	110
83	107,1	101,4	111	105	911	120,7	120,7	93	112
84	36,5	96,5	98	95	912	132,9	137,2	101	120
85	90,8	93,0	92	95	913	116,6	141,8	96	123
86	84,4	89,6	89	91	014	124,2	138,6	101	120
87	85,5	90,9	88	91	915	152,4	151,3	134	147
88	93,9	96,6	89	94	916	144,1	144,4	162	190
89	102,3	108,4	93	95	917	140,7	146,0	211	243
1890	105,2	123,1	91	96	918	189,0	195,2	216	280
91	122,1	108,8	96	93	919	98,6	170,1	230	301
92	106,3	99,1	91	89	920	101,2	206,0	281	353
93	95,3	96,7	89	89	921	87,5	134,3	197	219
94	87,9	94,0	82	81	922	89,2	130,9	163	181
95	85,7	92,1	80	81	923	87,9	187,0	153	184
96	85,0	95,9	77	81	924	130,0	202,8	163	199
97	94,9	98,0	81	80					

¹⁾ Так, різкий скік угору індексу с.-г. продуктів у 1891 році пояснюється великим неврожаем.

Друге, що хитання відбувається циклічно. Майже правильно десятиліттями. Неточності цілком пояснюються. Так, перше різке падіння цін у Німеччині і Англії ми бачимо в 1875 році. Досить поглянути на індекси промислові, щоб побачити причину цього явища і в Німеччині, і в Англії; індекс промисловості різко упав ще в 1874 році. Причому особливо характерно це те, що зв'язок між кон'юнктурою промисловості й сільського господарства в Німеччині позначається точніш, ніж можна бачити в Англії. Це пояснюється просто. Німецький ринок с.-г. продуктів був закритий митами від світового ринку. Тому його кон'юнктура цілком визначалась станом німецької промисловості. Не те ми бачимо в Англії. Там ринок вільний і тому, навіть, при поліпшенні промислової кон'юнктури через великий завіз, ціни на хліб не підвищувались посиленням темпом. При падінні ж кон'юнктури могло бути навпаки, хоча закономірний зв'язок і тут позначався. 1896 рік є рік найнижчого падіння. У цьому десятиріччі с.-г. індексу, як у Німеччині, так і в Англії 1897 рік позначається вже піднесенням с.-г. індексу в одній і другій країні. Тимчасом, як промисловий індекс підноситься лише в Німеччині, виявляється той факт, що Англія вже не гегемон на світовому ринку. На цей час, як ми побачимо, Англія перестала бути лідером уже в цілій низці найважливіших індустріальних галузей. Тому, хоча кон'юнктура в англійській промисловості в цьому році ще не поліпшала, на цілому світі позжвавлення вже почалось і с.-г. ціни пішли вгору. Характерно, що коли поглянути на покупну спроможність промислових товарів 100 с.-г. одиниць, то 1906 року с.-г. криза мусіла б дуже загостритися, але цього не трапилось.

З 1900 року покупна спроможність німецького сільського господарства була особливо низька і в той же час кризи не було, була лише депресія. Це показує до якої міри рента сильно впливає в бік відміни на течію криз. Бо рента особливо сильно дає себе знати не тоді, коли не вигідне співвідношення між промисловими та с.-г. продуктами, а тоді, коли ціни на с.-г. продукти абсолютно падають. Це говорить за те, що неможна пояснювати повоєнну аграрну кризу американського сільського господарства лише співвідношенням між цінами промисловими й с.-г. не на користь останнім.

Той факт, що селянське і взагалі сільське господарство є здебільшого не спеціалізоване, зламає гостроту криз в сільському господарстві. Але твердження Конюкова, що „в сільському господарстві явище перепродукції не може мати такого розмаху, як в індустрії“, неслухне, бо хоч сільське господарство й поволі розгортає свою продукцію, та зате воно й не може відразу скоротити свою продукцію, як це може зробити індустрія. Так само непевне твердження й про те, що аграрні кризи ще й тим різняться, що с.-г. споживання дуже поволі звужується, або розгортається. Не плавко, це так. Непевність цього твердження про таку продукцію, як масло, яйця, шинка, цукор, вино й інше, дуже ясна. Так, навіть і споживання зернової продукції може звузитись, або поширитись. Досить навести цифри проф. Попова про те, що до 1912 року людність усесвіту зросла на 6-7%, площа на 20%¹⁾, а споживання на 40%. Ячмінь, наприклад, за 25 років перед війною зріс на 250-270%. Висновок Конюкова, що „с.-г. кризи не можуть мати такого гострого характеру і підкорять продукцію таким гострим хитанням, як це спостерігається в галузі промисловості“ певний лише в другій частині, але абсолютно невірний у першій, власне, запізнений. Бо зараз сільське господарство

¹⁾ Дивись також його статтю в „Проблемах“.

(власне капітал) кризує не менше, а навіть гостріше, ніж промисловість. Промисловість кризує лише тоді, коли є падіння цін на товари й при тому різке падіння, а сільське господарство може кризувати, хоч ціни не падають, як це можна бачити в нашої попередньої аналізи,

Гострота агрокризи мусіла б послабшати, вважаючи на меншу розвиненість капіталізму в сільському господарстві, але ця гострота посилюється наявністю ренти. Це ми побачили особливо яскраво на прикладі пововенної аграрної кризи. Таку ж непевну думку про гостроту агрокриз разом з Конюковим, мають Спектатор¹⁾, Кондратьєв, та й багато інших.

Промисловість кризує тоді, коли вона не може реалізувати пересічного прибутку, а сільське господарство й тоді, коли не може реалізувати надприбутку—ренти.

Яку ж силу має агрокриза для всього сільського господарства та для різних його галузів зокрема? Для промисловости ми знаємо, це є можливість, точніше—це є процес вирішення суперечностей, в які ставить капіталізм виробництво. Після вирішення їх, виробництво поширюється, стає на вищу базу і звичайно набирає ще більших противенств, далі розвиваючись. У галузі сільського господарства ми маємо те саме, хоча всяка буржуазна та дрібно-буржуазна наука й каже, що тут, мовляв, „зовсім навпаки“. Ось, що говорить Ленін з цього приводу: „аграрна криза, як і всяка криза зубожує маси господарів, вельми руйнує встановлені відносини власности, подекуди веде до технічного регресу, до поживалення середньовічних відносин і форм господарства, але в загальному й цілому вона прискорює суспільну еволюцію, витискує патріархальний застій з його останніх закутків, примушує до дальшої спеціалізації рільництва (один з основних чинників прогресу в капіталістичному суспільстві), дальшого запровадження машин і т. ін.“.

До цього треба додати, що криза, приводячи сільське господарство в цілому до спеціалізації, а звідси навіть і панування в дрібнішому селянському господарстві капіталістичних категорій, і далі це посовує, утворюючи переробку с.-г. сировини на „місті“, сполучаючи промисловість з сільським господарством. До цього треба додати, що поминаючи поодинокі випадки екстенсифікації, кризи в цілому приводять сільське господарство до різкої інтенсифікації.

Після кризи безперечно відбувається розвиток техніки, підвищуючи продуктивність праці в сільському господарстві, разом з тим підвищується ціна на робочу силу та скорочується довгість робочого дня, це, поперше, посилює конкурентоздатність дрібного селянського господарства, де хазяїн витрачає „свою“ силу, а сам собі не платить, подруге, працює з ранку до ночі. Такий дрібний господар остаточно кризує лише тоді, коли його „цінують“, коли він не виробляє трьома, або чотирма робочими силами за одну.

Отже тоді, коли велике капіталістичне господарство, кризуючи безперервно опановує дрібне капіталістичне селянське господарство має разом з недовитками й низку переваг. Перш за все його більша натуральність і вже згадувана можливість експлуатації, про яку Маркс каже: „межею експлуатації для парцелярного селянина не є ані пересічний прибуток на капітал, з одного боку, бо сам він є дрібний капіталіст, ані потреба в ренті, з другого — бо сам він землевласник.

¹⁾ „Однако эти циклонические колебания в сельском хозяйстве не сказываются так разрушительно, как в промышленности“ ст. 79 В. К. А. № 26 — Спектатор — „Аграрные кризисы“.

Абсолютна межа для нього, як для дрібного капіталіста є лише заробітна плата, її він, відлічивши різні витрати, виплачує сам собі. Він оброблятиме свою землю, доки ціна продукту покриватиме заробітну плату для нього, причому він часто спускається до фізичного мінімуму зароботної плати". Щодо впливу криз спеціально на селянське господарство, то він в основному позначається такими наслідками; 1) інтенсифікацією, бо зниження цін на с.-г. продукти вимагає у селянина ущільнення робочого дня, що нині при безробітті в промисловості може йти в основному лише шляхом інтенсифікації, що вимагає праці цілий рік, а це наближує характера с.-г. виробництва до промислового; 2) внаслідок кризи селянське господарство починає виробляти лише ті продукти, що мають будь-який попит на ринкові, а це приводить до дальшої товаризації, до дальшого включення (і глибокого включення) селянського господарства в загально-капіталістичну систему і це ще більше ставить його під удари кризи. І тому давно минули часи, коли Сісмонді міг писати: „селянин з своїми дітьми виконую всю роботу на своєму маленькому клаптику родинного поля, не платить оренди, ані тому, хто стоїть над ним, ані заробітної плати тому, хто стоїть ще нижче від нього. Він пристосовує своє виробництво до свого споживання, їсть свій власний хліб, п'є власне вино, носить одержу з виготованої вдома вовни та з льону, що сам він його зростив. Такий селянин мало піклується про ринкові ціни, тому що він мало продає й купує і ніколи не зубожіє він від від торговельної кризи“.

Чи аграрні кризи чи кризи а) с.-господарські та б) „кризи землеволодіння“, або „кризи ренти“.

Тепер серед марксистів зформувалось в основному дві думки про це питання.

Перша думка, що мала давніш та й тепер ще має більшість прихильників серед марксистів ось яка: „коли б сільське господарство було так само технічно розвинене, як і промисловість і, коли б технічні перевороти в сільському господарстві відбувались так хутко, як і в промисловості, а технічні перевороти могли, поперше, збільшити кількість землі, втягнувши необроблені землі в обробіток і, подруге, коли б, користуючись з нових способів обробітку, могли збільшити врожайність уже оброблених земель, то сільське господарство проходило б той таки типовий шлях, що проходить і промисловість“, себто були б тут кризи, як і в промисловості. Коли б сільське господарство переживало лише подібні кризи, то ніякої проблеми аграрної кризи не було б. Тоді довелось б сказати, що нема осібної теорії аграрної кризи, а є лише теорія капіталістичних криз, вона пояснює і промислові і аграрні кризи. А як в сільському господарстві продукційні сили праці надто мало розвинені проти промисловости, то довести для сільського господарства неминучість таких же самих криз, як кризи промислові, неможливо.

Сільське господарство може переживати специфічні аграрні кризи, себто такі кризи, які звичайно викликаються суспільними умовами розвитку капіталістичного сільського господарства, але не тими, що викликають звичайні промислові кризи.

Отже, погляд цей з поняття „аграрної кризи“ фактично вилучає неминучість с.-г. криз, як „суперечности між продукційною здатністю капіталу й вузькою базою споживання“. А в цьому, як відомо, суть капіталістичної кризи, треба лише підставити замість „споживання“ — „реалізація“. Отже, фактично т. Пікус, та ті що з нею, вилучаючи

поняття с.-г. кризи, залишають лише поняття кризи землеволодіння, кризи ренти, кризи феодальних рештків.

Другий погляд, що найяскравіше обстоює його тов. Спектатор, зводить „аграрну кризу“ лише до поняття с.-г. кризи, яка цілком залежить від кризи промислової й має лише ті відміни, що випливають із факту фізичної обмеженості можливості шуктого поширення споживання с.-г. продуктів. Він одриває „кризу землеволодіння“ від „кризи рільництва“, він вважає, що роля ренти в кризі є мінімальна. Він вважає, що с.-г. криза є лише звичайна криза однієї з галузей народного господарства.

Ми ж дотримуємось третього погляду. Ми вважаємо, що неможна поняття с.-г. кризи відірвати від кризи землеволодіння та ренти. Ми вважаємо, що вивчаючи процес виробництва й його кризи треба брати нерозривно весь комплекс соціально-економічних умов цього процесу виробництва. Отже, для нас є єдина „аграрна криза“ без ніякого поділу. Звичайно, в тій чи тій кризі можуть сильніше, або слабше проявитися ті, або інші якості, та це вже тільки стосується до конкретних криз. Отже, коли ми вживаємо терміна „аграрна криза“, або „сільсько-господарська криза“, то тут у нас повна тотожність.

Ми вважаємо, що є єдина капіталістична криза, виявляється вона в усіх галузях народного господарства. В одних галузях криза виявляється гостріш, у других менше, залежно від щабля розвитку в них капіталізму. Маркс, коли творив свою теорію криз, то він, хто хоч трошки уважно придивиться, творив її як теорію криз капіталістичного господарства взагалі, а не лише промисловості. Причина ж капіталістичних криз є противенство капіталістичного ладу. Причому кризи часткові викликаються часткою суперечностей. Причина кризи всезагальної — це всі суперечності капіталістичного ладу. Але зогляду на те, що в галузі сільського господарства через причини історичного порядку, — аналізу їх ми дали на початку статті, — капіталізм у своєму розвитку має цілу низку особливостей, що випливають із факту наявності феодальних рештків, а тому й відсталості сільського господарства, кризи сільського господарства, маючи основні причини криз спільних з промисловістю, мають низку особливостей. Значить, ці особливості, а не основні причини агрокризи й є предмет нашого вивчання.

Отже, основна причина особливості аграрної кризи є рента з її причинами й наслідками.

Щождо кризи аграрної взагалі, точніше криз капіталістичних в сільському господарстві, то вони викликаються розвитком всього народньо-господарського цілого і насамперед динамікою промисловості, як „провідної“ галузі капіталістичного способу виробництва.

КРЕДИТ І ЙОГО РОЛЯ В РЕКОНСТРУКЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

1. Кредит у системі переходового господарства.

Потребу кредиту, себто економічну базу, де постає кредит за капіталізму, треба шукати у двох моментах. Перший із них виникає з характеру обігу капіталу. Той факт, що капітал у своєму коловороті повинен проходити грошову стадію, є той підмурок, де будується за капіталізму величава й химерна будівля кредиту. Вона виникає як результат невідповідності коловоротів індивідуальних капіталів, через що сам коловорот капіталу ставиться під загрозу. Загроза ця реально постає як неможливість для капіталу скинути свою товарову форму та перетворитися на гроші. Кредит дає можливість продовжувати коловорот капіталу, усуваючи гроші, як проміжний ступінь. Кредит у цьому разі приводить до обігу в чужому підприємстві капіталу не звільненого з підприємства власника. Ми маємо клясичний тип комерційного кредиту, за термінологією Маркса. В комерційному кредиті предмет кредиту є капітал у коловороті, що тільки продовжує свій коловорот у чужому підприємстві. Основа, де виростає ця форма кредиту, є коловорот капіталу і спеціальна потреба зміни його товарової форми на грошову.

Другий момент, на якому базується кредит, теж виникає з коловороту капіталу, але зв'язаний з іншими його сторонами. Він виникає не так із потреби перетворення форм капіталу, як із того, що капіталом можуть бути не цінності взагалі, а тільки цінності у певних розмірах. Що розвиненіший капіталізм, то більше відчувається ця суперечність між намаганням цінностей відігравати роль капіталу і потребою набути для цього певних розмірів. Цінність перетворюється на нову якість — капітал лише при умові певних розмірів, себто кількості. У загостренні цієї суперечности відбивається протилежність між зростанням продукційних сил і основним економічним відношенням капіталізму — приватною власністю. Капіталізм, що виник на основі приватної власності, приводить продукційні сили до такого розвитку, коли перетворення в капітал частин, що звільнилися із коловороту капіталу, стає неможливим. Без втручання кредиту звільнені частини капіталу мусіли б проходити в часі кількісні зміни, потрібні на те, щоб цінності набули нової якості — стали капіталом. Кредит цей процес кількісних змін переносить з часу на простір, бо він акумулює окремі розділені цінності й перетворює їх на капітал. У цьому разі ми маємо передачу до чужих підприємств капіталів що звільнилися з коловороту і не могли вже у свого власника виконувати ролі капіталу. Це є за Марксовою термінологією клясичний вид банківського кредиту — обіг вільного капіталу в чужому підприємстві.

Ця формальна ознака — обіг капіталу в чужому підприємстві, в першому випадкові капіталу в коловороті, в другому — вільного капіталу, нічого ще не каже про суть кредитової операції. Її суть, як економічної категорії, полягає в утворенні відносин кредитора і довжника, відносин між капіталістом-власником і функціонером, як прошарками одної кляси — на ґрунті спільного їх протиставлення робітничій клясі.

Якже за капіталістичного способу господарювання всі господарські відносини фарбуються в капіталістичний колір, то й перетворення на капітал через кредит відбувається не тільки у звільнених з коловороту частин капіталу, прибутку на інші цінності капіталістичного походження, це перетворення відбувається і в цінностях цілком некапіталістичного характеру, наприклад: заощадження працівників і т. ін. „Кредит дає окремому капіталістові, або тому, кого вважають за капіталіста, у певних межах, можливість розпоряджатися над чужим капіталом і чужою власністю, а через них і над чужою працею“. (Маркс т. III, ч. 1. стор. 425).

Капіталістичний кредит дуже збільшує розмах виробництва капіталістичної системи. Маркс вважає саму поставу питання про можливість капіталізму без кредитової системи за нісенитницю. Цим він ствержує, що капіталізм ніколи не набрав би широкого розмаху, коли б бракувало кредиту. З цього погляду цікава є роль дрібного кредиту за капіталізму.

Дрібний кредит — ремісничий, сільсько-господарський і т. інш. за капіталізму, покликаний обслуговувати поширену репродукцію капіталу і капіталістичних відносин у сфері дрібного товарового виробництва. Дрібний кредит серед дрібного товарового господарства посилює капіталістичні тенденції, капіталістичну диференціацію. Однак цей вплив не завжди відбувається прямолінійно. Можна бачити найрізноманітніші відхилення, через які все таки пробивається основна тенденція зростання капіталістичних елементів у дрібному товаровому господарстві. До таких відхилень можна зачислити в передвоєнній Росії кредитування селянства на купівлю землі у великих землевласників.

Капіталізм проникав до сільського господарства Росії двома шляхами: з одного боку, капіталізацією поміщицьких господарств і з другого — роздрібненням їх і новим поступовим скупченням у руках селянської верхівки — ріст капіталізму з дрібної товаропродукції. Спроба змалювати дрібний кредит, як самопомогу дрібному господарству, як засіб охорони його перед руйнівними впливами капіталізму — неправдива. Таку роль дрібний кредит ніколи виконував, але лише тоді, коли це виникало з потреб розвитку капіталізму. Відомо, що дрібний кредит у сільському господарстві допомагає парцеляції великих і навіть капіталістичних господарств, коли потреба парцеляції виникає, як результат не досить високої норми прибутку в сільському господарстві. Капітал, залишаючи сільське господарство, шукає собі вигідного прикладання, дрібний кредит в даному разі ніби підсилює дрібне селянське господарство, а справді обслуговує перелив капіталів, що є рух для вирівнювання норми капіталістичного прибутку. Отже, дрібний кредит за капіталістичних умов є не що, як розгалуження кредитової системи капіталізму і обслуговує ті самі завдання поширеної репродукції капіталістичної системи господарства. „Кредитова система прискорює матеріальний розвиток продукційних сил, прискорює утворення світового ринку, доведення яких, як матеріальних підвалин нової форми виробництва, до певного щабля розвитку становить історичне завдання капіталістичного способу продукції“. (Маркс, том III, ч. I. стор. 427).

Кредит за переходною доби, подібно до інших категорій капіталістичної економіки, має дуже поважні модифікації. Основне в модифікації кредиту за переходною доби є те, що він перестає бути відношенням капіталіста, що функціонує, до капіталіста власника. Перестає він бути цим відношенням, коли брати господарство переходною доби в цілому. Цей процес виявляється в систематичному зменшенні питомої ваги приватно-капіталістичного сектора господарства. Коли брати наше

господарство не в цілому, а тільки за секторами, то ми можемо говорити про цілковиту зміну природи кредиту в усупільненому секторі, який зростає, а через те й поле діяльності цього модифікованого кредиту зростає. З сектора приватного, що поступово згортається, тільки у приватно-капіталістичному можна говорити про кредит у властивому розумінні. Значення цього приватного кредиту невелике, бо кредитова система, як організатор кредиту, перебуває в руках держави. Скупчений позичковий капітал у легальних приватно-господарських банках, як т-ва взаємного кредиту, великої сили не має, бо вся його діяльність проходить під законодавчим та економічним впливом соціалістичної держави. Позичковий капітал у цих організаціях не носить уже того характеру, який він має у капіталістичних банках, на ньому відбивається вплив соціалістичного сектора. Навіть нелегальний приватний кредит не має всіх рис капіталістичного кредиту, тим що на нього тиснуть умови незалежні від приватного сектора господарства, створені соціалістичним сектором.

Тим то неправдиве було твердження, що „природа банківського кредиту і в умовах радянського господарства лишилась суттю своєю тією таки, що й за приватно-капіталістичного ладу“¹⁾. Це твердження можна виправдати тільки в тій разі, коли б можна було довести, що радянська господарська система нічим своєю природою не різниться від приватно-капіталістичної системи. В дійсності ж між ними дистанція надзвичайна. За капіталізму поодиноке господарство становить телеологічну єдність, що ставить собі за мету одержувати прибуток. Це альфа й омега капіталістичного господарства. За переходового періоду, за диктатури пролетаріату народне господарство в цілому перебуває у стадії трансформації на телеологічну єдність на чолі з господарчим суб'єктом, який ставить собі за завдання раціоналізацію виробничого процесу і перетворювання його на процес соціалістичного господарювання, себто на процес господарювання на користь усьому суспільству. Переходовий період—диктатура пролетаріату є період формування господарчого суб'єкту. Його буття об'єктивується у плануванні, ступінь зростання останнього свідчить про ступінь зміцнення суб'єкту народнього господарства.

Кредит є один із чинників, що сприяє формуванню господарчого суб'єкту. Цю ролю він виконує, коли націоналізований, його роля тут—це роля аналогічна до ролі націоналізованої промисловости, транспорту, торгівлі, землі і т. д. Кредит відіграє ролю однієї з підойм формування суб'єкту народнього господарства—його трансформації на усупільнене. Цю ролю кредиту передбачав і Маркс. Він казав: „немає ніякого сумніву, що кредитова система буде міцною підоймою підчас переходу від капіталістичного способу продукції до способу продукції, що збудований на асоційованій праці, але тільки як один із ел'єментів у зв'язку з іншими органічними переворотами у самому способі продукції“. Кредит без націоналізації промисловости, земель і т. д. не міг би стати підоймою соціалістичного будівництва.

З другого боку, кредит у господарстві переходної доби існує тільки тому, що господарство має грошовий характер. І. Трахтенберг зауважує, що „радянський банк можна називати банком через те, що він зв'язує усупільнений сектор господарства з неусупільненим... Радянський банк, як система суспільного рахівництва і контролю, звернений до усупільненого господарства, а радянський банк, як банк, звернений

1) Киселев:— Значение кредита в конъюнктуре сов. нар. хов-ва.— ПЛ. х-во № 1. 1928 г.

до неуспішного оточення". Ця до певної міри правильна характеристика радянського банку виникає саме з того, що товаро-грошовий характер господарства переходової доби виникає із стику усуспільненого та товарного секторів. Це єдино можлива форма зв'язку між ними. В даному разі товаро-грошова форма взаємин використовується для соціалістичної переробки товарного господарства, себто до його знищення, як господарства товарного. Тут ми приходимо до того, що характеристика, яку дав радянському банку І. Трахтенберг, правдива формою, тим що між радянським банком і неуспішним сектором зав'язуються відносини формально подібні до капіталістичних, а суттю ця характеристика помилкова, бо відносини радянського банку до неуспішного сектора закладаються на зовсім інших засадах. У відносинах між ними головну роль відіграють не приватні намагання банку — дістати прибуток, а тільки народньо-господарські завдання, що має виконати їх банк. Завдання забезпечити перемогу соціалістичному сектору господарства. Що це так, про це свідчить величина нашого банківського відсотку, що регулюється не співвідношенням попиту й пропозиції на вільному грошовому ринку, який у нас дуже обмежений, власне, нелегальний, тільки свідомо визнається, виходячи із завдань, що стоять перед кредитовою системою.

Дрібний кредит — кредитування індивідуального селянського, бідняцького й середняцького господарства та кустаря й ремісника, за диктатури пролетаріату стає одним із засобів перебудови дрібного товарного господарства на велике соціалістичне. За допомогою державного кредиту ремісник і кустар поступово перетворюються на працівників соціалістичної промисловости, цей процес ми спостерігаємо на прикладі деяких кооперативних фабрик. За допомогою цього ж державного кредитування індивідуальні селянські господарства перетворюються на велике усуспільнене господарство. З другого боку, кредитування дрібного товаропродуцента, ремісника і кустаря, селянина бідняка і середняка, забезпечує їх від економічного впливу капіталістичних елементів в нашому господарстві. Цим кредитування дрібного продуцента підживляє можливість розвитку капіталістичних елементів в господарстві СРСР.

Загалом організація кредитування дрібного господарства за переходової доби слугує справі поборення капіталістичних тенденцій в дрібному товарному господарстві й перебудові його на соціалістичних засадах. Дрібний кредит обслуговує потреби поширеної репродукції соціалістичних відносин серед дрібних товаропродуцентів.

2. Фінансування народнього господарства СРСР і роль кредиту.

Для індустріалізації країни основне питання — це кошти. Тут і повстає важливіше для нас питання про шляхи акумуляції національного прибутку в нашому господарстві, з метою його перерозподілу відповідно до завдань індустріалізації. Вилучити певну частину національного прибутку для цієї мети лежить на обов'язку народньо-господарчого суб'єкту, в господарстві переходової доби — на пролетарській державі. Основні засоби, що вона має для цього в своєму розпорядженні, є політика цін, бюджет та кредит. Спираючись на націоналізовану промисловість, транспорт і т. інш., одне слово — на командні висоти народнього господарства, пролетарська держава проводить відповідну політику в усіх цих галузях. Основні принципи цієї політики ще раз сформульовані останнім XV з'їздом комуністичної партії так: „треба намагатися

поширити репродукцію державної індустрії на ґрунті поширеної репродукції в народньому господарстві взагалі, інтенсивнішого за капіталістичні країни темпу народньо-господарського розвитку і безумовного систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного сектора господарства, що є вирішальним та чинним моментом у всій господарській політиці пролетаріату¹⁾.

З цієї кардинальної тези випливає, що політика цін, оподаткування й кредиту мусить бути такою, щоб, забезпечуючи переважний ріст соціалістичного сектора г - ва, одночасно забезпечувала б також можливість поширеної репродукції народнього г - тва в цілому. Цей таки з'їзд ствердив попередню лінію на зниження промислових цін та намітив дальші шляхи до її переведення. Політика зниження цін на промислові товари з погляду перерозподілу нац. прибутку між промисловістю та сільським господарством означає збільшення пайки останнього в нац. прибуткові СРСР. З погляду наведеної шойно постанови ця зміна співвідношення цін може відбуватися доти, доки вона забезпечуватиме поширену репродукцію народнього господарства в цілому, та в ньому порівнюючи більший розмах поширеної репродукції соціалістичного сектора господарства. В системі апарату розподілу національного прибутку, його акумуляції в певних ділянках народнього господарства, ціни є перший і найбільшій ваги розподільник. Після розподілу зробленого через ціни набирають сили другорядні чинники розподілу нац. прибутку — бюджет та кредит.

Ріжниця в дії цих двох факторів в тім, що перший перерозподіляє дефінітивно, другий провізорно. З погляду господарської системи переходової доби основне значення перерозподілу буде в усупільненні певних, ще неуспільнених часток нац. прибутку. Бюджет це завдання виконує цілком, акумульовані ним кошти усупільнені безповоротно (не рахуючи таких випадків, як безповортне вкладання в інд. госп - во) — зібрані бюджетовою методою кошти з нижчої стадії — коштів приватних переходять до стадії вищої — коштів суспільних. Не те в кредиті, акумульовані кредитовою системою приватні кошти, усупільнені тимчасово, причому це усупільнення на термін, не тільки тимчасове, воно неповне, бо власник дістає відсотки. З цього погляду бюджетова метода усупільнення нац. прибутку є вища й доскональніша від кредитової форми. У нас в даний момент переважає бюджетова форма акумуляції, що цілком відповідає завданням переходового періоду.

Тов. Шаніна подає за 27/28 рік такі дані, що характеризують участь в акумуляції коштів різних ділянок фінсистеми в СРСР:

Від усіх коштів фінсистеми акумулює в % % :

Бюджет державн.	Бюджет місцевий	Кредитов. система	Соцстрах	Держстрах	Інші	Разом
56	9	13	9,7	2,4	9,9	100

Розподіляє за тими самими даними і т. Шаніна ; держбюджет 33%, місцевий бюджет — 17%, кредитова система — 30%, остання поміж розподілюваними коштами має з 40% бюджетових асигнувань.

Перевага бюджету в акумуляції коштів є цілком нормальна за наших умов, тим що бюджет виявляє : 1) велике значення державного господарства, 2) він є машина, що трансформує приватно-власницькі пайки нац. прибутку на усупільнені. Визнаючи, що за наших умов

1) З директив XV з'їзду про складання п'ятирічного плану нар. г - тва.

нормальним є переважне акумулювання коштів у бюджеті, ми зовсім не хочемо сказати, що дане співвідношення для нашого часу є нормальне. Навпаки, нам здається, що це співвідношення не зовсім нормальне і, визнаючи перевагу бюджету, нам здається, що для сучасних господарських відносин пайка кредитової системи повинна вирости.

Зовсім інакше розглядає цю справу проф. Каценеленбавм. Для нього „зовсім ясно, що ця політика (бюджетова метода акумуляції — Б) б'є по основному нерву нашого нар. госп - ва — по стимулюванню його продуктивності. Ясно, що ці методи вилучення прибутку послаблюють стимул до праці, послаблюють нагромадження прибутків і шанси на індустріалізацію. Коли ми хочемо поставити на правильні рейки проблему індустріалізації ми не повинні до акумуляції національного нагромадження підходити такими методами, що підривають стимули до праці. Цим методам протистоїть метода акумуляції чистого нац. прибутку за допомогою кредиту, — метода, за допомогою якої відбувалася індустріалізація в минулому“¹⁾.

Запам'ятаймо з наведеного, що проф. Каценеленбавм протиставляє бюджетову методу акумуляції кредитовій та що він вважає, що вона підриває стимули до праці.

Виходячи із свого твердження про шкідливість бюджетової методи акумуляції і потребу заміни її кредитовою, проф. Каценеленбавм приходить до висновку, що треба значно збільшити відсоток. Сплата високих відсотків, на його думку, корисніша для нар. госп - ва за бюджетове вилучення. Нарешті, „У всьому цьому важливий ще, сказати б, моральний бік справи. Важно, щоб уряд узяв чіткішу позицію у питанні про заощадження. Людність повинна почути авторитетне роз'яснення, що нагромадження заощаджень — це не гріх“²⁾...

Останнє викриває автора цілком. При величезній праці, що її веде уряд та партія для розвитку справи заощаджень, вимога від уряду декларації, що „заощадження не гріх“, свідчить, що справа йде не просто про заощадження працівників, а про капіталістичне нагромадження. Каценеленбавм виступає рішуче проти бюджетової методи акумуляції, оскільки ця метода є методом затирання й обрізування капіталістичних елементів в нашому господарстві. Він проти тої методи акумуляції, що сприяє розвиткові соціалістичних елементів у господарстві СРСР.

Шлях, що його пропонує проф. Каценеленбавм, для нас непридатний в основному через те, що він є шлях капіталістичної акумуляції. Сам автор визнає, що то є метода, „за допомогою якої відбувалася індустріалізація в минулому“. За наших економічних умов це означало б різке зниження припливу коштів до соціалістичного сектора. Мале підвищення % не могло б притягти чималих коштів, тому що при нашій бідності вкладання їх у підприємства обіцяє далеко більші прибутки. Коли б ми відмовилися від акумуляції коштів бюджетовою методою, то це відкрило б величезний простір для вкладання їх до приватно капіталістичних підприємств. Глитай і непман добровільно коштів, на звичайних умовах, не дадуть. Вони їх вкладуть до власних підприємств, а при умові послаблення натиску на них податкового пресу — вони будуть навіть конкурувати з державою за притягнення заощаджень працівників. Кошти можна було б притягти тільки за дуже високі відсотки, а це означало б знов таки посилити ролі приватно - капіталістичних елементів та створити для них базу зростання.

1) Проф. Каценеленбавм. — Индустриализация хоз - в и задачи кредита. Соц. хов. П. 1928 г.

2) Там же таки.

Пропозиції проф. Каценеленбаума неприйнятні для нас, бо вони розраховані на розвиток капіталістичної форми господарства. Вони тягнуть нас назад до нижчих форм господарювання, замінюючи досконалішу методу усупільнення національного прибутку — бюджетову методу, не так досконалою формою усупільнення — кредитовою.

Чи з цього треба робити висновок, що цілком закономірне те мале значення кредитової системи в акумуляції нац. прибутку, що вона посідає? Зовсім ні. Тим більше неможна погоджуватися з деякими авторами й узаконювати цей стан, формулюючи взаємини бюджету і кредиту, як взаємини акумулятора та розподільника. Бюджет акумулює, кредит розподіляє. Це формула пристосовання до тієї ненормально низької участі кредиту в чинній акумуляції, яка є.

„Тому, що, поперше, в Радянському Союзі ми бачимо співжиття різноманітних господарських систем (неусупільнене оточення), і, подруге, що домашнє господарство (споживання) ще далеке від усупільнення, у нас у всьому народньому господарстві залишаються товарово-грошові відносини, продукційний процес відбувається як рух метаморфоз різних форм капіталу, у сфері циркуляції функціонує позичковий капітал“¹⁾.

Капітал тут ужито в тому значенні, як це слово живається у всіх наших урядових актах, звітах і т. ін., тобто з обліком того стану, що капітал у властивому розумінні, як економічна категорія, є щось інше і не має поширення в СРСР. Поза цим з тез, що їх виставив проф. Трахтенберг, виходить, що кредит у господарстві переходнової доби є, коли існує товарово-грошова форма господарства й індивідуальне споживання. Коли виходити з цього, то ясно, що є такі сфери господарського життя, куди бюджет просякати не може. Індивідуальний характер споживання приводить до того, що в руках працівників постійно буває певна сума коштів. Ясно, що посягати на їх акумуляцію бюджетова система не може, вони ж становлять чималу величину в народньому господарстві. Сюди ж цілком належать заощадження, що їх роблять працівники. Бюджет ніяк не може похопити грошового обігу господарства, тільки кредитова система через економію грошових розрахунків може витворити з обігових коштів певний лишок, і його можна використати навіть для довготермінового кредитування. Потім того, бюджет не може охопити решти чистого прибутку в приватному господарстві й амортизаційних. Це виконати може тільки кредит.

Отже, між сферами впливу на акумуляцію коштів бюджетової та кредитової систем можна встановити розподіл за об'єктами. Бюджет, коли йде річ про його ролю як чинника усупільнення, має в приватному господарстві за об'єкт впливу ту частину прибутку, яка має остаточно усупільнитись, другу частину, що йде на поширену репродукцію в індивідуальному господарстві, на фонд споживання і т. д., може охопити своїм впливом тільки кредитова система. Коли взяти на увагу нашу систему оподаткування, що покладає найбільші тягори на капіталістичні елементи нашого суспільства та характер нашої економіки, тоді можна зформулювати крім поділу сфер впливу за об'єктами і поділ за соціальними групами. Бюджет забирає чистий прибуток (нагромадження) переважно в капіталістичних елементів — кредит у працівників. Певні податкові тягарі несуть і працівники, але поза тим решту, що стає нагромадженням у працівників, намагається вилучити через кредит, у формі вкладок і т. ін., в капіталістичних елементів ми це намагаємось робити і робимо що раз успішніше через бюджетові форми вилучення.

1) Трахтенберг. — Соврем. кредит и его организ., стор. 385.

Зважаючи це, а також і те, що розмах кредитової акумуляції зв'язаний з рівнем добробуту працівників, ми не можемо погодитися з твердженням проф. Трахтенберга, що „в зростанні кредитових метод (акумуляції — Б.) відбивається зростання капіталістичних елементів“. Така теза була б правильною за двох умов: 1) коли б продукційна сила дрібного товарового, зокрема селянського господарства, була вже доведена до крайніх меж, 2) коли б рівень добробуту (зарплата) пролетаріату далі не зростав, і вже розпочався широкий процес усунування споживання, себто ліквідація грошової форми зарплати. В дійсності ні того ні другого немає. Ми поруч колективізації дрібного селянського г-ва та будівництва радгоспів підносимо продукційні сили дрібного бідняцького й середняцького госп-ва, з другого боку — зростає зарплата робітників і, очевидно, ці процеси матимуть вплив на поширення діяльності кредитової системи. Вони поширять сферу прикладення кредитових метод акумуляції, але це аж ніяк не буде показником зростання капіталістичних елементів у нашому госп-ві. Виходячи тільки з цього, можна зробити висновок, що його робить той таки Трахтенберг, а саме, що „в радянському господарстві в сучасній стадії розвитку повинні рости та і друга метода“.

Нам здається, що функції кредитової системи в перетворенні прибутків людности, коштів суспільних організацій і т. д. в господарстві СРСР розвинені недосить. А що ці прибутки зв'язані в основному із способом споживання, що його дотримується суспільство СРСР, і з грошово-товаровою формою г-ва, яка ще зростає, то є підстави думати, що повинен зростати й обсяг діяльності кредиту в цій сфері. Це тим більше, що навіть для сучасного стану дрібного товарового г-ва і рівня споживання працівників мас, кредит у нас розвинений недосить.

Далеко не все ще поробила кредитова система, щоб організувати ті кошти, що звільняються з коловороту великої соціалістичної промисловости. Воно, правда, малі ще й самі кошти ті, проте явище це зв'язане цілком із тим напруженим станом фінансів нашого соціалістичного сектора, який складається внаслідок реконструктивного періоду. Зробити на цій підставі висновок, що в наших умовах завжди буде такий напружений стан, означало б, власне сказати, що ми ніколи не побороємо труднощів. Хто повірить цьому? Адже це труднощі росту, значить, вони минуть, коли ми виростимо, а ростемо ми доволі хутко. Отже, і тут є тепер поле діяльності для кредитової системи та ще більші перспективи розгортаються паралельно до зростання нашої господарської міцности. Ми покажемо вже другий бік діяльності кредитової системи, про організацію обігу „капіталів“, що не звільнилися з власних коловоротів, в чужих підприємствах. Це завдання цілком упирається в установлення правильних співвідношень в коловоротах окремих „капіталів“ у системі коловороту суспільного „капіталу“, як цілого. Зрозуміло, що ці два боки діяльності кредитової системи щільно ув'язані, удосконалення у виповненні другого завдання посилити виділення вільних грошових „капіталів“ і тим самим, сказати б, матеріально підтвердити доконечну потребу розвитку кредитової методи акумуляції.

Довести потребу скупчення ресурсів у народньому господарстві тільки бюджетовими методами і звести роль кредиту тільки до розподільника акумульованих в бюджетовій системі ресурсів неможна. Бюджетові методи не в силі охопити народньо-господарський процес акумуляції цілком. Поруч з методами бюджетового характеру, повинні зростати методи кредитової акумуляції, що цілком закономірно для даної стадії розвитку господарства переходної доби. Подібно до цього

цілком безпідставним і шкідливим є заміна бюджетових метод акумуляції кредитовими. Ці дві методи акумуляції ресурсів для фінансування народного господарства, одна одної не виключають, а тільки доповнюють. Між ними існує розподіл сфер-об'єктів.

3. Кредит і реконструкція сільського господарства.

Реконструкція сільського господарства України повинна виявитися в переборенні його організаційної та технічної відсталості. Головний огріх нашого сільського господарства є величезна роздрібненість господарства, що тягне за собою цілу низку наслідків і в основному визначає його технічну відсталість. З цієї роздрібненості й історичної спадщини низького стану продукційних сил в сільському господарстві в минулому і сучасному виникають основні труднощі сільського господарства України. Основні огріхи його з цього погляду — то низька працездатність і мала продукційність праці.

Тим то „основні шляхи реконструкції нашого сільського господарства повинні бути комбінацією збільшення працездатності сільського господарства разом з підвищенням продукційності праці. А що поширення обсягу с.-г. продукції і, зокрема, піднесення продуктивності праці неминуче зв'язано з посиленням капіталів сільського господарства, то цей шлях реконструкції, за дуже обмежених можливостей територіального поширення, є шлях підвищення загальної інтенсивності сільського господарства й збільшення затрат праці і коштів на одиницю праці“¹⁾.

Завдання реконструкції сільського господарства України, де усупільнений сектор має всього 2% людности та 4% земельного фонду, сходиться: 1) на соціальну перебудову сільського господарства, себто будівництва усупільненого сектора, що даватиме нам новий тип великого соціалістичного господарства, збудованого на засадах асоційованої праці, 2) на технічну перебудову його в організації території, підведення досконалішої технічної бази та широкого запровадження агрономічних знань.

С.-г. кредит є могутній засіб — підойма до реконструкції сільського господарства і соціальної, і технічної. Кредит, як засіб соціалістичної перебудови сільського господарства, виконує свою роль через переважне кредитування усупільнених заходів. А як кредит покликаний до обслуговування потреб бідняцько-середняцької людности, то найраціональніше це робити через кредитування їх на заведення усупільнених заходів, а саме — усупільненого реманенту і тяглової сили. „Кредитову політику щодо різних форм колективних господарств на різних щаблях їх розвитку треба спрямовувати на підсилення усупільнених елементів господарювання. При кредитуванні нормальних артілів і товариств СОЗ передусім треба кредитувати на реманент, тяглову силу і будівлі“²⁾.

До огріхів кредитування колективних господарств треба віднести: 1) недостатню сконцентрованість кредитів, що послаблювало їх ефективність і 2) незавсіди brano на облік реальні можливості виробництва колгоспів і їх перекредитувано. Отже, хиби кредитування колективних господарств є хиби недо — і перекредитування їх. Ці огріхи можна усунути, вживаючи так званої комплексної методи кредитування. Щодо колгоспів, то вона означає, що „з моменту організації колгоспу останній, на підставі умови з системою с.-г. кредиту (сільсько-господарське товариство або союз), забезпечується кредитуванням на низку років, із

¹⁾ „Пути народно-хозяйственного развития УССР, стор. 209, госплан УССР“.

²⁾ Там же таки стор. 218.

зобов'язанням виконувати агрономічні мінімуми, зазначені в умові, і обов'язковим здаванням с.-г. кооперації всієї товарової продукції колгоспу“.

Кредитуючи в основні капітали переважно колективні господарства, радянська система с.-г. кредиту не може викинути з поля своєї уваги потребу обслуговувати індивідуальні бідняцькі та середняцькі господарства. Це тим більше, що індивідуальне господарство, хоч і злиденне воно, має ще певні можливості до розвитку. Увагу, що її віддавала система с.-г. кредиту індивідуальним та об'єднаним господарствам, можна бачити з руху заборгованості системі с.-г. кредиту.

Головніші довжники системі с.-г. кредиту в мід. карб.¹⁾

	На 1/X—24 г.	1/X—25 г.	1/X—26 г.	1/X—27 г.	1/X—28 г.
Індивідуальне г.-во	8,1	13,84	22,136	47,283	61,404
Колгосп	1,2	3,6	4,3	7,6	20,
Інші об'єднання	0,2	1,72	3,72	12,12	20,35
Радгоспи	0,5	1,9	3,3	8,8	12

Найважливіший висновок з цих даних, що від року до року більша питома вага соціалістичного сектора сільського господарства в кредитах. Його обслуговування стоїть набагато вище за індивідуальне господарство. Та інакше й бути йому неможна, якщо кредит повинен відігравати роль підойми в колективізації сільського господарства. В цифрах обслуговування колгоспів перевищує індивідуальне господарство приблизно у 2,5 рази на одиницю земельної площі. Це коли виходити із суми заборгованості на 1/X—28 р. та з того, що на колгоспи припадає 4% земфонду України. Конкретні дані округ стверджують цей розрахунок.

На 1/X—28 р. мають заборгованості на 1 господарство і 1 гект. землі (в карбованцях)²⁾.

	На Миколаївщині		Мелітопільщині	
	На одно госп.	На 1 гект. землі	На одно госп.	На 1 гект. землі
Колгоспи	26,6	15,6	140	11,2
Індивідуальні господарства	61	6,4	67	9,8

Дані Миколаївщини сливе цілком відповідають пересічним даним по Україні, дані ж Мелітопільщини дають показники гірші для колгоспів. Однак, має силу те твердження, що кредитування соціалістичних елементів сільського господарства поставлене ліпше, ніж в індивідуальних господарствах. Вони не тільки в ліпших умовах кредитування, але всі нові колгоспи мають можливість діставати кредит. Це видно хоча б з того, що „Укрсільбанк“ розасигнував на 1/X—27 р. по сільбанках та кредитсоюзах 6.179 тис. карб. з республіканського фонду бідноти. За неповними даними решта невикористаних кредитів з фонду бідноти становила по сільбанках, кредитсоюзах та товариствах на 1/X—1927 р. близько 3,5 мід. крб. (Звіт Укрсільбанку за 1926/27 р.).

Фонд бідноти по Україні виносив так із 9 мід. крб., отже невикористаним лишилось більш як 30%. Причини тому були в умовах кредитування з фонду бідноти (85%, а тоді—70% мало йти на кредитування колгоспів). Склався такий стан, що кредит шукав, де б себе прикласти, праця коло організації колективних господарств відставала від кредитових можливостей. Кредит ішов поперед організації колективних

¹⁾ Дані на 1/X—1928 року попередні.

²⁾ Дідусенко. — „Ефективність с.-г. кредиту в індивідуальних та колективних господарствах.“

господарств. Нам здається, що це є нормальна його роля, бо його завдання є стимулювати поширену репродукцію нових соціалістичних виробничих відносин у сільському господарстві. Звичайно, це не виправдує бездіяльності організацій, що мали дбати за утворення колективів та й про те, де б прикласти невикористані 30% фонду. Ми хочемо тільки сказати, що можливість дістати кредит—це один із важливих стимулів до організації колгоспів.

Призначення кредиту — бути підмогою усупільнення сільського господарства не усуває, а навпаки, передбачає кредитування ще й індивідуального господарства. Кредитування індивідуального господарства не йде всупереч із завданням соціалістичної перебудови сільського господарства. Правда, дрібне селянське господарство має низку органічних хиб, і вони не дозволяють йому засвоїти багатьох дуже важливих елементів раціональної техніки. На Україні господарство найдрібнішого типу особливо поширене, близько 45% господарств мають 20% землекористування.

Треба визнати, що при такому стані завдання реконструкції сільського господарства можна повною мірою виконати тільки тоді, як змінити організаційні форми сільського господарства в бік його усунення і збільшення розмірів. Остаточню ми йдемо саме до повного зліквідування індивідуального селянського господарства і заміни його усупільненим. Однак, цей процес, темп якого від року до року поширюється, зв'язаний з утворенням деяких матеріально-економічних і культурних передумов, які є не скрізь і не завжди в достатніх розмірах. Через це процес розвитку нашого селянського господарства є подвійний—поруч основного процесу трансформації дрібного індивідуального селянського господарства на велике колективне відбувається процес розвитку індивідуального селянського господарства. Цей другий підвладний першому процес, який є процес удосконалення дрібного селянського господарства, має досить обмежені можливості з огляду на дрібність індивідуального господарства, але цей процес все таки відбувається, тим що є ще невикористані можливості поліпшення сільського господарства, навіть у рамках дрібного селянського господарства. З боку соціального цей процес розвитку дрібного селянського господарства знаходить собі вираз у все більшому виростанні ваги середняцького господарства в загальній масі дрібних селянських господарств.

Коли ми кредитуємо індивідуальне селянське господарство, то на перший погляд здається, що ми ухиляємось від основного завдання колективізації сільського господарства. А справді це не так. Кредитуючи дрібне селянське господарство, ми це, правда, в меншій мірі, ніж в колективі, але все таки збільшуємо ефект його господарювання і паралізуємо тенденцію до капіталістичної диференціації. З цього погляду кредитування дрібного індивідуального господарства можна розглядати як один із допоміжних засобів побороти капіталістичні тенденції селянського господарства. Допмагаючи через кредит піднятися бідняцькому господарству до середняцького, ми виконуємо потрібну для соціалізму роботу. Це не значить, що шлях бідняка до колективу лежить через його осереднячення, — нормально бідняк повинен прямо входити до колективу і в основному воно так і є. Однак, за наших умов можливе піднесення бідняцького господарства до середняцького. На цьому розвиток його не припиняється, господарство це разом з іншими середняцькими господарствами мусить з цього вищого щабля увійти до колективу. Для бідняцького господарства це шлях ускладнений, геть дорожчий, а через те він може бути тільки винятковим, зв'язаним з будь-якими особливими умовами. Однак, коли бідняк стає середняком, то це не робить з його

ворога соціалізму. Це тому, що між будівництвом соціалізму та інтересами середняка намагає принципових розходжень, які є між глитаєм і завданнями соціалістичного будівництва. Середняцьке господарство, як дрібне товарове господарство, може піти шляхами розвитку — капіталістичними або соціалістичними, як до того, в чіях руках перебувають і куди йдуть у своєму розвитку основні галузі господарства. За умов переходової доби, коли основні галузі господарства перебувають у руках робітничої класи і утворюють соціалістичний сектор його, середняцьке господарство теж прямує до соціалізму через кооперацію. Середняк іде в колективне господарство, бо він в основному — в пориванні знищити експлуатацію, товаришує робітникам, звідси й можливість соціалістичної перебудови дрібного селянського, зокрема середняцького, господарства.

Кредитуючи індивідуальне селянське господарство, ми виконуємо роботу, щоб використати ті, хоча й досить обмежені можливості піднесення продуктивності та працемісткості, що є в індивідуальному господарстві. З другого боку, кредитування, як встановлення певних зв'язків індивідуального господарства з соціалістичним сектором, є факт, що підготовлює усупільнення індивідуального селянського господарства.

Щоб забезпечити найдоцільніше використання кредиту в селянському господарстві, ЦК ВКП у своїй надзвичайно важливій постанові про організаційну структуру с.-г. кооперації так визначає порядок кредитування селянського господарства: „Кредитування селянських господарств система с.-г. кредиту має, як правило, переводити через відповідну низову сітку виробничих систем с.-г. кооперації і за умовами останніх з банками. Первісні виробничі кооперативи є відповідальні перед кредитовими т-вами за використання кредитів на призначення і їх своєчасне повернення“.

Поточного року капітальні вкладення до сільського господарства будуть дорівнювати 210 міль. Сюди входять тільки затрати на будівництво господарських та житлих будівель, на худобу та мертвий реманент. Крім того НКЗемсправ має вжити різних заходів (переселення, меліорація, землевпорядження і т. ін.) на суму 86 міль. крб. Таким способом без індустріалізації та контракції буде вкладено поточного року до сільського господарства 296 міль. крб. Із цієї суми тільки 55 міль. крб. є за рахунок власних вкладень усупільненого та приватного секторів сільського господарства ¹⁾.

З загальної суми 167 міль. крб. є вкладення за рахунок системи с.-г. кредиту порядком повернених позик та додаткових кредитів Центро-сільбанку.

Склад коштів системи с.-г. кредиту на Україні за джерелами, звідки вони покриваються, можна бачити з такої от таблиці:

Кошти системи с.-г. кредиту на Україні (без повторень).

		Заг. союзний і республік. бюджет.	Місцевий бюджет.	Залучені кошти	Власні	Разом	Зріст
1/X-24 р.	міль. крб.	13,0	1,8	4,9	0,7	20,4	100
	у %%	63,7	8,9	24,0	3,4	100	—
1/X-25 р.	міль. крб.	44,9	3,8	8,7	2,4	59,8	293
	у %%	75,1	6,3	14,6	4,0	100	—
1/X-26 р.	міль. крб.	61,1	4,8	17,5	5,3	88,7	434,8
	у %%	68,9	5,4	19,7	6,0	100	—
1/X-27 р.	міль. крб.	106,2	7,6	24,6	10,2	148,6	728,4
	у %%	71,5	5,1	16,5	6,9	100	—
1/X-28 р.	міль. крб.	175,0	11,5	30,5	14,8	231,8	—
	у %%	75,5	5,0	13,1	6,4	100	—

¹⁾ За даними контрольних цифр УСРР на 1928/29 рік, стор. 185 (рос. видання).

Характерний для складу коштів системи с.-г. кредиту на Україні є майже незмінний розмір залучених до системи коштів та велика питома вага коштів бюджету. Залучені кошти за 5 років вирости дуже мало, абсолютно, близько 20% і впала досить їх питома вага. Коли зважити те, що щось із 80% залучених коштів припадає на пайові та вкладки низової системи, то ясно стане тоді, що проблема „залучених коштів“ у системі с.-г. кредиту є передовсім проблема притягнення коштів селянства до кредитової системи.

В питанні про вкладення до сільського господарства коштів людності повинні мати чимале місце не тільки як безпосередні вкладення, але як і вкладення через кредитову систему.

Селянські кошти в основному мобілізуються державними позиками, пайовими спецвнесками та формою вкладів. По низовій мережі кредитової системи пайові спецвнески становили на 1/IV-28 р. 16,5 міл. крб., вкладки 8,4 міл. крб. Треба мати на увазі, що в сумі вкладок переважна частина належить юридичним особам, фізичним особам, вкладникам селянам належить менша частина, всього лише з 25% вкладів. До війни на Україні на 1/I 1915 року вклади в ощадно-позичкових та кредитових товариствах становили 69,2 міл. крб. Дистанція таких розмірів, що становить під сумнів саму можливість розвинення селянських вкладів.

В 1913 році по 25 т-вах Старобільщини вклади належали: духівництву та церкві—28%, землевласникам—6,4%, крамарям—8,6, сиротам—1,1%, службовцям та міщанам—18,4%, сільським громадам 2,9% і 34,8% селянам. Перші три категорії вкладників, що мали 43% всіх вкладів, для умов переходового господарства не існують, а інші лишилися і питома вага останньої категорії повинна б вирости.

Як видно з даних про грошовий обіг селянського господарства, ґрунт для розвитку вкладних операцій є. За даними ЦСУ грошові лишки на 1/I-1928 року в господарствах України становили: 1).

Лишки (пересічно) на кінець кожного місяця 1928 року в селянських господарствах України:

Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII ²⁾
Карбов.	11,37	11,28	11,19	10,81	12,18	12,45	11,92	14,62	14,34	13,57	15,19	15,49

З цього видно, що в селянських господарствах є грошові лишки і вони хитаються в межах 10-15 крб. В господарстві завжди лежить 10-15 крб. і завдання тут в тім, щоб вони лежали в товариствах. Треба зазначити, що цей непорушний лишок не є всім, що можуть охопити кредитові операції товариства. Цей лишок, що складає по Україні 40-60 міл. крб. є величина, аналогічна до лишку поточних рахунків, себто така величина, яка при охопленні її кредитовими установами, могла б служити для довготермінового кредитування сільського господарства. Коли ці грошові лишки не надходять до товариств, то це можна пояснити такими моментами: 1) хитанням цін, 2) недостатньою працею товариств, 3) вигодою що дає приватна позика, 4) браком дрібного кооперативного кредиту.

На селі існує приватний грошовий ринок. Наочно про це свідчать склад кредиту. За джерелами, що їх маємо, селянське господарство дістало у %% (січень 1928 р.) від мережі с.-г. товариств—18%, від інших товариств і суспільних організацій—4,9%, від приватних осіб—64,9%, невідомо звідки—12,2%. За час з березня 1927 р. по березень-

1) Україна.—Статистичний збірник ЦСУ стор. 179.

2) Там таки, стор. 18.

1928 року пайка кредитів, що її дістали всі селянські господарства за джерелами, з джерела сітки товариств і інших суспільних організацій ніколи не перевищувала 40%.

Усуспільнена організація кредиту охоплює на селі не більш як 40% усього кредитового обігу. Решта припадає на середселянський кредит. В цьому кредитовому обігові, очевидно, жваву участь беруть як кредитори, і глитайські господарства. Таким чином ці сільські, так звані, міжсусідські позики, в якійсь частині правлять за одну з ділянок, де наростають глитайські елементи на селі. Деякі дослідники цей позичковий капітал вираховують у розмірах 35-40 міл. крб., а ми вважаємо, що це є мінімальні розміри, бо потенціально всі грошові лишки в розмірі 40-60 міл. можуть повернутися на позики, при цьому треба врахувати можливість повернути на короткотермінове кредитування не тільки ці грошові лишки. Питання про притягнення лишків вільних селянських грошей в формі вкладень і розвиток приватного кредиту на селі є різні боки одного питання. Позики міжсусідського типу поширені через те, що позики, які видають товариства, часто недостатні на розмір, а найбільше через те, що кредитування товариств не забезпечує селянського господарства дрібним короткотерміновим кредитом. Для того, щоб товариства витиснули міжсусідські позики й дістали до своїх кас грошові лишки селянського товариства і щоб охопили весь його грошовий обіг, вони мусять поширити короткотермінове кредитування, з розрахунком на ліквідацію цих середселянських позик. Тут справи підуть саме так, що активні операції повинні випередити пасивні і стати за причину останніх. Ці заходи важливі тим, що вони є одночасово й заходами ліквідації одної з ділянок, де можуть виростати приватно капіталістичні елементи.

З погляду на розвиток кредитової системи поширення короткотермінового кредиту в товариствах, що воно мусить відбиватись поруч збільшення охоплення обігу селянського господарства кредитовим товариством, визначатиме розвиток останнього в напрямкові заведення соціалістичного обліку і рахівництва.

Саме в цьому напрямкові лежить нормальний шлях розвитку кредитової системи СРСР. Реконструкція сільського господарства підсилює соціалістичний сектор у ньому та інтенсифікує зв'язок сільського господарства в цілому з промисловістю, а це вимагатиме збільшення обліково-розрахункових функцій розгалужень кредитової системи в сільському господарстві. Саме в такому напрямкові накреслює розвиток с.-г. кредитового т-ва вже цитована постанова ЦК ВКП, яка між іншим вирішує і суперечки про спеціалізацію кредитових т-в. Через її велике значення ми приводимо відповідний пункт постанови цілком: „В міру виділення виробничо-збутових функцій із с.-г. кредитових товариств і переходу їхнього до кредитування виробничих об'єднань і колгоспів с.-г. кредитові товариства повинні перетворюватися на спеціальні організації з кредитовими функціями. Залучаючи до складу своїх членів, як колгоспи і первісні виробничі с.-г. кооперативи, так і індивідуальні господарства (тою мірою, якою вони не охоплені виробничими об'єднаннями), кредитові товариства повинні зосередити свою діяльність на мобілізації заощаджень люду і кооперативних організацій, на виконанні функцій низової розрахункової каси, на контролі над фінансовою діяльністю первісних с.-г. кооперативів, фінансовим обслуговуванням обігу між містом і селом та виконанням доручення фінансових установ. Відповідно до цього району діяльності с.-г. кредитового товариства повинен поволі збільшуватися“.

Як видно, постанова ця передовсім визнає за потрібну кредитову спеціалізацію. Досі головними прибічниками цього погляду були робітники кредитових установ. Навіть у накресленій п'ятирічці для України автори вважали за потрібне заховати за кредитовими товариствами мінімум ще п'ять інших функцій. Постанова ЦК ВКП про оргструктуру с.-г. кооперації це питання радикально розв'язує. Але найважливіше у цій постанові—це напрямок діяльності т-в, вони повинні „зосередити свою діяльність на мобілізації заощаджень... виконанні функцій низової розрахункової каси, на контролі над фінансовою діяльністю, фінансовим обслуговуванням обігу між містом та селом“, себто справа тут про утворення на селі справді низових кредитових центрів, що саме й потрібні селу під хвилю посиленої перебудови дрібного селянського господарства на нових колективістичних засадах.

Окремо стоїть питання контракції, що є спосіб фінансування сільського господарства, вживається в чималих розмірах через кредитову систему і багато важить в системі фінансових засобів впливу на сільське і передовсім на селянське господарство. Контракція є такий спосіб фінансового впливу на селянське господарство, що обмежує його, як господарство товарного типу. Через контракцію дрібний товаропродуцент поступово втрачає свою незалежність і працює на безпосереднє замовлення соціалістичної промисловости. Грошовий аванс у контракції можна розглядати як постачання виробникові засобів виробництва.—що більше він їх потребує, то ілюзорніша є його самостійність. Авансування виробника через контракцію перетворює дрібного товаропродуцента на хатнього робітника соціалістичної промисловости. Цей стан можна розглядати як першу, може найнижчу, ступінь перетворення дрібного товаровиробника на асоційованого продуцента. З цього видно, що контракція своїм впливом дуже відрізняється від впливу кредиту взагалі. Навіть питання про правомірність зараховання контракції до форм кредитування може стати спірним. Саме через це ми вважаємо за доцільне винести за дужки цієї праці питання контракції.

Кредитова система є неминуча підойма в реалізації лєнінського пляну соціалістичної перебудови села. Створення нових соціалістичних відносин на селі, підведення нової технічної бази під сільське господарство, розвинення переробної індустрії, неможливо без фінансової підтримки. Про це В. І. Ленін писав: „Кожний суспільний лад настає тільки за фінансової підтримки певної кляси. Не треба нагадувати про ті сотні й сотні мільйонів карбованців, яких коштувало народження „вільного“ капіталізму. Тепер ми повинні усвідомити та перетворити на дійсність, що в сучасному той суспільний лад, який ми повинні підтримати більше звичайного, є лад кооперативний“¹⁾.

Кредит для нас є одна з форм фінансування нового суспільного, в даному разі кооперативного ладу в сільському господарстві.

Що кредит, як форма фінансування, став підоймою розвитку кооперативного принципу господарювання в сільському господарстві,—в цьому є його історична місія. За капіталізму кредитування дрібного селянського господарства зусилувало капіталістичні танденції в ньому, в переходову добу кредитування обслуговує інтереси поширення соціалістичних виробничих відносин у сільському господарстві.

¹⁾ В. І. Ленін.—Твори, т. XVIII, ч. 2, стор. 141.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗПОДІЛ ТА ПРИБУТОК У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ.

Розглядаючи питання про розподіл, ми повинні виходити з готових суспільних, що вже склалися на ґрунті виробництва відносин, бо розподіл є зворотний бік виробництва ¹⁾).

Щільний зв'язок форми господарства зі станом виробничих сил ставить у залежність питання про розподіл з останнім. Усяка форма розподілу обов'язково виходить з основного чинника виробництва, що на ньому вона й виростає. В умовах сучасного суспільного ладу той чинник є капітал. Якщо так, то капіталістичний спосіб виробництва зумовлює собою не тільки об'єкт, а й форму відповідного йому розподілу. Було б неслухно твердити, що наукова теоретична економія „не надає істотної ваги розподілові“. Нема також проблеми розподілу, як помилково вважає Солнцев. ²⁾

За глибоку помилку ми вважаємо також твердження П. Струве, що „саме поняття розподілу є методологічна фікція“. Або далі: „неможна встановити ніяких абстрактних засад про розподіл, ніяких його законів. Як розподіляється продукт між суспільними класами — зовсім не впливає з цілковитою певністю ні з абстрактного розчленування суспільства на класи... ні з ролі об'єктивних чинників виробництва, ³⁾“. За ним іде і Н. Шапочников, що вважає ці зауваження Струве за „близькі до істини“.

Отже, П. Струве та його наслідувачі зводять проблему розподілу до факту, що підлягає простому описові. ⁴⁾ Соціально-економічні явища, що доповнюють і йдуть з суспільно-економічними відносинами виробництва, зовсім відокремлюються, штучно ізолюються. Виявляється намагання все більше звузити проблему розподілу до простої емпірії. За такої постановки питання, найважливіша проблема теоретичної економії залишається поза зв'язком та залежністю від законів теоретичної економії. Звичайно проблему розподілу, взяту саму від себе, незалежно від виробництва, від виробничих відносин (як щось самодовільне) неможна правильно розв'язати. Так само неможна і протиставити виробництво розподілові (Булгаков і інші), як і навпаки. „Виробництво, розподіл, обмін і споживання — те саме, але всі вони утворюють собою частину цілого, відміни серед одности“ (Маркс — Вступ до критики політекономії, стор. 23). Тільки так можна і треба підходити до висвітлення та розв'язання проблеми розподілу в теоретичній економії. Розподіл у широкому розумінні слова має в собі розподіл виробничих сил капіталістичного суспільства, а також продуктів і вартостей, що воно виробляє, між відповідними суспільними класами. Нас цікавить вужче

¹⁾ „Відносини та способи розподілу є (тому) лише зворотний бік агентів виробництва“ К. Маркс. — Вступлення к критике политической экономии. 1922, стор. 18.

²⁾ С. Солнцев. — Заработная плата. как проблема распределения. 1925 г.

³⁾ „Русская Мысль“. Книга 1, 1910 р. стор. 120-121. П. Струве. — Социальная теория распределения. Н. Шапочников. — Теория ценности и распределения, 1912 г.

⁴⁾ „Новые идеи в экономике“ Сборник № 1. Учение о распределении общественного дохода. СПб, 1913, стор. 11.

завдання — розподіл, закони руху в сучасному капіталістичному суспільстві (на базі сільсько-господарського виробництва) тієї частини суспільного виробництва, що зветься національним прибутком, тобто проблема розподілу, як соціальна проблема. Видимо насамперед і треба з'ясувати джерела та природу тих видів прибутків, що в тій чи тій формі та пропорції дістаються учасникам сільсько-господарського виробництва.

В абстрактно-уявлюваному капіталістичному суспільстві ми маємо дві антагоністичні класи — капіталістів та найманих робітників. Закони руху, участь кожної з зазначених клас у розподілі національного прибутку і висвітлює політична економія. Не так справа стоїть у сільському господарстві.

У сільському господарстві на одміну від промисловості „учасником“ капіталістичного способу виробництва, крім капіталістів (фермерів) і с.-г. робітників, виступає класа землевласників. Землевласник „приходить уже *post tactum*, через відносини власності на сили природи“¹⁾.

Тому і земельний додатковий прибуток поділяється на прибуток орендаря та земельний ренту (Енгельс, Анти-Дюрінг).

Не бувши агентом виробництва, а лише власником найголовнішого знаряддя с.-г. виробництва, він, власник, вимагає від капіталіста-підприємця не аби-яку пайку прибутку за право прикладання капіталу та праці на його землі. Це повинно, очевидячки, істотно ускладняти та міняти розподіл тієї частини неоплаченої праці, що в царині промислового виробництва по праву сильного цілком потрапляє до рук капіталістові-підприємцеві. На ґрунті сільсько-господарського виробництва та розподілу серед основних трьох клас (с.-г. робітники, фермери-капіталісти та землевласники) розгортається боротьба. Витвором цієї боротьби та взаємин клас у капіталістичному суспільстві є ті форми розподілу що набувають вигляду заробітної плати, прибутку фермера-капіталіста та ренти. Характер кожного з цих видів прибутку, має очевидно, зумовлюватися капіталістичним способом виробництва. Тимто розподіл у сільському господарстві (як і в обробній промисловості) має такий самий історичний характер, як і його база, відповідний до нього спосіб виробництва. Одна з особливостей сільсько-господарського виробництва є нерівномірний та ступеневий розвиток у ньому капіталізму²⁾ (проти промисловості).

Нерівномірний розвиток капіталізму в сільському господарстві з'ясовується доволі економічними перешкодами, що їх утворює земельна власність, а також рядом інших особливостей сільсько-господарського виробництва (сила дрібних селянських господарств, сезонність виробництва, відсталість його тощо). Ці особливості гальмують розвиток виробничих сил у сільському господарстві і повинні відповідним способом відбитись і на розподілі продуктів суспільного виробництва.

Дві основні форми є характерні для сучасного с.-г. виробництва: велике капіталістичне і дрібне селянське господарство (Ленін, Кавтський, Лященко, Маслов).

¹⁾ „Як у капіталі та капіталісті, — що насправді є не що, як персоніфікований капітал, — продукти стають самостійною силою супроти виробників, так і в земельному власникові персоніфікується земля, що теж стає дибки і, як самостійна сила, вимагає своєї пайки у виробленому за її допомогою продукті. Не земля вимагає частини продукту на вішкодування та підвищення продуктивності, а замість неї земельний власник дістає свою пайку продукту на своє користування та розтрату“. (Маркс. — Капітал, том III, ч. 2, 1908 р. стор. 358).

²⁾ „Капіталістичний спосіб виробництва лише повільно і нерівномірно охоплює сільське господарство, як це можна спостерігати в Англії, класичній країні капіталістичного способу виробництва в царині хліборобства“ (Маркс, том III, ч. 2, 1908 р. стор. 212).

Докапіталістичні форми виробництва довго живуть у сільському господарстві. На певному етапі розвитку вони самі зумовлюють існування капіталістичних підприємств у сільському господарстві¹⁾, чого немає в промисловості.

Величезні масиви дрібних селянських господарств заходять у певні відносини на ґрунті виробництва, обміну та розподілу не тільки з клясою капіталістичних підприємств, а й з земельними власниками. Через те дрібні селянські господарства ми не можемо вилучити з поля нашої уваги, вони теж є об'єкт нашого досвіду. Це ще більш важить, що некапіталістичні дрібні сільські господарства у своїй масі становлять більшість селянства всіх капіталістичних країн. Зверхній капіталістичний спосіб виробництва надає відповідного забарвлення, освітлення всім формаціям, що в ньому потопають²⁾.

Це в однаковій мірі стосується й до селянського господарства. Через це й форма селянського прибутку повинна зазнати відповідної зміни модифікації. Якщо в основі розподілу лежить виробництво, як примат, а в капіталістичному сільському господарстві все це має за свою підвалину капітал, то останній має стати за вихідну точку нашої аналізи. Його особливість у сільському господарстві повинна відповідно відбитись і на категоріях прибутку.

Проблема розподілу в сільському господарстві, як соціальна проблема, досі достатньо не висвітлена і навіть не поставлена ще³⁾. В суті суперечки в питанні про розподіл не розгорталися в с.-г. економічній літературі.

Рікардо, як відомо, визнавав, що ріст заробітної плати та ренти, це та причина, що знижує норму прибутку. Величезна пайка вигід від економічного прогресу дістається землевласникам на шкоду капіталістам і в меншій мірі робітникам. Звідси його вороже ставлення до класи землевласників. Ріст хлібних цін і ренти, підвищення заробітної плати, зменшення норми прибутку — ось тенденції розвитку в розподілі суспільного прибутку. Рікардо поставив широку проблему розподілу в теоретичній економії, зробив її центром свого дослідження. Він перший висунув проблему розподілу пайок суспільного продукту поміж класами не в натурі (як Сміт), а у відносних пайках вартости продуктів. З класиків сільсько-господарської економії Тюнен був близький до правильної постановки проблеми розподілу взагалі (як закону розподілу суспільного прибутку поміж класами). Він не вдовольнявся принципами екстенсмінімуму, до якого зводив заробітну плату Рікардо і висунув гіпотезу двох робітників, намагався встановити величину заробітної плати, що невідомо чому повинна спинитися саме на певному рівні.⁴⁾ Тюнен звів усе до боротьби двох клас (капіталістів і робітників): при цьому капіталіста, як особу, що впливає на рівень заробітної плати, він ігнорує. Він обмежується тільки постановою проблеми відносин між капіталістом

¹⁾ „У межах капіталістичного способу виробництва неможна сподіватись на повне витиснення дрібного виробництва в хліборобстві, бо самі капіталісти та аграрії намагаються відродити його, коли збідніння селянства зайшло надто далеко“ (Ленін, том IX стор. 24).

²⁾ „Це загальне освітлення, що в ньому потопають усі інші фарби і воно модифікує їх в їхніх особливостях. Це особливий етер, що визначає вагу всякого буття, яке в ньому виступає“ (Маркс. — Вступлення, стор. 32).

³⁾ „Досі економісти, а надто соціалісти, ставили соціальну проблему, як проблему розподілу навіть не національного прибутку, а прибутку підприємства між робітниками та підприємцем. Цим спрощувалася постава питання“ (П. Маслов. — Наука о народном хозяйстве. Вып. 2, Госиздат, 1922 г. Иркутск, стор. 179).

⁴⁾ Шапочников. — Теория ценности и распределения. Стр. 159.153.

та працею. Самої проблеми йому не вдалося розв'язати, він сам визнав її утопічність (див. критику у Селнцева і Шапочникова).

Найновіші економісти, або потрапляють у полон до старої буржуазної класичної школи, або роблять крок назад у питанні про розподіл і прибуток у сільському господарстві. Так, от у Лавра ми не знаходимо навіть тієї постави проблеми розподілу, що висунув Тюнен. Лавр підмінює її на сільсько-господарське рахівництво, що його практичної ваги ніхто не заперечує, але соціальна проблема розподілу пасе задніх.

З російських теоретиків П. Маслов щільно підійшов до проблеми розподілу ввагалі. Але його позаісторичні категорії, що ними він оперує, позначились своєю розпливчастістю, натуралістичним підходом до цього питання. Суттю своєю всі буржуазні та дрібно-буржуазні економісти і не можуть не то розв'язувати, а й ставити проблеми розподілу національного прибутку, як певну соціальну проблему. Вони підходять з приватно-господарського погляду, що збігається з інтересами підприємця, або земельного власника. А це виробить до далеко невігідних для них висновків.

Проблема прибутку в сільському господарстві.

Прибуток, як відомо, є одна з найважливіших категорій теоретичної економії. Рівень прибутку часто править за показника вигідності або невігідності підприємства, його процвітання або деградації в умовах товарово-капіталістичного господарства. Конюков ¹⁾ вважає, що в питанні про прибуток у сільському господарстві можна цілком задовольнитися висновками політекономії. Цього зовсім недосить хоча б через те, що таким підходом ігнорується своєрідність капіталістичного способу виробництва та розподілу в сільському господарстві. Далі ми й спробуємо це підтвердити.

Багато економістів сходяться на тому, що сільсько-господарське виробництво має на меті діставати найвищий прибуток ²⁾. Маркс каже, що капіталістичне підприємство (а значить можна додати і сільсько-господарське), має на меті утворювати максимум надвартости, або максимум додаткового прибутку з мінімумом авансованого капіталу ³⁾. Та що звичайно розуміють під прибутком, часто важко буває навіть установити. Про це можна судити хоча б з робіт такого відомого с.-г. економіста, як Ф. Д. Гольц ⁴⁾. Він, аналізуючи поняття чистого прибутку в трактуванні всіх своїх попередників, і сам дає досить невиразне формулювання. Слідом за цим буржуазна с.-г. економія в своїх роботах скеровує свою увагу на відшуканні найкращих способів і методів підвищувати чистий прибуток, подаючи різні поради підприємцеві в цій справі. Наприклад, Аеробое писав, що тепер замість того, чи рентабельна дана галузь, треба ставити питання: „в яких межах дана галузь в стані підвищити чистий прибуток усього виробництва“ ⁵⁾. Усі економісти отак підходять до питання, зачіпають більше організаційно-технічні моменти виробничого підприємства, самі його інтереси, незалежно від інших, не заглиблюючись в соціально-економічну суть питання.

Вони базуються на приватно-господарському погляді. Про це зовсім ясно заявляє Лавр ⁶⁾. Він вважає за велике досягнення Теєра,

¹⁾ Конюков. — Сельско-хозяйственная экономия. Стор. 106.

²⁾ Зомбард. — Современный капитализм. Том II, вид. Скирнунта. „Единственным назначением земледелия становится давать возможно высокий чистый доход“ (стор. 84).

³⁾ Маркс. — Теория прибавочной стоимости, стор. 208.

⁴⁾ Ф. Д. Гольц. — Сельско-хозяйственная таксация. Москва 1913 р.

⁵⁾ Аеробое. — Основы сельско-хозяйственной экономии. СПб 1912 р. стор. 204.

⁶⁾ Лавр. — Экономия сельского хозяйства, Москва, 1925 р. стор. 23.

що є фундатор сільсько-господарської економії, те, що він поклав в основу підприємницький погляд замість принципу домашнього господарства, що панував досі. Сам Лавр досить добре засвоїв цю методологію Теера, але далі цього не пішов. Правда, йому не чужий і народньо-господарський погляд, який у нього сходить на те, що народньо-господарський прибуток виділяється як певне рахункове поняття¹⁾. При цьому воно зовсім не ув'язане, не впливає безпосередньо з усієї його концепції. Спробуймо підійти до питання про прибуток з приватно-господарського погляду.

Сільське-господарське підприємство з досконалішою технікою, ніж середньо-технічні умови виробництва, дає й більший прибуток²⁾. Це значить що рівень прибутку зумовлюється розвитком виробничих сил, кінець - кінцем розвитком продуктивності праці. Але антогоністичні суспільні відносини у сучасному капіталістичному суспільстві, в сільському господарстві зокрема стоять на перешкоді дальшому прогресивному розвитку прогресивних сил, хоча рівень експлуатації може підвищитись. Землевласники, приміром, можуть здавати землю в оренду селянам і діставати високий прибуток; поруч цього маса селянських господарств, може залишитися і залишається в злиденному стані. Крім того, плутаючи суспільне та приватне господарства, забувають те, що приватне господарство підлягає умовам, що їх витворює сукупність господарств, утворюється очевидна співпорядкованість тощо. „Кожне приватне господарство у своїх зовнішніх зносинах з іншими господарствами, повинне неодмінно підлягати тим умовам, що виробляються і ставляться цілою масою господарств... Кількість і якість праці та продукту, що його виносить на ринок приватне господарство, так само як і здобуваного в обмін, ні в якому разі не залежить від його волі, так само як і від волі другої сторони в обміні“³⁾. Всяке приватне господарство пристосовується до умов та вимог ринку. Тому випадкові обставини, що зумовлюють існування поодинокого підприємства неможна піднести на рівень чинника, спроможного регулювати суспільні відносини, хоча вони й є окремі одиниці які складають ціле.

Отже, з приватно-господарського погляду не тільки неможна розв'язати, а й правильно, тобто науково, підійти до виствітлення проблеми прибутку. А підійти до цієї проблеми з народньо-господарського погляду, що є єдиний правильний, знатить зачепити усю сукупність явищ загалом та в їх зв'язку і взаємозалежності (на базі сільсько-господарського виробництва). Це значить викрити суперечності, установити дійсні причини, що від них залежить той чи той вид прибутку, — прибутку не окремого с. - г. підприємства або підприємця, а різних клас, що беруть участь у сільсько-господарському виробництві. Цим самим викривається механізм діставання та розподілу прибутків буржуазного суспільства. Через це буржуазні економісти іноді боязко, іноді частково

1) У Макарова („Организация крестьянского хозяйства“) народньо-господарський погляд виявляється у вирахуванні прибутку на десятині земельної площі. „Найновіший, російський теоретик запозичив його у народників, що в основу своєї економічної аналізи питань с. - г. економії каали принцип продуктивності землі, інакше кажучи, максимум продуктів гуртового прибутку на одиницю площі“ (див. Кауфман. — Аграрный вопрос в России).

2) „Всякий прогрес сільсько-господарської техніки, що впливає безпосередньо, виявляється або в формі підвищення гуртового прибутку, або в формі зниження видатків на виробництво“ (Брикман. — Экономические основы организации сельско-хозяйственных предприятий. 1926, стор. 44).

3) Н. Зибер. — Д. Рикардо и К. Маркс в их общественных и экономических исследованиях. 1897 р. стор. 18-22.

торкаються проблеми прибутку у цій постанові, хоча багато хто описує, констатує ряд суперечливих явищ в сучасній сільсько-господарській дійсності, що приводять до великих труднощів.

Важливо звичайно з'ясувати прибутковість чи рентабельність¹⁾ підприємства. У розпорядженні капіталіста-підприємця може бути не одно, а декілька підприємств. А нас цікавить, як ми зазначили були не цей бік справи, а проблема прибутку, як певна соціально-економічна категорія.

Поняття прибутку теж трактується у різних економістів неоднаково. Можна погодитись з загальним визначенням, що його дає Мануїлов: „Прибуток — це певна кількість господарських вартостей, що розглядається як приріст до майна чи капіталу“²⁾. А Маркс визначає прибуток „чистий“, як лишок вартости всього продукту над вартістю авансового капіталу, або кількість додаткового продукту проти всього продукту³⁾.

З цього визначення виходить, що прибуток в широкому розумінні слова може бути, як у формі споживчої, так і мінової вартости, може складатися, як з речей споживання, так і з речей виробництва; це вартісний приріст до капіталу, або до того майна, що було у господарчого суб'єкта.

Отже, наявність певної суми вартостей капіталу у тієї чи іншої суспільної класи, її соціально-економічне становище, повинні визначити характер та умови зростання вартости діставання певного прибутку.

Насамперед заходить таке питання: що ж є джерело прибутку? В основі сучасного способу виробництва лежить капітал. Багато економістів (буржуазного напрямку) отож і вважають, що капітал, як капітал і є джерело прибутку. Слідом за класиками політекономії висувається твердження, що джерело прибутку є три чинники с.-г. виробництва: праця, земля та капітал. Усі ці чинники утотожуються (Аеробое, Людоговський, Булгаков, Макаров і інші). Існує так звана теорія продуктивности капіталу, як чинника виробництва⁴⁾. Уперше цю теорію уgruntував Сей. Далі її додержувалися Россі, Тюнен, Рошер і інші⁵⁾. Брудкус, Студентський стоять на позиції прирівнювання прибутку капіталу до землі, що в суті сходить на першу теорію. Марксистська теорія розглядає прибуток, як результат неоплаченого робочого часу. Буржуазна теорія, як бачимо, зовсім не розмежує ролі та значення того чи того чинника у процесі сільсько-господарського виробництва та розподілу. А тимчасом конче треба розрізнити капітал і прибуток⁶⁾. Говорячи про капітал мають на оці все капіталістичне виробництво, що охоплюється схемою $C + V + M$. Капітал дійсно є основа, що утворює

¹⁾ Т. Гордєєв. — („На аграрном фронті“ № 3, 1928, стор. 36) цілком слушно зазначає, що термін „рентабельність“, що його деякі марксиста взяли в важиток у буржуазній економії, є в суті неправильний. У ньому плутається два поняття: виск і рента.

²⁾ А. А. Мануїлов. Політекономія. Вып. 1, вид. 3. 1919 р., стор. 173. На стор. 174 він пише: „поняття прибутку в суб'єктивному розумінні становить основу проблеми розподілу, що полягає в з'ясуванні законів, за якими господарські блага розподіляються між класами, групами та індивідами, що становлять собою суспільство“.

³⁾ Маркс. — Теорія. т. II. стор. 209.

⁴⁾ В. Святловський. — Справочник по вопросам теории и практики народного хозяйства. 1924, стор. 270.

⁵⁾ „Основна засада всіх буржуазних теорій є визнання самостійної, що не сходить на саму працю виробничої сили капіталу“ (Шапочников. — Теория ценности и распределения. Стор. 82).

⁶⁾ Ленін (том II, стор. 173), або Маркс говорить так: „При розподілі продукту річної праці йдеться не тільки про розподіл продукту поміж різними співучасниками прибутку, а ще й про розподіл цього продукту на капітал і прибуток“. (Теория прибавочной стоимости, том II, стр. 115).

прибуток капіталістичного суспільства. Але тільки перемінний капітал, підкреслює Маркс і надвартість, „ці дві частини товарової вартості дійсно утворюють джерело прибутку“. Постійний капітал ніколи не може перетворитись на прибуток (Маркс). А капітал, як умова виробництва ніколи не править за джерело вартості, а значить і її приростання або прибутку. Привласнення або розподіл, ще не є джерело вартості та надвартості. Воно є лише кінцева ланка капіталістичного способу виробництва та обміну і само може стати за передумову дальшого відтворення. Але це ще не з'ясує природи справи.

Мета прибутку — споживання, бо капіталістична кляса, покривши видатки на заробітну плату, не повертає певної частини прибутку для відшкодування авансованого капіталу, а може спожити її „як прибуток, не повертаючи її в капітальну вартість ту чи ту“. Друга частина прибутку вилучається і йде на поліпшення підприємства (екстенсивного або інтенсивного).

Отже, основні ознаки категорії прибутку є: 1) функціональна залежність його від капіталу (капітал — основа, прибуток — наслідок), 2) за джерело прибутку може бути тільки праця (оплачена або неоплачена) і 3) призначення прибутку — його споживання.

Важливо не спускати з ока такого моменту. Неможна поняття капіталу та прибутку перенести просто в індивідуального продукту на суспільний¹⁾. Засоби виробництва можна споживати тільки продуктивно, засоби споживання — тільки особисто. „Перші можуть правити тільки за капітал, другі повинні стати прибутком, тобто знищитися у споживанні робітників і капіталістів“. Значить з громадського погляду кінче треба розглядати національний прибуток ($V + M$), як у матеріальній, так і у вартісній його формі. „У вартості хліборобського продукту здебільшого мають пайку трое“²⁾. Не з практичного погляду, як вважає Бруцкус³⁾, а для теоретичної аналізи важливо розподілити національний прибуток на його окремі частини, що їх дістають підприємці, землевласники та с.-г. робітники, щоб з'ясувати особливості кожної цієї пайки суспільного прибутку.

Сільсько-господарська економія поруч цього має з'ясувати і тенденцію розвитку особних видів прибутку в їх зв'язку та взаємозалежності. Закони, що визначають розвиток кожної з цих пайок можуть не збігатися, а розвиватися у протилежному напрямку. Що більше розвинуто капіталістичне с.-г. підприємство, то більше відокремлюється й особні види прибутку. Через те твердження ревізіоністів (Булгакова й інш.), що в дійсному житті такого поділу не існує, а тому й хліборобський прибуток немає потреби ділити на три частини, є зовсім помилкове. У цьому твердженні виявляється звичайне плутання факту та тенденції розвитку, що дуже характерно для всієї буржуазної та ревізіоністської с.-г. економії. У хліборобському продукті, як зазначено, мають пайки трое: капіталіст, фермер-землевласник та с.-г. робітник. Ці три постаті хліборобства персоніфікують три різні кляси сучасного буржуазного суспільства. Вони дістають реальні прибутки; боротьбою за ці прибутки списано багато сторінок найновішої історії. До з'ясування своерідних умов та характеру цих видів прибутків ми й переходимо.

¹⁾ „З громадського погляду неможна говорити про продукти взагалі без відношення їх до матеріальної форми. З погляду підприємця таке розмежування — зайве“. (Левін, том II, стор. 181-182).

²⁾ Маркс. — Теория прибавочной ценности, ч. 2 стор. 210.

³⁾ Бруцкус. — Экономия сельского хозяйства, стор. 188.

Найважливіша частина національного прибутку є заробітна плата (оплачена праця) с.-г. робітників¹⁾. Уже перша поява машин (у другій половині XVIII століття) породила не тільки промисловий, а й хліборобський пролетаріат. Тепер наймана праця в сільському господарстві — досить поширене явище. За даними Г. А. Студенського²⁾ у Північній Америці (за бюджетним обслідуванням 1922 року) від одної п'ятої до одної третини всієї сільсько-господарської праці вона є наймана. У Швейцарії пайка найманої праці (за даними 1910 р.) становила 31,7%. У нашому довоєнному сільському господарстві пайка найманої праці була не менше як 20%. У всякому разі шар сільсько-господарського пролетаріату досить численний. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки сільських робітників 1920 року було 4.600.000 (з 26,3% сільської людности); в Німеччині за даними 1907 року кількість с.-г. пролетарів перевищувала 3,25 мільйонів (з 28% хліборобської людности); у Франції (дані 1906 р.) с.-г. пролетаріату нараховувалося понад 3.000.000 (з 44% тих, що працюють у хліборобстві) і т. ін.³⁾

Усіх с.-г. робітників з погляду мешкання можна було б розподілити на місцевих і зайшлих (мандрівних, відхожих). Відхід с.-г. робітників на заробітки, як відомо мав місце не тільки в колишній Росії, де він набував широких розмірів. Ця категорія с.-г. робітників давно відома і в сучасних капіталістичних країнах (Німеччина, Франція, Америка й Італія). Звичайно, зазначають, що природні умови сільсько-господарського виробництва надають своєрідного характеру й праці в цьому. Виробничі процеси, локалізовані в часі мають сезонний характер. Праця в сільському господарстві виступає не в вигляді складного співробітництва, як у промисловості, а має характер простої кооперації. На цьому будують своєрідну теорію сільсько-господарської еволюції, відмінну від законів розвитку промисловости. Зазначені моменти мають певне значення, вони вносять певну своєрідність у процес с.-г. виробництва, хоча й не в однаковій мірі відбиваються на стані с.-г. робітників. Це не говорить про принципову різницю між сільським господарством та промисловістю щодо тенденції їхнього розвитку. „Система промислового виробництва прийшла й сюди через великі господарства, руйнування патріархальних відносин, що мали саме тут найбільше значення, і вживання машин, парової сили та роботи жінок і дітей“⁴⁾. Отже, природні та технічні умови, що перешкоджають прогресивному розвитку сільського господарства поступово перемагається. Це досить визначається й формою с.-г. виробництва. Досягнення науки й техніки, що їх можна прикласти у великому с.-г. підприємстві, виявляються зовсім неприйнятними або лише в малій частині прийнятними для дрібного господарства. При наявності маси розпорочених дрібних селянських господарств, це здається ніби загальним явищем і далі узагальнюється, поширюється на все сільське господарство. Річ у тому, що у „хліборобстві капіталізм проходить надто повільно і серед надзвичайної різноманітності форм“. Наділювання с.-г. робітників землею робиться в інтересах самих с.-г. підприємців, через те тип с.-г. ро-

¹⁾ Під сільсько-господарськими робітниками розуміють наймитів, тобто таких осіб, що продають свою працю в сільському господарстві і тільки цим, або принаймні переважно цим способом добувають собі засоби до існування“ Ф. Д. Г о л ь ц. — Землеволодіння и сельское хозяйство, СПб, 1900 г., ст. 264).

²⁾ Г. А. Студенский. — Проблемма економии и географии сельского хозяйства. Москва, 1927 г. стор. 282 — 285.

³⁾ Аграрное движение капиталистических стран. Огляд за редакцією Варгі, Москва, 1925.

⁴⁾ Ф. Е н г е л ь с. — Положение рабочего класса в Англии, 1906, стр. 293.

бітника за наділом є характерний для всіх капіталістичних країн¹⁾. Якщо безземельні селяни мають за єдине джерело існування найману працю, то для малоземельних за велику підмогу править нарцела.

З другого боку володіння малим шматком землі гонить селян на заробітки, вони примушені продавати свою робітну силу за всяку ціну. Цим збільшується конкуренція між с. - г. робітниками, що знижує рівень їх заробітної плати.

Розкіданість робіт у просторі, несприятливо впливає на стан сільсько-господарських робітників у тому розумінні, що дуже утруднює класове об'єднання, організованість їх. Низький культурний рівень сільської людности завжди вигідно використовують зверхні класи. Закони, що обмежують робочий час не тільки звичайного типу робітників, а й жінок та дітей, майже не досягають своєї мети в сільському господарстві²⁾. Тут довго живе поруч грошової і натуральна форма заробітної плати. Ряд економістів, а також багато статистичних збірників, констатують, що натуральна оплата праці в сільському господарстві коштує землевласникові багато дешевше ніж грошова. Отже, вона виступає, як захищена, замаскована форма пониження заробітної плати с. - г. робітників. Жити в маетку на харчах господаря — це теж своєрідна залежність с. - г. робітника. Сільський робітник безумовно більше залежить від фермера, ніж фабричний робітник від капіталіста³⁾.

Все це великою мірою з'ясовується повільним прониканням капіталу в сільське господарство. „До того ж капіталістична промисловість, відокремлюючи мануфактуру від хліборобства, ставить с. - г. робітника що - разу в більшу залежність від чисто випадкової побічної праці, погіршуючи цим його становище“⁴⁾.

Тож не диво, що сільсько-господарський робітник „завжди стоїть одною ногою в болоті павперизму“.

Не зважаючи однак на певний ріст виробничих сил у сільському господарстві, становище с. - г. робітників, зайшлих і місцевих, безземельних і малоземельних, лишається важким. Тут у всякому разі справа стоїть багато гірше ніж з пролетаріатом промисловим⁵⁾. Але це не становить робітничого питання в сільському господарстві для буржуазних економістів, хоча деякі побіжно зазначають, що причиною відходу, втікання з села є незадоволення робітників зі свого становища (Ф. Д. Гольц, Зомбарт⁶⁾, Вандервельде, Лавр і інш.

Аеробое скаржитья на дорожнечу робочих рук. Гольц прямо каже, що ніщо так тяжко не відбивається на німецькому сільському господарстві, як недостача робочих рук⁷⁾.

Лавр указує на вихід із сел і зміну професій як на масове явище, що його причини — прагнення до кращих умов життя⁸⁾. При цьому не

¹⁾ Л е н і н. — том III, стор. 134.

²⁾ Досить показовий і той факт, що в західно-європейських професіональних організаціях об'єднано лише около 2% усіх с. - г. та лісових робітників („Аграрные проблемы“, книга 1, Москва, 1927 р., стор. 63).

³⁾ Ка б л у к о в. — Об условиях развития крестьянского хозяйства, ст. 68.

⁴⁾ М а р к с. — Капитал. Том II, стор. 213.

⁵⁾ „Що продуктивніша країна проти іншої на всесвітньому ринку, то вища в ній проти інших країн заробітна плата. Не тільки номінальна, а й реальна зарплата в Англії вища ніж на континенті. Робітник їсть більше м'яса, задовольняє більше потреб. Проте це має силу тільки для промислового робітника, а не для сільсько-господарського“ (Маркс — Теорин, стор. 122).

⁶⁾ „Виникає стан, що ми називаємо втомою від життя в селі, втікання з нього, вимушеним чи добровільним“ (З о м б а р т. — Современный капитализм, том II).

⁷⁾ Ф. Д. Г о л ь ц. — Землевладение и сельское хозяйство стор. 231.

⁸⁾ Л а у р. — Введение в экономию сельского хозяйства, 1925, стор. 41.

ховається, що недостача с.-г. робітників може спричинитися до зменшення інтенсивності сільського господарства, а далі й до зменшення не тільки гуртового, а й чистого прибутку. А це теж може призвести до небажаних наслідків: збільшення заборгованості хліборобства тощо. Справді, робітниче питання не сходить зі сторінок сучасної сільсько-господарської економічної літератури. Причини його лежать далеко глибше. З розвитком капіталістичного с.-г. виробництва попит на робочі руки абсолютно зменшає. Частина сільської людности завжди готова перейти до лав міського пролетаріату. Але вона не поповнюється в хліборобстві великим притягненням, як от в промисловості. Це джерело відносного безупинного перелюднення „має за свою передумову те, що в самому селі постійно є заховане перелюднення“.

Не зважаючи на таку зайвину людности, село водночас і не досить заселене, що надто гостро відчувається в „критичні моменти хліборобства. Якщо сільських робітників буває багато для середніх робіт, то їх дуже мало буває для виключних, або тимчасових потреб хліборобства“¹⁾.

Утікання з сел у зв'язку з тим становищем с.-г. робітників, що його ми торкнулися на початку, і становить так зване робітниче питання. Цікаво відзначити ті заходи, що їх пропонували та й пропонують на розв'язання цієї проблеми. Гольц²⁾ повчає, що підприємець повинен гуманніше ставитися до своїх робітників, влаштовувати споживче товариство, застосовувати натуральну винагороду, організовувати товариства для страхування молодної худоби тощо. А тим часом ні слова про страхування робітників. Все це „заходи, що можуть, на його думку, скрасити життя сільського робітника“.

Лавр пішов „багато далі“. Він так само як і Гольц. проймається морально-повчальним настроєм і пропонує: 1. Поліпшити становище с.-г. робітників щоб тільки удержати їх від переселення; 2. Притягнути в сільське господарство нових робітників і 3. Прагнути до підвищення продуктивності праці, щоб досягти більшої ощадности у трудових витратах³⁾.

Тут таки він визнає, що кадри сільсько-господарських робітників поповнюються майже самими дітьми малоземельних селян, так що стає незрозуміло, звідки він може притягти нових робітників. Вважає заперечення проти дитячої праці в сільському господарстві за безпідставні, а с. г. робітників засуджує на безшлюбність і т. і. Кінець кінцем усі ці заходи у Лавра сходять на ряд паліативних заходів, що взаємно суперечать один одному і в суті виправдують систему найманої праці в сільському господарстві.

Куди простіше казав Булгаков. Він розглядав справу так, що історична доля с.-г. пролетаріату зв'язана з непереможною природою; звідси — неможливість розв'язати робітниче питання в сільському господарстві.

Так стоїть справа з робітничим питанням у сільському господарстві. Кардинальне його розв'язання в'яжеться з долею всього капіталістичного ладу. Адже капіталіст „розглядає працю, як свою власність“. Звідси антагоністичні відносини між робітничою клясою та капіталістами, працею та капіталом. Суспільні відносини разом з тими особливостями с.-г. виробництва, що їх ми вище відзначили, відбиваються на становищі сільсько-господарського пролетаріату, залишаючи його в стані павпера, робітника, що злиденно животів. Цим у загальних рисах

¹⁾ Маркс. — Капітал, том I, стор. 648, 714.

²⁾ Гольц. — Землевладение и сельское хозяйство, стор. 284.

³⁾ Лавр. — Введение в экономику сельского хозяйства, стор. 41.

обрисовуються й умови, за яких він виступає як учасник у розподілі суспільного прибутку, здобутого його ж таки працею.

Зиск на одміну від заробітної плати (оплаченої праці), є неоплачена праця й є мета всякого капіталістичного підприємця, тож і сільсько-господарського. Капіталістичний підприємець-фермер (сюди ми додаємо й великі селянські господарства капіталістичного типу), повинен дістати принаймні таку ж пайку прибутку, як і його брат у промисловості. Інакше йому нема рації вести сільсько-господарське підприємство, він примушений буде перенести свій капітал в іншу вигіднішу галузь виробництва. Це стає тим можливіше, що менше той підприємець зв'язаний власністю на землю. За таких умов підприємець-фермер у сільському господарстві дістає певний підприємницький прибуток, що принципово нічим не різниться від підприємницького прибутку, або зиску капіталіста в іншій галузі виробництва. Він виступає таким самим антагоністом робітника, як і капіталіст промисловий з тією різницею, що він має ширше поле та можливості експлуатувати с.-г. робітників через зазначені вже обставини. Капіталіст-фермер є безпосередній власник (щодо робітника) не тільки праці, а й усієї утвореної в його підприємстві надвартости. Але він не володіє всіма потрібними засобами с.-г. виробництва¹⁾, вони, підприємці-фермери, керують і поволі опановують хліборобство, усуваючи від безпосередньої участі у виробничому процесі класу землевласників. З землевласниками вони сходяться на ґрунті участі в розподілі надвартости, що з другого боку викликає між ними антагоністичні відносини. Отже, в капіталіста-фермера є два вороги: с.-г. робітник і землевласник. Перший — найпотрібніший агент с.-г. виробництва, а другий — хоч і небажаний, але рідний кров'ю, з ним вони лише про око людське залишаються друзями, ховаючи внутрішню ворожнечу, щоб іноді разом озброїлись проти робітника. Підприємницький зиск або прибуток капіталіста-хлібороба, повинен бути не меншим, аніж у всіх інших. Промисловий зиск визначає його рівень і в хліборобстві, але не навпаки. Конче треба розрізнати шар капіталістів-підприємців, що, звичайно, ведуть господарство з короткотерміновими затратами капіталу і що їх середній тип устанавлюється для кожної місцевости в певний протяг часу і тих, що роблять великі капітальні вкладення в землю. Такі вкладення поліпшують землю, збільшують якість вироблюваних продуктів і „перетворюють землю з простої матерії, на землю — капітал“²⁾.

У цьому разі капіталісти-підприємці дістають певний прибуток з землі-капіталу, що повинен складатися з відсотків та підприємницького зиску. Якщо капіталіст користується з кредиту, щоб перетворити землю на землю-капітал, він повинен ті відсотки сплачувати. При наявності власного капіталу він прикидатиме так, щоб опріч підприємницького зиску, дістати й відсотки на вкладений капітал. Цей лишок підприємницького зиску, як правило потрапляє власникові капіталу, а не землевласникові³⁾.

Земля-капітал недовічніша за всякий інший капітал. Але, коли орендний строк переривається всупереч розрахункам капіталіста-фермера, землевласник може використати залишок чинности вкладеного

¹⁾ Маркс. — Теория прибавочной ценности. Том II, стор. 210-211.

²⁾ Маркс. — Капитал, том III, стор. 156.

³⁾ Представник капіталу - землі, то не землевласник, а фермер. Прибуток, що його видає земля, як капітал — це не рента, а відсотки, підприємницький зиск. Одно слово, земля, що дає відсоток є капітал, але як капітал вона не дає ренти і не утворює земельної власности (Маркс. — Ницета философия. СПб, стор. 129).

капіталу для підвищення ренти, що в практиці капіталістичних країн трапляється незрідка. Та тоді землевласник, дістаючи певний відсоток, як орендну плату, виступає в ролі капіталіста, а не землевласника. Значить, конче треба розрізняти підприємницький прибуток капіталіста-фермера, що дорівнює звичайному орендному зискові і підприємницький прибуток плюс, відсотки — пайка капіталістова — тимчасового власника землі - капіталу.

З розвитком капіталістичного способу виробництва це повинно виступати все виразніше. Отже, в хліборобстві, в наслідок того, що капіталіст-підприємець часто не є власник основного знаряддя виробництва — землі, він примушений ділитися частиною надвартози з землевласником. „Земельна рента — мета всіх сільсько-господарських підприємств, а не чистий прибуток в звичайному розумінні, тобто зайвина виторгу“¹⁾.

Такий погляд характерний для більшості німецьких с.-г. економістів. Вони властиво розглядають питання не з приватно-господарського, а з погляду капіталіста-землевласника, виходячи з інтересів останнього.

А тимчасом американські економісти в питанні про прибуток у сільському господарстві більше виходять з приватно-господарських інтересів. Проте в питанні про ренту серед економістів є великі розбіжності. Теер, наприклад, вважав ренту за джерело прибутку, Тюнен, Рощер, Людоговський та й інші визнавали існування ренти, цілком ідучи в цьому питанні за Рікардо, Кері, Затегастом, а за ними Гіссен і Бірін бавм заперечували існування ренти. А інші, як Аджерсон і Мальтус не то що визнавали ренту, а й вважали її навіть за щастя суспільства. Американські теоретики в особі Кларка й інш. негативно ставляться до ренти, як осібної соціально-економічної категорії, ототожнюючи землю та капітал. У Бруцкуса і Студенського рента — просто логічна категорія.

Ми не будемо розглядати тут, чи правильні або неправильні погляди на ренту зазначених економістів, у всякому разі класики політичної і с.-г. економії не заперечували її існування, хоча розходилися в питанні про суть тої чи іншої форми ренти. Так чи інак, капіталіст-фермер виплачує частину додаткового зиску землевласникові, що добувається в результаті лишку вартости над цінами виробництва хліборобських продуктів (абсолютна рента, або у формі різниці між пересічною та індивідуальною ціною виробництва — диференційна рента). Обидва види ренти є частина надвартози, збудована як лишок над пересічним зиском.

Додатковий зиск є й у промисловості. Але він там, як відомо, 1) виявляється хвиливо, 2) в результаті продуктивнішої затрати капіталу, тобто більшого вживання техніки, більших вкладень капіталу тощо, 3) добувається внаслідок реалізації продуктів промисловости по знижених, а не підвищених (як у сільському господарстві) цінах виробництва і 4) потрапляє цей додатковий зиск до рук капіталістові-промисловцеві.

А в хліборобстві додатковий зиск „утворюється не з капіталу, а з застосування капіталом мобілізованої та змонопілізованої природної сили“ (Маркс), окремої від капіталу. Тимто він і фіксується в руках землевласницької класи.

Природні сили правлять за базу капіталістичному сільсько-господарському виробництву, підвищенню продуктивної сили праці. А сама

¹⁾ Б р и к м а н. — Экономические основы сельско-хозяйственных предприятий 1926-стор. 12.

земельна власність не має ніякого відношення до утворення додаткового зиску у хліборобстві, вона тільки виловлює його у формі ренти.

Що відрізняє нетрудовий прибуток землевласницької класи від нетрудового прибутку капіталістів-фермерів — це зовсім паразитарний характер першої. „Землевласник — цей важливий агент виробництва в давньому та середньовічному світі, в промисловому світі являє собою непотрібний наріст“¹⁾. Землевласник є зайва постать у хліборобстві, зовсім непричетна до виробничого процесу, навіть з погляду капіталістичного виробництва. Проти приватної власності на землю виступали навіть буржуазні економісти, як Генрі Джордж, Оллес, Дамашке, Юрштейн, Спенсер і інші. Землевласницька класа є величезне гальмо в розвиткові виробничих сил сільського господарства; через неї затримується вільний перелив капіталу з одної галузі виробництва в іншу, відтягається величезні засоби від безпосереднього с.-г. виробництва, що позначається і на органічному складі капіталу.

Коли капіталіст-підприємець є власник землі, тоді він oprіч звичайного зиску, дістає ще й додатковий зиск, уже не як капіталіст, а як власник землі. У промисловості капіталіст-підприємець, як власник усіх знарядь і засобів виробництва, прагне взяти більший зиск, здешевляючи продукцію; цього він і досягає через скорочення видатків на виробництво вживаючи удосконалених способів техніки тощо.

Здавалось б що, так само повинен робити і капіталіст-підприємець, що вклав свій капітал у сільське господарство. Бо ж знаряддя виробництва в його руках і перешкод вкладати капітал немає. Прагнучи взяти як найбільший зиск, він зовсім не хоче реалізувати продуктів свого виробництва по знижених цінах бо цим самим він допустився б того, що відщеплював би, передавав частину надвартости у кишені інших капіталістів. Ще й до того удержує його можливість дістати ренти по підвищених цінах на продукти с.-г. виробництва.

До певної міри можна відзначити, що землевласницька класа є „консервативніша“ від класи промисловців. Останні, як і землевласники і далі паразитичним способом беруть не аби яку данину з суспільства, до цього їх спонукає й можливість втратити землю, як власність, основне знаряддя с.-г. виробництва, щоб застрахувати та забезпечити собі якомога більше зиску, бо земельна рента в руках підприємців-власників лишається до найближчої зміни володіння.

Через усе це розподіл суспільного прибутку в сільському господарстві набуває надто гострого характеру, геть посилюючи суперечності в капіталістичному суспільстві.

Пайка капіталу та праці в суспільному прибуткові.

Воробійча сила праці є джерело прибутку взагалі, а в сільському господарстві зокрема (як це ми вже з'ясували попереду). Вона дає спромоду задовольняти не тільки перші потреби суспільства, а постачати йому й певну суму надвартости (неоплаченої праці). Це лежить в основі капіталістичного способу виробництва. В сільському господарстві праці протиставляється капітал, що в різних інстанціях в тій чи тій формі, зосереджується в руках капіталістів-підприємців і землевласників. Роля цих двох постатей у капіталістичному хліборобстві, як зазначалося, різна. Одна з основних своєрідностей хліборобства саме в тім, що з

¹⁾ „У разі колівій, капіталіст розглядає його як простий наріст, як паразита, як чужодну болячку капіталістичного виробництва, як комаху, що сидить у нього на хутрі“ (Маркс. — Теорія, том II, стор. 211).

розвитком суспільної праці „разом з умовами, за яких хліборобські продукти розвиваються у вартості (товари) і заразом з умовами реалізації їх вартостей розвивається й сила земельної власности привласнювати собі всю, що зростає пайку цих утворюваних без її участі вартостей, усе збільшувана пайка додаткові вартости обертається на земельну ренту“¹⁾.

За вихідний пункт основної ренти править з одного боку родючість природи, а з другого — розвиток суспільної виробничої сили праці (Маркс) Що більше розвивається капіталістичний спосіб виробництва в промисловості, то більше в нього втягається й хліборобство, з яким воно нерозривно зв'язане, як по лінії організації самого виробництва, так і по лінії збуту. У процесі суспільного розвитку виростає ринок і попит на продукти сільського господарства, рівнобіжно з цим виростає й попит на саму землю, як основне знаряддя с.-г. виробництва. Разом з цим відтворюються й ті суспільні відносини, що оформлюють собою процес виробництва та розподілу в сільському господарстві.

Темп розвитку в хліборобстві зумовлює відповідним способом і пайку національного прибутку, що вилучається в формі ренти. Ввагалі „що більше капіталу витрачається на землю, що вищого розвитку досягають в країні хліборобство й цивілізація загалом, то вище підноситься рента з акра, так само, як і загальна сума рент, то колосальніший стає податок, що його виплачує суспільство великим землевласникам, як додатковий зиск, аж доки всі види землі, що уже назвали культивування, зберігають здатність до конкуренції“²⁾.

Цей закон, що його виводить Енгельс, з'ясовує живучість землевласницької класи. Він указує також на те, що все більшу цінність хліборобського продукту захоплює паразитарна класа, буржуазного суспільства. На це вказують навіть деякі буржуазні економісти: певніше Бунатян³⁾ і трохи скромніше Бруцкус⁴⁾. Така історична тенденція розвитку ренти. Вона була „тою рушійною силою, що потягла іділію на путь історичного руху“⁴⁾. Отже, з ростом людности, з розвитком капіталістичного с.-г. виробництва виростає сума (маса) ренти, дарма, що норма ренти може зоставатися незмінною, або навіть падати⁶⁾. Ріст ренти потверджують і деякі уривочні дані, що їх ми тут наведемо. Зибер, наприклад, визначає, що в Ірландії за досить невеликий час при рівночасному скороченні площі засіву, числа люду, зайнятого в сільському господарстві, земельна рента зроста.

Земельна рента становила :

1861 р.	12.893.829 фр.
1865 р.	13.801.616 „

1) Маркс.—Капітал, том III, 2 стор. 176. Цю своєрідність неправильно було б вводити до того, що вартість хліборобських продуктів має тенденцію підвищуватись, як це твердять деякі економісти (Спектор—„К теорії аграрних кризисов“). Якщо це трапляється у певні періоди, то воно й з'ясовується тією особливістю, на яку вказав Маркс.

2) Маркс.—Капітал, том III, 2 стор. 255

3) „З приростом людности, підвищенням суспільної продуктивности та конгломерацією людности в містах, земельна рента природно має тенденцію підвищуватись і відповідно збільшувати приватно-господарський капітал, репрезентований хліборобством. Зріст земельної ренти означає собою відповідний ріст відносної пайки цього капіталу в розподілі продуктів, суспільного виробництва“ (Бунатян.—„Економический кризисм“ Москва, 1915, стор. 273).

4) „За найкращих, (найнеприємніших) землевласників вважають тих, що вийшли в лав багатого селянства. Такі господарі досить знають становище свого орендаря і вміють висмоктати з нього всі соки“. Так писав Бруцкус, про Голяндію („Очерки крестьянского хозяйства на Западе“, Харків. 1914, ст. 56).

5) Маркс.—„Теория прибавочной стоимости“ том, II стор. 139.

За цей період і прибуток орендарів побільшав, проте менше :

1861 р. . . . . 2.765.387 фр.
1865 р. . . . . 2.946.072 „ ¹⁾

Той самий автор визначає ріст ренти за довші періоди.
В Англії чистий прибуток землі встановив:

1780 р. . . . . 500 млн. франків
1875 р. . . . . 1.500 „ „

У Франції чистий земельний прибуток становив :

1815 р. . . . . 1.500 млн. франків
1875 р. . . . . 2.750 „ „ ²⁾

У цій такій своїй роботі (стор. 360) Зибер, характеризуючи стан селянства в Західній Англії відзначає, що земельна рента з акра 1770 р. дорівнювала 13 шілінгів, 1850 р. — 27, а 1878 р. — 30, тобто за одно століття збільшилася майже вдвое. На цей ріст ренти в Англії вказує і Кулішер³⁾.

Рівночасно з таким підвищенням ренти плата, що її брали з селян за котедж, набагато виросла і навіть перебрала земельну ренту. 1830 р. за котедж платили 8 пен, 1850 р. — 17 пен, а 1878 — 2 шілінги за тиждень.

Про ріст ренти в Ірляндії за період 1860-65 р.р. Маркс пише так: „Дарма, що меншало людности, земельна рента й фармерський зиск, раз-по-раз зростали, а в тім останній не так стало, як перша. Причина цілком зрозуміла. З одного боку через централізацію фарм і перетворення рільної землі на пасовища все більша частина сукупного продукту оберталася в додатковий продукт. Додатковий продукт виростав, хоча сукупний продукт, що його частину він становить, усе меншав. З другого боку грошова вартість цього додаткового прибутку зростала ще швидше, ніж його маса, бо англійські ринкові ціни на м'ясо, вовну тощо за останні 20, а надто за останні 10 років усе підвищувалися⁴⁾).

Якщо ці дані навіть вважати за застарілі, то вони в усякому разі ілюструють тенденцію розвитку пайки національного прибутку у формі ренти за досить довгі періоди. Нових даних про це питання дуже мало. Але вони не суперечать встановленому від Маркса і Енгельса законові про своєрідність капіталістичного хліборобства.

Американське сільське господарство

(в мільйон. доларів)⁵⁾

Орендна плата за землю, орендовану у нефармерів

1919-20	1920-21	1921-22	1922-23	1923-24	1924-25	1925-26
1.712	1.399	959	1.014	0,034	1.094	1.127

З цієї таблички видно, що після різкого падіння 1921-1922 р. (с. - г. криза) маса ренти знову зростає. Крім того, треба взяти на увагу, що за період 1919-26 р.р. збільшилися податки вдвое, що всім тагарем упали на фармерів, підвищилася досить іпотечна заборгованість. Отже, збільшення с. - г. капіталу, прикладеного до землі, зумовлює віко-

¹⁾ Зибер. — „Давид Рикардо и К. Маркс“. 1897, вид. 3, стор. 509.

²⁾ Зибер. — Вопросы землевладения в промышленности. Том 1, С. П. Б. 1900 р. стор. 460.

³⁾ І. М. Кулішер. — „История экономического быта Западной Европы“, том II, стор. 285.

⁴⁾ Маркс. — Капитал, том 1, стор. 725.

⁵⁾ „Мировое хозяйство и мировая политика“ № 9, 1926, Стаття Спектатора „Доходы и бюджеты фермеров“, стор. 64.

вий рух ренти в напрямку її підвищення¹). Визначаючи ріст ренти, її суму у вартості виробленого хліборобського продукту не слід забувати того, що вона, як пайка загального національного прибутку країни зможе зменшуватися, бо меншає питома вага с.-г. виробництва разом із зменшенням людности, зайнятої в сільському господарстві; разом із цим менша й пайка прибутку, що припадає на цю галузь виробництва. Крім того рух ренти може перериватися в окремі періоди, різко падати, що знаменує собою кризовий стан сільського господарства. Після цього знов починається піднесення. „Відносна величина ренти стосується лише до розподілу вартости між капіталістом і землевласником“, а не самої вимоги цієї праці. Відтягаючи величезні засоби, земельна власність послаблює темп його розвитку. З другого боку, вона „відограє ролю обмеження пересічного зиску“, що його дістають капіталісти-підприємці. Але питання про пересічний зиск с.-г. економісти не трактують, видимо, тут помічається певна постійність. Тягар землеволодіння вони намагаються компенсувати прагненням знизити заробітну плату с.-г. робітникам.

„Капіталіст завжди намагається знизити зарплату до її фізичного мінімуму і завжди робочий день до його фізичного максимуму“. Кінець-кінцем питання про пайку суспільного прибутку між агентами с.-г. капіталістичного виробництва „обертається в питання про відносні сили тих клас, що змагаються“ (Маркс). Влада капіталу не стримується, або мало обмежується, що в сільському господарстві надто дає про себе знати.

За одну з причин цьому править повільне проникання капіталу в сільське господарство. Склад с.-г. капіталу міняється надто повільно. Питання про походження чистого прибутку з капіталу сходить власне на питання про вартість с.-г. робочої сили. Вартість останньої визначається вартістю засобів до існування. Культурно-історичні умови, в яких живе с.-г. робітник незмірно відстають від цих умов у промисловості. Це справляє величезний вплив на рівень зарплати, на пайку прибутку с.-г. пролетаріату. Факт нерівного розвитку капіталізму в хліборобстві зумовляє і нерівномірний розподіл пайки прибутку між працею й капіталом, збільшення пайки другого за рахунок першого, як неминучий наслідок капіталістичного способу виробництва з його особливостями розвитку в сільському господарстві. Рух заробітної плати с.-г. робітників по різних країнах можна простежити за такими даними. Сенатські американські звіти за останні роки у питанні про розподіл прибутку між працею й капіталом показують ось що.

Америка²)

Розрахунок відсоткового відношення загальної оцінки здобутої від с.-г. дивіденду між оплатою с.-г. найманої праці та прибутком усіх учасників дивіденду.

Роки	Зарплата	Прибуток на затрачений капітал
1918	8,3	91,7
1919	9,6	90,4
1920	16,7	83,3
1921	16,4	83,6
1922	11,3	88,7
1923	12,0	88
Пересічно . . .	11,7	88,3

¹) Маркс. — Теорія... Том III, стор. 314.

²) National Wealth and Income A. Report by The Federal Trade Commission 1926 p. Washington (Senate Document № 126, стор. 228).

Показова для американського сільського господарства буде оця табличка :

П. А. Сполучені штати¹⁾

Заробітна плата найманих робітників у % до загального с.-г. прибутку.

1919-20	1920-21	1921-22	1922-23	1923-24	1924-25	1925-26
9,5	13,7	11,8	10,2	10,7	10,0	9,8

Ці дані свідчать про повільне або невідхильне падіння пайки с.-г. робітників у загальному с.-г. прибуткові країни.

Зибер зазначає, що у Беркширі і Ультширі зарплата с.-г. робітників протягом 80 років, починаючи з 1770 р., не тільки не виросла, а навіть подекуди упала. У Ланкаширі (з 1790 по 1850 р.) зарплата зросла від 7 до 13,5%. Але за цей час плата за котедж зросла на 100%, ціна на м'ясо понад 80% і лише хліб удержався на давнішньому рівні ціни.²⁾ А взагалі в Англії рух зарплати найманих с.-г. робітників де так :

Великобританія³⁾

Пересічна плата с.-г. робітників якщо плату 1900 р. взяти за 100

1800 р.	91
1900 р.	100
1910 р.	105
1914 р.	115

Про малий темп росту заробітної плати с.-г. робітників у сполученому королівстві за майже столітній період говорять і такі дані. За період з 1846 по 1895 р. вартість с.-г. продукції зросла понад 5,5%. Мюльголд⁴⁾ каже, що два робітники тепер виробляють продуктів на ціну, як 50 років тому виробляло 5 чоловіка. Одначе ріст заробітків у сільському господарстві просунувся ненабагато.

1812 р.	1836 р.	1895 р.
103	137	138

Рівнобіжно з цим у промисловості темп росту заробітків був куди інтенсивніший:

1812 р.	1836 р.	1895 р. ⁵⁾
127	180	438

Отже, низький рівень зарплати с.-г. робітників у зазначених країнах іде в парі з малим підвищенням, що стає помітне тільки на початках ХХ століття.

Про Німеччину ми маємо вказівки А. Неймана. За його обрахунком зарплата с.-г. робітників у Пруссії пересічно для чоловіків у 1821-1830 р.р. становила 66,4 пфен., а в період 1831-1840 р.р. — 68,5 пфен. і за період 1841-50 р.р. — 73,3 пфен. Для жінок у відповідні періоди: 37, 43 і 48,4 пфен. Порівнюючи весь цей період з 1850 р. бачимо, що грошова зарплата лишалася та сама, а в ціні жита вона підвищилася на 38% для чоловіків і на 50% для жінок. „А в тім і в цьому разі виявляється, що період зростання є третє десятиліття, а в наступні два від-

¹⁾ Спектатор. — „Доходы и бюджеты фермеров“, стор. 64 (там таки).

²⁾ Зибер. — Том I. 1900 р. стор. 347.

³⁾ Войтинський. — „Весь мир в цифрах“. Кн. 2. Берлін, 1925 р. стор. 219

⁴⁾ Industries and Wealth of Nations by Michael g. Mulhall, Лондон, 1896 р. стор. 83.

⁵⁾ Industries and Wealth of Nations by Michael g. Mulhall, Лондон, 1896 р. стор. 95.

бувається знову падіння“ (Кулішер—Історія Економічного быта Західної Європи, том II, стр. 294). Найновіших даних про Німеччину ми не маємо, хоча буржуазний економіст Аеробое відзначає в Німеччині малий темп наростання зарплати с.-г. робітників, що відстає від плати робітників інших галузів і темпу наростання прибутків сільських господарів („На аграрном фронті“ № 2 1926, стор. 128).

С.-г. заробітна плата у Франції після війни дуже поменшала. Хоча рівень зарплати с.-г. робітників не вельми відставав у Франції проти інших країн, але він стояв нижче від плати робітників у сусідніх містах (за десятигодинний робочий день—5-7 франків). Пересічні розміри денної зарплати чоловіків дорівнювали:

Франція		
	На харчах господаревих	На своїх харчах
1882 р.	1,98	3,11
1892 р.	1,85	2,94 ¹⁾

Не вірадішшу картину маємо і в Італії за останні десятиліття.

Зарплата с.-г. робітників в Італії²⁾

Денний заробіток у лірах, взявши на увагу
купівельну спроможність ліри

	На харчах господаревих	На своїх харчах
1914	2,25	2,25
1919	11,50	3,34
1920	14,00	2,66
1921	14,00	2,38

Ці дані теж не можуть навіяти думки про будь-яке підвищення пайки прибутку с.-г. робітників у суспільному продукті.

В колишній Росії пересічна заробітна плата с.-г. робітників (на своїх харчах) становила по 43 губ. (Європейська Росія)—75 карб., а середній заробіток фабричного робітника дорівнював 187 крб. на рік³⁾.

Про малий темп росту заробітної плати с.-г. робітників свідчать такі от дані по 9 районах колишньої Росії⁴⁾.

Грошова денна плата с.-г. робітників в копійках:

1891-1900	1901-1910	1911-1914
53,9	67,3	87,5

Щорічний ріст зарплати с.-г. робітникам протягом 14 років дорівнював пересічно 2,4 коп. Коли вирахувати за ці такі періоди зарплату в пудах жита, то ми маємо такі покажчики: 0,85, 0,87 та 1,03, себто протягом останніх 14 передвоєнних років зарплата с.-г. робітників зросла на 0,01 пуд. за рік.

Такий стан заробітної плати с.-г. робітників у різних країнах, така їх пайка у суспільному прибуткові. Щодо становища с.-г. робітників у різних країнах, то можна покликатися на ряд вказівок, що зовсім не розходяться з тими даними про зарплату, які ми навели вище, а

¹⁾ Очерки по аграрному вопросу. За редакцією Варги, том 1, впп. 3 (Франція—1924. стор. 34-26).

²⁾ Войтинський— „Весь мир в цифрах“, кн. 2, стар. 235

³⁾ Суханов „К вопросу о сельско хозяйственной эволюции“ 1923, ст. 245.

⁴⁾ Дровдов И. „Зарплата с.-х. рабочих до и после Октября“ На Аграрн. Фронте“ №№ 6-7—1928 г.

скоріше, навпаки — потверджують їх. Споживання не прогресує рівнобіжно з продуктивністю праці¹⁾ с.-г. пролетаріату та півпролетаріату, що залишається досі в надзвичайно тяжких життєвих умовах. За житло їм часто править стойло для худоби²⁾. Житло сільських робітників у Мантакудзі, пише Зибер³⁾ „виглядали холодно злиднів і руїни. А проте це село уславилось добробутом своїх фермерів, а земля в окрузі найбагатіша була в країні“. Добрі авторитети говорили, що великий фермер може стати заможним в декілька років. Становище мандрівних без пристановища с.-г. робітників незмірно важче від фабрично-заводських — пише Гельд⁴⁾. У Франції, беручи загалом, заробітна плата майже не підвищується, стаючи ніби стаціонарною. „Навіть у деяких районах на кінець 1922 р. помічалася тенденція до зниження. На конгресі сільського господарства, повідомляє далі Оже-Лярібе („Французский крестьянин после войны“ 1925 стор. 105), 1919 р. гадали вжити заходів щоб встановити рівновагу між зарплатою в сільському господарстві та зарплатою в індустрії. Не було це результатом доброзичливого бажання французької с.-г. буржуазії, а зроблено під натиском стачок, страйків с.-г. робітників в липні 1919 р. в округах Ольне, Руані, Лувра тощо. Робітники вимагали збільшити зарплату. Аналогічне становище с.-г. робітників в Англії стає на заваді набувати їм земельні ділянки; рівень життя сільської людности в Англії через низьку оплату с.-г. праці геть відбігає від умов життя міського робітника цієї країни“⁵⁾).

Не тільки зайвина робочої сили, а найбільше повсякчасні злидні змушують малоземельних гнатися за всякими засобами здобувати собі їжу, писав Чупров про Росію.⁶⁾ Я. Полферов⁷⁾ писав так про с.-г. робітників колишньої Росії на передодні війни: „Сума заробітку здебільшого залишається та сама... Наростання цін на робочі руки, що спостерігається останніми роками не підвищало заробітку, навпаки, позначається тенденція до пониження його“.

Отже, повільний розвиток капіталізму в сільському господарстві, відсталість останнього важким тягарем лягає на с.-г. робітників у всіх капіталістичних країнах, призводячи до жорстокої експлуатації їх. Через своєрідні умови розвитку сільського господарства, меншу концентрацію с.-г. робітників, останні не можуть чинити організованого опору тому, хто панує і концентрує у себе суспільний прибуток. У сільському господарстві через зазначені причини довше панує метода абсолютної надвартости, ніж відносної. Це виявляється не тільки в здовженні робочого дня, а також і в формі стягнення відсотків за заставлені землі, або при продажу землі у формі підвищення цін на землю. Збільшення заборгованости, підвищення відсотків багато зручніше й дешевше, ніж відносна надвартість (Кавтський) Зниження зарплати у промисловості зумовляє можливість діставати більший прибуток капіталістові - підприємцеві В хліборобстві більше від цього виграє землевласник. Як свідчить

¹⁾ Шиппель. — Современная бедность и современное перенаселение. СПб, 1902 стор. 300.

²⁾ Очерки по аграрному вопросу. Том 1. вып. 3 (Франция). стор. 36.

³⁾ Зибер, — Том 1, стор. 355-

⁴⁾ Ад. Гельд. — Развитие крупной промышленности в Англии.

⁵⁾ Мирошкин. — К аграрному вопросу в Англии. „На аграрном фронте“ № 1 1926 р. стор. 120-123.

⁶⁾ А. Чупров. — Мелкое земледелие и его основные нужды. Москва, 1918 стор. 125.

⁷⁾ Я. Полферов. — Сельско-хозяйственные рабочие руки. Статистико-экономический очерк. СПб, 1913, стор. 34-35.

Казію, найбільше обізнаний з сільського життя Франції, орендна плата забирає часто весь чистий прибуток від господарства. „У Франції внаслідок відсталости сільського господарства землевласникові удається висмоктати не тільки ренту, а й зиск, ба навіть часто - густо, частину зароботної плати, як орендну плату¹⁾. Це тільки доводить, як правильні „догми“ Маркса. Він писав, що у всіх європейських країнах „частина земельної ренти цього філантропа добувається просто від грабунку, який за нього вчиняють його орендарі над зарплатою хліборобських робітників“ (Капітал, том III, 2 стор. 165). А підвищення ренти, коли однакова норма прибутку означає не що, як підвищення надвартостей, збільшення норми експлуатації с.-г. робітників.

Тож немає нічого дивного, що тип напівробітника, павпера, напівзлидаря залишається характерною постаттю для сучасного капіталістичного хліборобства. Стан виробничих сил, сукупність умов, у яких вони розвиваються визначають і пайку прибутків учасників с.-г. виробництва. Пайка с.-г. робітників, як уже казали ми, визначається в останній інстанції результатом боротьби клас. Немає тих симптомів, що вказували б на поліпшення становища с.-г. пролетаря і півпролетаря. „Справедливіший“ розподіл пайки суспільного прибутку в умовах капіталістичного суспільства неможливий²⁾. Нічого не може тут зарадити й копартершп, він, як свідчать буржуазні економісти мало поширювався в сільському господарстві через необізнаність з ним поміщиків і сільських робітників³⁾.

Тільки корінна перебудова сучасного капіталістичного суспільства, його способу виробництва, тобто знищення системи найманої праці, може кардинально змінити систему і механізм розподілу. Тільки так можна розв'язати соціальну проблему розподілу.

Тим то марні спроби й найновіших с.-г. економістів підійти до розв'язання проблеми розподілу та прибутків у сільському господарстві. В сільському господарстві через зазначені його особливості, теоретично й практично можливої найвищої продуктивності праці неможна досягти, аж доки залишається капіталістичний спосіб виробництва. Тут більше, ніж у будь-якій галузі виробництва залишаються невикористані всі здобудки науки й техніки „Концентрація землеволодіння обганяє прийнятно вигідне побільшення с.-г. виробництва“. Далі, машини, скажімо, запроваджуються тоді, коли сдідом за ростом заробітної плати у місті підноситься й зарплата с.-г. робітників щоб удержати їх у селі й т. д.

У науці досі панує індивідуалістичний напрямок, приватно-господарський погляд на прибуток. Ідея розподілу у власному розумінні чужа їм.

Питання про працю ставиться у площину трудности його технічної організації щоб дістати найвищий прибуток. А це, як ми бачили, насамперед, соціально-економічна проблема. Лавр і її подекуди торкається

¹⁾ Гордєєв і С Шварєв.—Состояние сельского хозяйства во Франции „На аграрном фронте“ № 7, 1927, стор. 120-121.

²⁾ Розподіл прибутку, як показує статистика, єуперечить уявленню про „справедливий“, доцільний і бажаний розподіл. Появилися різні теорії. „Змякшити наявну нерівність прибутків взагалі визнається за бажане, однак скерований до цієї мети політиці протидіє переважний (панівний—К. Х.) вплив на суспільство і державу багатих і заможних клас“ (Статті в Handwörterbuch'a „Промышленность“, вид. М. і К. Водовозових, Москва 1896, стор. 324-327.

³⁾ В. ф. Тотоміанц.—Участие в прибыли и рабочее акционерство. Вид. 2, Москва 1919, Автор покладає великі надії на його поширення серед робітничої класи але істоти копартершпєру не викриває і надто поверхово аргументує.

і дещо з'ясовує. А коли з'ясовує то кепсько. Теорія ставлення (Кларк¹). Брудкус, Студентський і інш.) зводить ідею розподілу до питання про узагальнення цін. Заяви Булгакова, Крживіцького, що треба забути про всі узагальнення з політичної економії щоб зрозуміти закони, які врегулюють рівень винагороди сільським робітникам, так само мало допомагають з'ясувати справу та й методологічно помиляються помилюючи вони.

Дивно звучать в устах рикардянця Людоговського таке твердження „загальна діяльність, що визначає успішність виробництва становить собою найкращий засіб підтримувати гармонію між галузями прибутку“²). Тут чути вплив Сея-Бастіа.

Ми говорили переважно про ту частину прибутку, що її споживають різні суспільні класи. А відомо ж, що „частину надвартости капіталіст споживає як прибуток, другу частину її вживає, як капітал, або нагромадження“³)

Дійсне нагромадження має своєю передумовою перетворити надвартости у виробничий капітал. Нагромадження „своїм реальним змістом є процес відтворення у поширених розмірах“, Своєрідність сільсько-господарського виробництва відбивається й на цьому процесі. В сільському господарстві капіталізація прибутку часто виступає у формі ренти. Капіталізована рента виплачується, як ціна за землю (як зовсім непродуктивна затрата). Крім того прибуток у сільському господарстві може капіталізуватися у відсотках, що їх хлібороби-капіталісти виплачують за іпотеками. За таких умов велика частина капіталістичного прибутку виплачується з безпосереднього сільсько-господарського виробництва. Це затримує інтенсивніше прикладання капіталу в сільському господарстві, що його органічний склад міняється повільно і геть відстає від цього процесу в індустрії.

Проте розвиток капіталістичного виробництва, безнастанне зростання конкуренції „як примусовий закон“ нав'язує капіталістові konieczність поширювати своє виробництво через нагромадження⁴). Цього досягається двома основними методами: 1) збільшенням ступеня експлуатації с.-г. робітників, що, як ми бачили, надто сприятливе в галузі с.-г. виробництва і 2) збільшення продуктивности суспільної праці. Перший спосіб через своєрідні умови розвитку капіталізму в сільському господарстві відносно більше вживається ніж другий. Усе це сприяє не тільки збільшенню вартости маси продуктів сільського господарства, а й надвартости.

„Маса додаткових продуктів росте при незмінній і навіть падачій нормі надвартости, якщо тільки остання падає повільніше, ніж збільшується продуктивність праці. Тому при незмінному розподілі додаткового продукту на прибуток і додатковий капітал, споживання капіта-

¹) „Кларк хоче скористати з теорії ставлення (вменення), щоб показати, що робітничий клас не може претендувати на чисто весь продукт виробництва, однак теорія ця послідовно переведена, призводить скоріш до прямо протилежних результатів“. Тому Н. Шапошников поспішає виправити Кларкову помилку, застергти його від висновків, що можуть стати корисними робітничій класі: „Де йдеться про визначення продукту всієї праці, або капіталу безумовно теорію треба відкинути“ (Н. Шапошников. — Теорія цінности и распределения. 1912, стор. 216).

²) А. Людоговський. — Основы сельско-хозяйственной экономики. СПб, 1875 стор. 64.

³) Маркс. — Капитал, том 1, стор. 601.

⁴) „Там, де розвинуте капіталістичне виробництво зиск утворює головне джерело нагромадження, тобто капіталісти мають у своїх руках найбільшу частину національного прибутку і навіть частина землевласників намагається обернутися в капіталістів“.. Маркс. — Теорин, том III, стор. 351.

ліста може рости не зменшуючи фонду нагромадження (Маркс. — Капітал, том I. стор. 615).

Суперечності, нерівномірність розвитку капіталізму і відповідна йому „нерівномірність у розподілі суспільного прибутку в сільсько-господарському виробництві, як наслідок загальних суперечностей і нерівномірності розвитку всієї системи капіталістичного господарства загалом, приводить нас до проблеми сільсько-господарських криз“²⁾. Моменти криз виявляються в тім, що особливої широчини та глибини набувають суперечності і протилежність між формами розподілу¹⁾. Але це далеко виходить за рамці цієї статті.

Прибуток дрібного селянського господарства.

Аналізу капіталістичного прибутку ми починали з аналізу капіталу. Капіталістичний спосіб с.-г. виробництва зумовлює, як ми зазначили були і відповідні форми розподілу. Як же стоїть справа з категорією прибутку в дрібному селянському господарстві?²⁾

Багато економістів сходяться на тому, що дрібне сільське господарство — це таке господарство, де виробнича діяльність скерована на задоволення своїх безпосередніх потреб і обходиться воно переважно працею з своєї родини. В питанні про прибуток у такому селянському господарстві в економічній с.-г. літературі є різні напрямки і тлумачення. При цьому не завжди строго обмежується об'єкт дослідження. Деякі економісти просто переносять категорію капіталу й на це селянське господарство (Брудкус, Студенський, Реннер та й інші). Вони вважають, що прибуток селянського господарства хоч дещо відмінний, але все більше наближається до капіталістичного, бо з розвитком капіталістичного способу виробництва в свідомості селянина чим-раз більше виступають такі поняття, як рента, зиск тощо. Інші економісти (Косинський, Булгаков, Каблуков і інш.), відзначаючи своєрідність природи селянського господарства, твердять, що в дрібному селянському господарстві немає місця ні заробітній платі, ні ренті, ані зискові. Прибуток такого господарства зовсім відмінний від капіталістичного прибутку. Прибуток його, кажуть вони, правдивіше було б назвати чистим трудовим прибутком (Косинський, Прокопович). Зовсім інші масштаби, інший і вимір прибутку повинен бути для дрібного селянського господарства.

Булгаков вважає що за такий масштаб має стати „рівень потреб виробника“. Неонародники (Чаянов, Челінцев і до певної міри Макаров) узаконюють цю засаду, будують на цьому далі своєрідну теорію селянського господарства. Вони висувають гіпотезу трудово-споживчого балансу і далі твердять, що чинник, який визначає розміри селянського господарства, — це число душ, або їдців у селянській родині¹⁾. Прибуток селянського господарства не має нічого спільного з заробітною платою, кажуть ненародники; селянське господарство не знає заробітної плати (Чаянов, там таки). Дрібне селянське господарство намагається

²⁾ П. Лященко. — Предмет и метод сельско-хозяйственной экономики. „На аграрном фронте“ № 2 1928, стор. 18.

¹⁾ Маркс. — Капітал, том III, стор. 413.

²⁾ „Під дрібним селянином ми розуміємо тут власника або орендаря, здебільшого першого, ділянки землі, звичайно не більш того, що він спроможний обробити силами своєї власної родини і не менш того, як потрібно для прохарчування цієї родини. (Ф. Енгельс. — Крестьянский вопрос во Франции и Германии. ГИЗ, 1922, стр. 43).

¹⁾ Чаянов. — „Организация крестьянского хозяйства“ — Москва, 1925.

задовольнити свої потреби, тому в ньому немає капіталістичних прагнень. Так розглядають природу дрібного - селянського господарства багато буржуазних і дрібно-буржуазних економістів, що оголосили його своїм фаворитом. Ми не будимо спинятись на виставлених засадах неонародників, відзначаємо тільки, що гіпотезу трудово-споживчого балянсу не раз піддавано критиці і навіть деякі послідовники цієї школи визнавали й доводили її неспроможність¹⁾.

Заперечуючи наявність нетрудових прибутків у селянському господарстві, неонародники поруч надзвичайно суперечливих засад і тут уводять через другі двері категорії капіталістичного господарства²⁾.

Немає потреби доводити, що селянство колишньої Росії досить обізнане з категорією заробітної плати, а тим більш на Заході в капіталістичних країнах. Непереконливо було б браком капіталістичних прагнень у селянстві з'ясувати відмінну, своєрідну природу селянського господарства та його прибутку. Не це тут важить.

Неможна так категорично накидати селянському господарству брак будь-яких капіталістичних прагнень; хоч які великі ці прагнення вони не можуть здійснитися, раз нема на це достатніх економічних передумов і підстав.

Проте можливість капіталістичного прибутку не вилучена для будь-якого товарового та й селянського господарства в умовах капіталістичного оточення. Але ця можливість стає дійсною тільки в тому разі, коли у нього є достатня кількість відповідних ресурсів, знарядь і засобів с. - г. виробництва.

Дрібне селянське господарство становить собою просте товарове виробництво (переважно³⁾). Воно вступає в певні взаємини з капіталістичним оточенням. Само воно теж впливає в певному розумінні на це оточення. Але неслушно було б твердити, як це робить Чаянов⁴⁾, що вплив цей часом набуває вирішальної сили. Як „залишок минулого способу виробництва“, дрібне селянське господарство перешкоджає виявлятися законам капіталістичної економіки, виступає як їх гальмо. Процес перетворення вартости в ціни виробництва, утворення пересічного зиску, „процес зрівнювання натрапляє на більші перепони, якщо між капіталістичними підприємствами всунуті і з ними переплетені численні й широкі галузі виробництва, що провадяться некапіталістично (наприклад: хліборобство дрібних селян і т. д.“⁵⁾).

Виступаючи в такій ролі дрібне селянське господарство само знає чимало впливу в обстанові капіталістичного господарства, що справляє на нього вирішальний вплив. Капіталістичний спосіб виробництва і обміну все більше втягує, залучає селянське господарство в ринкові відносини, поступово трансформує його, робить його елементом капіталістичного господарства.

Селянство переймається принципом конкуренції і капіталістичного нагромадження, що є мета всякого капіталістичного господарства.

¹⁾ Студенський. — „Очерки по теории крестьянского хозяйства“.

²⁾ Крім того, всупереч твердженню Чаянова, С. Прокопович довів, що „позначний вплив на організацію селянського господарства, його гуртовий і чистий прибуток справляє сукупність виробничих засобів, що є в розпорядженні господарства — землі, робочої сили, та господарського майна, ані в якому разі не число душ, або їдців у родині селянина“ (С. Прокопович. — Труд в крестьянском хозяйстве, стор. 70. „Экономический вестник“ кн. II (1 — Берлін).

³⁾ „Дрібний хлібороб за капіталізму став, хочє він цього чи то ні, товаровиробником“ (Лєнін. — Том 9, стор. 173).

⁴⁾ Чаянов. — „Организация крестьянского хозяйства“, стор. 173.

⁵⁾ Маркс. — Капітал, том III, ч 1, стор. 172.

Питання про прибуток було б ясне, коли б ми оперували з типовим селянином-підприємцем, але справа ускладнюється, коли йдеться про дрібного товаровиробника. Адже він є перехідний тип, надзвичайно нетривалий, зазнаючи впливу соціально-економічної обставини тих умов, в яких він перебуває.

Дрібне селянське господарство цупко тримається за клопоть своєї землі, що править йому за основний засіб прикладання своєї праці. За яку завгодно ціну воно ладне набувати цю землю і шукаючи будь-яких заробітків, чи то сприятлива, чи несприятлива ринкова кон'юнктура, воно ладне збувати продукти свого виробництва, „конкуруючи“ з великими с.-г. підприємцями. „Доки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він буде обробляти свою землю, причому він часто сходиться до фізичного мінімуму заробітної плати“¹⁾. Постійний вплив капіталістичного очочення виявляється в тім, що дрібне селянське господарство, або втрачає останні засоби виробництва й переходить до лав пролетаріату (що частіше трапляється рідше) — воно міцніє і поступово переходить до лав капіталістичних підприємств. „Така тенденція того суспільного ладу, де панує капіталістичний спосіб виробництва“²⁾, такий закон економічного розвитку. Тимто Маркс і каже, що як „у феодальному суспільстві феодального виразу набувають навіть такі відносини, що дуже далекі від суті феодалізму, наприклад прості грошові відносини, де йдеться зовсім не про взаємні особисті послуги сюзерена і васала... , так само за капіталістичного способу виробництва незалежний селянин або робітник розрізується надвоє. Як власник засобів виробництва він є капіталіст, як робітник — він свій власний робітник“³⁾.

Дрібне селянське господарство ніби поєднує в собі і капіталіста і найманого робітника. Воно одягається в невластиву йому „оболонку капіталістичних відносин“, виступає таким формою. Підходячи знов таки чисто формально ми кажемо, що дрібний товаровиробник володіє капіталом якщо загальною базою залишається капіталістичний спосіб виробництва. А в суті він володіє лише незначною кількістю засобів виробництва, потрібних для обробітку належного йому шматка землі. Ця подвійність дрібного селянського господарства⁴⁾ позначається і на характері його прибутку.

Як власник засобів виробництва дрібний селянин тут зближається з ремісником, але цим таки різниться він від найманого робітника і крім того, тим що у нього є певна можливість дістати додатковий продукт. Якщо взяти схему поширеного відтворення і прикласти її до дрібного селянського господарства (взятого в сукупності), то ми запримітимо такі особливості його проти капіталістичного сільського господарства. Капіталістичне підприємство вступає у виробничий процес у повному озброєнні знаряддями й засобами виробництва, забезпечивши себе найманою робочою силою. Воно відтворює затрачений капітал і дістає певну пайку надвартости, частину якої споживає як прибуток, а другу частину вживає на відтворення підприємства. Це зовсім нормальний коловорот капіталістичного підприємства. На початку, або по закінченні виробни-

¹⁾ Маркс. — Капітал — Том 3, 2, стор. 334.

²⁾ Маркс. — Теория прадавочной стоимости, том 1, стр. 276.

³⁾ Маркс. — Теория, том 1, стор. 276.

⁴⁾ „Дрібний виробник у житті — це Янус. Одним лицем він вдивляється в минуле, бажаючи зміцнити своє дрібне господарство, незнаючи та й не бажаючи нічого сенькознати про економічний лад, а другим лицем — у майбутнє, ставлячись вороже проти капіталізму, що руйнує його“ (Ленін, том 2, стор. 158).

чого періоду, як капіталістичне, так і дрібне селянське господарство, повинні відбудувати елементи, витрачені на постійний капітал, покрити амортизацію.

Перемінний капітал у капіталістичному господарстві є частина авансового капіталу, і величина його підкоряється своїм капіталістичним законам розвитку. Для дрібного селянського господарства величина перемінного капіталу є дана, заздалегідь визначена. Вона, як ми бачили, часто спускається до фізичного мінімуму засобів до існування. Перемінний капітал і надвартість в капіталістичному господарстві відокремлені, їх привласнюють різні суспільні класи. В селянському господарстві вони сполучені—це власність однієї особи.

Зиск і рента в капіталістичному сільсько-господарському підприємстві в результаті більшої експлуатації с.-г. робітників, або в результаті виробничої сили суспільної праці становлять, сказати б, нормальну частину поширеного виробництва понад перемінний капітал і при скороченні непродуктивного споживання можуть піти на поширення виробництва.

Не так стоїть справа в селянському господарстві. Воно не завжди може так зробити. Інакше в ньому протікає й процес діставання надвартостей. Вартісна пайка повернена в ціні продукту і відповідна V , межує з фізичним мінімумом заробітної плати. Додатковий зиск селянин може витратити на недохватне V або, залишаючись на колишньому рівні задоволення особистих потреб, реалізує його на збільшення постійного капіталу. Отже, в селянському господарстві ці елементи можна добувати, як вирахування з частини еквівалентної заробітної плати, здобувається в результаті певних випадкових ринкових умов. У всякому разі перетворення V в M , як і навпаки, визначається чималою мірою тим, чи споживає дрібний селянин свою пайку прибутку продуктивно, а чи особисто. Це часто сполучене з великою самоексплуатацією селянина, скорочення його найдоконечніших потреб, що диктуються найневідкладнішими вимогами життя. В результаті наростання надвартости, а значить, і чистого прибутку, в капіталістичному підприємстві відбувається зміна складу капіталу (збільшення постійного за рахунок перемінного). В дрібному господарстві цей процес проходить надзвичайно повільно в силу зазначених обставин, та й інших соціально-економічних умов його життя.

Здобута в реалізованій ціні продукту надвартість може виплачуватись в формі ренти землевласникові, або як відсотки на гіпотeki. У цьому, загалом беручи дрібні селянські господарства схожі на капіталістичні підприємства, що ведуть своє сільське господарство на заарендованій або купленій землі. Отже, і заробітна плата, і надвартість в сільському господарстві є більше початкові, рудиментарні форми, аніж завершені економічні категорії. Нерівномірність розвитку капіталізму в сільському господарстві позначається на характері прибутку дрібного хлібороба. Але що більше таке селянське господарство стає ринковим, то більшої воно набуває змоги діставати M з тією своєрідністю, на яку ми вказували. У всякому разі податковий зиск і продукт дістають ті селяни, що мають кращі і краще розташовані участки. З кількісною зміною елементів виробництва відбувається й якісна зміна.

Хоч як регулюється ринкова ціна хліборобського продукту навіть тоді от, коли ринкова ціна ще не розвинулася в дрібному селянському господарстві, диференційна рента є „тоді диференційна рента виступає, як додатковий продукт“. Цей додатковий продукт не набуває особливої форми надвартости, але йде до рук земельному власникові.

Такий прибуток селянина можна назвати відмінковим (разностным) прибутком, як порівняти саме з іншими аналогічними селянськими господарствами. Грунтуючись більше на природній родючості землі, аніж на різниці суспільних виробничих сил, селянське господарство, не зважаючи на всі свої злигодні міцно держиться землі, що забезпечує йому хоча б харчування. Прибуток дрібного самостійного хлібороба є „частина продукту, відповідна до заробітної плати“¹⁾. Рівень його зумовлюється продуктивністю праці і всією сукупністю суспільно-економічних відносин, в яких перебуває селянське господарство.

„Непродуктивні видатки зростають в однаковій пропорції з розпорощенням засобів виробництва“²⁾.

Надмірна експлуатація в дрібному селянському господарстві свідчить лише про низьку продуктивність його праці та прибутковість дрібного власника. Щоб сплатити податки, він часто змушений частину свого збору продавати на ринку, продавати й тоді, коли наперед знає, що пізніше самому доведеться купувати. Що бідніший селянин, то дешевше доводиться йому збувати продукти, то дорожче повинен платити він за них навесні. Крім того він раз-у-раз дорожче платить за знаряддя праці. Через те експлуатація дрібного виробника капіталом у процесі виробництва доповнюється експлуатацією в процесі обміну. В результаті цього дрібні селянські господарства деградують, відбувається переміщення прибутку і засобів виробництва від селянства до рук великого капіталу. Значить, джерелом зиску землевласника і капіталіста-фермера може бути не тільки праця найманих с.-г. робітників, а й праця дрібного товаровиробника³⁾. Прибуток дрібних землевласників іноді наближається то до одної форми, то до другої форми капіталістичного прибутку, але взагалі він тяжить до рівня заробітної плати.

¹⁾ Маркс.—Капітал, том III, стор. 225, а також „Теорія“ том III стор. 321.

²⁾ Маркс.—Борьба классов во Франции, стор. 102-103.

³⁾ П. Маслов.—Наука о народном хозяйстве. Вып. 2. Иркутск, 1922 р. стор. 174.

